

İÇİNDEKİLER

Tarih

<i>M. Yaşar ERTAŞ</i> İstanbul-Şam Hac Güzergâhındaki Menzil Külliyelerinin Bakım ve Onarımı (1729-1732)	1-24
<i>Yüksel ÇELİK</i> Tanzimat Devrinde Rüşvet-Hediye İkilemi ve Bu Alandaki Yolsuzlukları Önleme Çabaları	25-64
<i>Safiye KIRANLAR</i> Uluslar Arası Saatin Kabul Edilmesi ve İleri Saat Uygulaması Kapsamında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zaman Kavramının Şekillendirilmesi (1919-1946)	65-96

Edebiyat

<i>Sezer Özyaşamış ŞAKAR</i> Anadolu Sahasında Yazılmış Bir Tarım Eseri: "Felâhat-nâme"	97-120
<i>Üzeyir ASLAN</i> XVIII. Yüzyılda Yazılmış Hülle Konulu Bir Mesnevî: Vâsık-zâde Re'fet Efendi ve Hülle-nâme'si	121-148
<i>Bayram Ali KAYA</i> Klâsik Türk Şiirinde Gömlek	149-200
<i>Halûk Harun DUMAN</i> Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Erzurum'da Edebiyat	201-226

Kitabiyat

<i>Tuncay ÖĞÜN</i> Soykırım Reddiyesinde Ne Kadar Başarılıyız?	227-242
---	---------

İSTANBUL-ŞAM HAC GÜZERGÂHINDAKİ MENZİL KÜLLİYELERİNİN BAKIM VE ONARIMI (1729-1732)

M. Yaşar ERTAŞ*

ÖZET

İstanbul-Şam arasındaki Hac yolu, Osmanlı döneminin en önemli yollarından biriydi. Anadolu'da sağ kolu oluşturan bu yol, han, hamam, kervansaray gibi menzil külliyesi açısından da oldukça zengindi. Osmanlı Devleti, bu yolun bakımına özel bir ihtimam göstermiştir. Yolun fiziki koşulları ve tesislerin harap olması, hacıların büyük sıkıntı çekmesine yol açtığı için III. Ahmed devrinin son yıllarında, İstanbul'dan itibaren yol üzerindeki menzil külliyesi bakım ve onarımdan geçirilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı, Hac yolu, onarım, kervansaray, menzil külliyesi.

İnsanoğlunun bir yerden başka bir yere geçişini ve ihtiyaç maddelerinin naklini sağlayan yollar insanlık tarihinin sosyal, ekonomik ve zihinsel yapısının oluşumunda en önemli unsurların başında yer almıştır. Yollar, ehemmiyetine binaen, tarih boyunca tüm millet ve devletler tarafından kontrol edilmeye çalışılmış; gerek ticaret gerek güvenlik açısından yol şebekeleri tesis edilerek ulaşımın belli bir düzene konulmasına özen gösterilmiştir¹.

Ortaçağ devletlerinde yol yalnızca arazi şartlarının yönlendirdiği bir güzergâh olarak düşünülmemiştir. Bir güzergâhın ana cadde olabilmesi için, başta güvenlik olmak üzere, şehirleşme, su kaynakları ve konaklama imkânı gibi birçok hususta yeterliliği aranmıştır. Bu sebeple Türk-İslâm

* Yard. Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi Tarih Bölümü / myertas@pamukkale.edu.tr

¹ Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı ve Yol Sistemi*, İÜEF Basılmamış Doçentlik Tezi, İstanbul 1982, s. 1-4; Colin J. Heywood, "The Ottoman Menzilhane and Ulak System in Rumeli in the Eighteenth Century", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, *Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi, Tebliğler, 11-13 Eylül 1977*, Ankara 1980, s. 179.

devletleri, büyük kervan yolları üzerinde, dağ ve geçitlerde güvenliği ve yolcuların kısa süreli olarak barınmasını sağlamaya yönelik tesisler inşa etmişlerdir. Bu tesisler, Emevî, Abbasî ve Memluk devletlerinde ribat ismiyle anılmaktaydı². Selçuklular devrinde ise ribat kurumunun fonksiyonunu kervansaraylar yürütmüştür. Anadolu Selçuklu sultanları, Anadolu üzerinden işleyen ticarî faaliyetlerin önemini çok iyi kavramışlardı. Ülke topraklarını kullanan yerli ve yabancı tüccarların can ve mal emniyetinin sağlanması, devlet garantisi ile yolculara seyahat güvencesi verilmesi sultanların siyasî ve iktisadî ufkularını göstermektedir. Bu politikanın bir sonucu olarak, Anadolu'daki doğu-batı ve kuzey-güney doğrultusunda uzanan kervan yollarının her 30-40 kilometresinde tüccarların ve yolcuların güvenliğini sağlamak ve onların huzurlu bir şekilde barınmalarını temin etmek maksadıyla yüzlerce irili ufaklı kervansaray inşa edilmiştir³.

Osmanlı Devletindeki yol sistemi ve güvenliğini sağlamaya yönelik tedbirler büyük bir oranda önceki Türk-İslâm devletlerinden alınmıştır⁴. Geniş bir sahaya yayılan Osmanlı Devletinde yollar Anadolu ve Rumeli'de üç ana kola ayrılmaktaydı. Rumeli'de sol kol, İstanbul'dan Mora'ya ve Adriyatik'e; orta kol, Edirne üzerinden Belgrad'a ve sağ kol, İstanbul'dan Kırım tarafına uzanmaktaydı. Anadolu'da ise sağ kol, İstanbul'dan Gebze-Konya-Şam istikametiyle Hicaz'a; orta kol İstanbul-Merzifon-Sivas-Diyarbakır-Musul üzerinden Bağdat'a ve sol kol, orta koldan Merzifon'dan ayrılarak Ladik-Şebinkarahisar-Erzurum üzerinden Tebriz'e ulaşmaktaydı⁵.

² Fuad Köprülü, "Vakfa Ait Tarihi İstılahlar: Ribat", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1942, II, 273-274; F. Köprülü, "Ribât", *İA*, IX, 734-736; A. Mez, "Ortazaman Türk-İslâm Dünyasında Karayolları", trc. Cemal Köprülü, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, Ankara 1937, X, 25-30; Tuncer Baykara, "Ribat ve Rabat", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağam*, İstanbul 1995, s. 125-128.

³ Osman Turan, "Anadolu Selçuklu Kervansarayları", *Belleten*, X/49, Ankara 1946, s. 471-496; M. Kemal Özergin, *Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları*, İÜEF basılmamış doktora tezi, İstanbul 1959; aynı mlf., "Anadolu Selçuklu Kervansarayları", *Tarih Dergisi*, 20, İstanbul 1965, 141-170; Kurt Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray Des 13. Jahrhunderts Teil.*, Berlin 1961; Semra Ögel, *Anadolu'nun Selçuklu Çehresi*, İstanbul 1994.

⁴ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilatı*, İstanbul 1990, s. 14-22; Y. Halaçoğlu, *Menzil Teşkilatı*, s. 7-11.

⁵ Osmanlı yol güzergâhları için bk. Y. Halaçoğlu, *Menzil Teşkilatı*, s. 31-122.

Hac Yolunun Önemi

Anadolu ve Rumeli'deki bu yol şebekesi, devletin ve hayır sahiplerinin menzil noktalarında inşa ettikleri çok amaçlı menzil külliyesi ile daha da nitelikli hâle getirilmiştir. Ticarî, askerî ve siyasî hedefler doğrultusunda yollar cami, kervansaray, han, imaret, hamam, çeşme gibi yapılarla donatılmıştı⁶. Bununla birlikte her ana güzergâhtaki yatırımlar eşit düzeyde değildi. Menzil külliyelerinin sayısı ve niteliği, yolun önemine ve trafik yoğunluğuna göre değişiklik gösteriyordu. Diğer bir ifade ile, yol üzerindeki mimarî yapıların sayısı ve özellikleri, o yolun ehemmiyetini ortaya koyduğu gibi, Osmanlı Devletinin aynı güzergâhtaki ticarî, siyasî ve askerî hedeflerinin anlaşılmasına da yardımcı olmaktadır.

Osmanlı yolları içerisinde özellikle iki kol dikkat çekmektedir: Birincisi, Rumeli'de orta kol, yani İstanbul'dan Belgrad'a uzanan ana yoldur. Rumeli'deki en işlek yol olan bu güzergâh, önce Romalılar sonra Bizanslılar ve daha sonra da Osmanlılar tarafından şekillendirilmişti. Osmanlıların, Rumeli'deki fetihlerine de yön veren kadim yol, ilk fetihlerden itibaren canlı tutulmuş ve yol üzerinde çeşitli külliyeler teşkil edilerek ticarî ve siyasî önemi sürdürülmüştür⁷. Dikkat çeken ikinci yol ise, Anadolu'da sağ kol, diğer bir ifade ile hac yoludur. Bu yol, Üsküdar'dan itibaren, Gebze, Dil İskeleyi, İznik, Lefke, Söğüt, Eskişehir, Seydigazi, Hüsrevpaşa Hanı, Bolvadin, İshaklı, Alaşehir, Iğın, Ladik, Konya, Karapınar, Ereğli, Ulukışla, Dölek, Çakıd Hanı, Adana, Kurd Kulağı, Payas, Belen, Antakya, Şam gibi menzil istikametinden ilerleyerek Medine ve Mekke'ye kadar ulaşmaktaydı⁸.

⁶ Fatih Müderrisoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Yolları ve Menzil Külliyesi", *Osmanlı*, Ankara 1999, X, 377-378.

⁷ Konstantin Yosif İreçek, *Belgrad-İstanbul Roma Askeri Yolu*, trc. Ali Kemal Balkanlı, Ankara 1990, s. 108.

⁸ Osmanlı döneminde hac güzergâhını anlatan "*Menâzil-i Hac*" ve "*Menâsik-i Hac*" başlığı ile çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerin çoğu hacılara yardımcı olmak amacıyla yazılmış risalelerden oluşurken bir kısmı da seyahatname türünde yazılmıştı. Hac yolundaki menziller zikredilirken menzil külliyesi hakkında kısa da olsa okuyuculara bilgi verilmiş olması eserleri daha da değerli kılmaktadır. Bu eserlerin bir kısmı yayınlanmış olmakla birlikte çoğu yazma hâlinindedir. Yayınlanmışlar için bk. Sevim İlgürel, "Abdurrahman Hibri'nin Menâsik-i Mesâlik'i", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 6, İstanbul 1975, s. 111-128; A. Latif Armağan, "XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller (Menâzilü'l-Hacc)", *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 2000, XX, 82-100; Menderes Coşkun, *Manzum ve Mensur Osmanlı Hac Seyahatnameleri ve Nâbi'nin Tuhfetü'l-Haremeyn'i*, Ankara 2002, s. 155-356.

Medine ve Mekke'ye kadar uzanan yolun, İstanbul-Şam arası, Osmanlı yolları içerisinde kervansaray, han, hamam ve imaret gibi menzil külliyesi açısından daha zengindi. Hatta, menzil külliyelerinin en seçkin örnekleri bu yolda inşa edilmiştir⁹. Osmanlı merkezini Kudüs, Medine ve Mekke gibi kutsal şehirlere bağlayan bu güzergâh ve çevresi, her yıl düzenlenen surre alaylarının¹⁰ ve hac kabilelerinin daha rahat ve güvenli seyahat etmeleri için şenlendirilmiş, imar edilmiş ve sürekli bakım görmüştür¹¹. Ayrıca, Osmanlı hükümeti, hac olgusunu dinî olduğu kadar siyasî amaçlarla da kullanmıştır. Şöyle ki; Hac, devlet için, dünyevi otoriteyi ve en önemli İslâm gücü olma rolünü her yıl ifade etmenin aracıydı¹². Ayrıca, gerek Hicaz'daki mimarî eserlerin, gerekse hac yolu üzerindeki yapıların inşaatı, padişahla birlikte Osmanlı hanedanına meşruiyet kazandırmaktaydı¹³.

Hac yolculuğu İstanbul-Şam güzergâhını diğer yollara göre daha ayrıcalıklı kılsa da yol üzerindeki han, imaret, hamam vb. yapıların varlığını yalnızca bu sebebe bağlamak doğru olmaz. 18. yüzyıla kadar hac yolu üzerindeki külliye inşasında, haccın yanı sıra ulakların, devlet bürokratlarının, tüccarların ve diğer yolcuların ihtiyaçlarını sağlamak, bölgeyi şenlendirmek ve bölge güvenliğini temin etmek gibi kaygılar da etkili olmuştur.

Hac yolu üzerindeki menzil külliyelerinin bir kısmı Selçuklular döneminde yapılmış olmakla birlikte; önemli kısmı 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlılar tarafından inşa edilmiştir¹⁴. 18. yüzyılda ise, inşa faaliyetlerinden daha çok kervansaray, imaret, cami, hamam, kale gibi, binaların bakım ve onarım işlerinde yoğunlaşma görülmektedir. Bu yüzyıldaki onarım çalışmaları, özellikle imar faaliyetleri ile dikkat çeken III. Ahmed'in padişahlık dönemine (1703-1730) rastlamaktadır.

⁹ F. Müderrisoğlu, *a.g.m.*, s. 378.

¹⁰ İstanbul'dan çıkarılan surre alayları hakkında geniş bilgi için bk. Münir Atalar, *Osmanlı Devletinde Sürre-i Hümayun ve Sürre Alayları*, Ankara 1991.

¹¹ Menderes Coşkun, "Osmanlı Hac Seyahatnamelerinde Hac Yolculuğu", *Osmanlı*, Ankara 1999, IX, 509-510; Münir Atalar, "Hac Yolu Güzergâhı ve Masrafı (1253/1837)", *OTAM*, sayı 4, Ankara 1993, s. 43-90.

¹² Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, trc. Ali Berktaş, İstanbul 1995, s. 21-22.

¹³ Osmanlı padişahlarının hacca yönelik dinî, siyasî ve ticarî politikaları için bk. Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, trc. Gül Çağalı Güven, İstanbul 1995.

¹⁴ F. Müderrisoğlu, *a.g.m.*, s. 379-380.

18. Yüzyıldaki Bakım ve Onarım Hedefleri

Osmanlı hükümetinin, geniş ülke coğrafyasına yayılmış mimarî eserlerin bakımı, onarımı ve korunması yönündeki faaliyetlerini ve hedeflerini üç ana başlıkta toplamak mümkündür: Dinsel değer yargıları, yapıların işlevsel özellikleri ve eskilik değerleri¹⁵.

Hac güzergâhındaki menzil külliyelerinde 18. yüzyıl boyunca bakım ve onarım yapılmasının en belirgin sebebi, surre alaylarının ve hac kafilésinin rahat bir yolculuk yapmasını temin etmektir. Bölge kadılarıyla yapılan yazışmalardan, hem yolun hem yoldaki tesislerin harap olmasının yolculara ve hacılara büyük meşakkat verdiği, ayrıca hac kafilésindekilerin konaklayacak yer bulamadıkları anlaşılmaktadır¹⁶. Haclıların hizmetine tahsis edilecek yapıların harap ve bakımsız olması “lâyık-ı şân-ı Devlet-i Aliyye” ile pek uyuşmuyordu¹⁷. Bu sebeple, yolun ve yol üstündeki menzil külliyelerinin “huccâc-ı müslimînin refâh hâllerine vesile olacak âsâr-ı hayriyeden olduğuna binâen ihyâsına” büyük gayret gösterilmiştir¹⁸. Nitekim, 1900-1908 yılları arasında Hicaz Demiryolu inşa edilirken de benzer gerekçeler ileri sürülmüş ve inşa sebebi, hac farızasının kolaylaştırılması olarak halka duyurulmuştu. Hicaz Demiryolu’nun hacılar için büyük bir kolaylık sağlayacağı aşikârdı. Bununla birlikte, Hicaz Demiryolu’nun, II. Abdülhamid’in İslâm dünyasındaki prestij ve nüfuzunu arttıracığı ve Abdülhamid’in şahsında da Osmanlı hilafetine bağlılığı pekiştireceği öngörülmüştü¹⁹.

Osmanlı toplumunda İstanbul, Edirne, Şam, Mekke ve Medine gibi şehirlerdeki kamu yapıları, bânilerine prestij ve statü kazandırmaktaydı. Bu anlayışa göre, her yıl düzenlenen surre alaylarının görkemli ve eksiksiz olması ile Mescid-i Haram’ı ziyarete gidecek olan müslümanların yollarındaki rahat ve huzuru Osmanlı hükümdarının saygınlığını artırmaktaydı²⁰.

¹⁵ Emre Madran, “16. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Restorasyon Etkinlikleri”, *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara, 24-27 Ekim 1988), Ankara 1996, s. 126.

¹⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, nr. 3162, s. 808, 11 Muharrem 1194; nr. 10388, s.122; BOA, Cevdet Nafia, nr. 104.

¹⁷ Abdülkadir Dündar, “Osmanlılarda Tamir Süreci, Çeşitleri ve Bazı Selçuklu Yapılarındaki Uygulamalar”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler*, Konya 2001, I, 271.

¹⁸ BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 112.

¹⁹ Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul 1994, s. 41-43.

²⁰ S. Faroqhi, *a.g.e.*, s. 101-103.

Bununla birlikte hac meselesi, halifelğin pratikte ortaya konulabilmesi için de önemli bir fırsattı.

Her yıl büyük törenlerle kutsal topraklara seyahat eden surre alayı içerisindeki itibarlı kişilerin ve devlet yetkililerinin bulunması da hac yolunun sürekli gündemde kalmasını ve yol ile yol üzerindeki hizmet binalarının sık aralıklarla teftiş edilmesini sağlayan bir diğer faktördür²¹.

Hac yolundaki han ve kervansarayların önemli bir işlevi de yol ve bölge güvenliğini sağlamaktı.²² Bilindiği gibi Osmanlı zamanında eşkiya tehdidinin en fazla görüldüğü mevkilerde, geçitlerde ve dağlık bölgelerde güvenlik için derbentler kurulmuştu. Bununla birlikte, derbentlerin yeterli olamadıkları mevkilerde daha teşkilatlı ve daha güçlü binalara sahip hanlardan yararlanılmaya çalışılmıştır²³. 18. yüzyılda da han ve kervansarayların onarımında yol ve bölge güvenliğinin sağlanması faktörü önemli rol oynadığı²⁴ için yüzyılın başından sonuna dek onarım etkinlikleriyle daha da sağlamlaştırılan han ve kervansaraylar, birer emniyet üssü olmuşlardı²⁵. Meselâ, İki kapılı Derbendi Kalesi 1759 yılındaki Şam depreminde yıkılmıştı. Hacıların büyük sıkıntı çekmesi üzerine kalenin bir an önce onarılması istenmişti²⁶. İhtiyaç olduğunda ise, handaki askerler zabıtları ile birlikte, çevrede faaliyet gösteren eşkiyaları takip ederek yol emniyetini sağlamaktaydılar²⁷. Hatta, hac yolundaki han ve kervansaraylar,

²¹ Hac yolundaki onarım etkinlikleri, hasar görmüş herhangi bir tesisle sınırlı kalmamış, daha çok yolun başından itibaren yapılan kontrollerle hasar görmüş her bina onarılmaya çalışılmıştır. Bu sebeple sık sık yolun teftişi için uzmanlar görevlendirilmiştir. İnşaat işleri için çoğu kez, İstanbul'dan Şam'a kadar yol üzerindeki tüm kadılara hitap eden fermanlar düzenlendiği görülmektedir (BOA, MAD, nr. 3172, s. 98; nr. 9956, s. 8-65).

²² İsmet İlter, *Tarihi Türk Hanları*, Ankara 1969, s. 7-9; Feridun Akozan, "Türk Han ve Kervansarayları", *Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, İstanbul 1963, I, 133-134.

²³ C. Orhonlu, *Derbent Teşkilatı*, s. 30.

²⁴ Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1991, s. 95-109.

²⁵ "huccâc-ı müslimîn ve sâ'ir ebniye-i sebîlin güzergâhlarında olduğu ecilden vesile-i husûl-i emniyyet ve bâ'is-i itmi'nân ve istirahat olmak için i'mâr ve ihyâlarına" BOA, Cevdet Nafia, nr. 647; BOA, MAD, nr. 10388, s. 121.

²⁶ BOA, MAD, nr. 3180, s. 30.

²⁷ Halep valisi ve Antakya kadısına gönderilen bir hükümde, Antakya kapısının nihayetinde Karamurt Hanı civarında Eğri Geçidi diye bilinen muhitin eşkiya yuvası olduğu belirtildikten sonra, yolcuların ve hacıların güvenliğini sağlamak ve eşkiyayı dağıtmak için Karamurt Zabiti Osman'ın görevlendirildiği bildiriliyordu (BOA, MAD, nr. 9954, s. 28).

Kurtkulağı mevkiinden itibaren ya bir kale yanına inşa edilmiş ya da daha güneyde kale şekline dönüşerek işlevlerini sürdürmüştür. Meselâ, Kurtkulağı Hanı kale içerisinde bulunmaktaydı²⁸. Payas'taki kervansaray ise hemen kalenin karşısına inşa edilmişti²⁹. Antakya'dan sonraki konak merkezleri ise tamamıyla birer kale görünümündeydi³⁰.

Osmanlı Devleti, bakım ve onarımını yaptığı han ve kervansarayları bölge güvenliğini sağlamaya yönelik teşkilatlandırırken bu tesisleri yerleşim merkezi hâline de getirmeye çalışmıştı³¹. Bu iskan siyaseti 18. yüzyılda da devam ettirilmişti. Böylece, hem konar göçerler iskan edilmiş hem de han ve kervansarayların esas işlevlerinin devamı sağlanmış oluyordu. 1704 yılında Antakya ile Belen arasında Karamurt Hanı inşa edildikten sonra hemen yanına bir kasaba kurulmuştu³². Yine, Ulukışla, Çiftahan, Maraş, Arkıd, Çakıd, Kadın, Bardakçı, Hüsrevpaşa, Misis, Karamurt, Kurtkulağı gibi hac güzergâhındaki hanlar, 18. yüzyıl boyunca onarılmış ve çevresine başıboş gezen reaya ve konar göçer aşiretler yerleştirilerek köy ve kasaba hâline getirilmişti³³.

Osmanlı Devletinde özellikle sefer güzergâhlarında ve menzil noktalarında bulunan hanlar, savaş zamanlarında ordunun lojistik örgütlenmesi çerçevesinde erzak ve mühimmatın depolandığı birer ambar olarak da kullanılmaktaydılar³⁴. 1743 yılındaki Doğu seferinde ordunun takip ettiği güzergâhlardan birisi de Eskişehir'den Antakya'ya kadar uzayan hac yoluuydu. Bu sefer sırasında, yolda zahire ve mühimmat depolanacak yeterli ambar bulunamadığı zaman han ve kervansaraylardan yararlanılmıştı. Meselâ, Ulukışlak Menzili'nde 4000 kile arpa, 650 kile un, 70 kile has un, 1300 kantar saman, 150 araba odun, 90 araba ot ile 200 kıyye kömür konulacak uygun bir depo bulunamaması üzerine menzil mübaşiri İstanbul'a

²⁸ “kale-i merkûmun derûnunda hân üzerinin”, BOA, MAD, nr. 3172, s. 54. Kurtkulağı hanlarının korunaklı olmadığı düşüncesiyle 1712 senesinde hanların etrafına “kale misüllü” duvarlar inşa edilerek emniyet sağlanmıştır (BOA, MAD, nr. 3439, s. 276-7).

²⁹ Mehmet Tekin, *Hatay Tarihi*, Ankara 2000, s. 45.

³⁰ BOA, MAD, nr. 3272, s. 70-84.

³¹ C. Orhonlu, *Derbent Teşkilatı*, s. 101-114.

³² C. Orhonlu, *Derbent Teşkilatı*, s. 106; Mehmet Tekin, *a.g.e.*, s. 57-58.

³³ 18. yüzyılın ilk yarısında hac yolundaki hanların onarımı ve hanların bir iskan bölgesi olarak kullanılması için bk. Y. Halaçoğlu, *İşkân Siyaseti*, s. 94-103; C. Orhonlu, *Derbent Teşkilatı*, s. 106-110; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İşkânı*, İstanbul 1987, s. 110-112.

³⁴ İ. İltter, *a.g.e.*, s. 6.

arzuhâl göndermiş ve zahirenin Mehmed Paşa Hanı'na yerleştirilmesi için müsaade istemiştir³⁵.

Osmanlı döneminde mimarî eserlerin bakım, onarım ve korunması sürecinde, modern anlamda bir restorasyon değerleri söz konusu olmasa da³⁶ taşınmaz kültür varlıklarının orijinal hâliyle korunmaya çalışıldığı gözardı edilemez. Hatta, onarım etkinlikleri dikkatle incelendiğinde Osmanlı restorasyon zihniyetiyle ilgili önemli veriler ortaya çıkmaktadır³⁷. Belgelerdeki, “tarz-ı kadîm üzere”, “vaz’ı kadîm üzere”, “evvelki vaz’ı üzere”, “hey’et-i kadîm üzere” gibi ifadeler Osmanlı mimarîsinde eserin, özellikleriyle birlikte korunmaya çalışıldığını göstermektedir³⁸. Hac yolundaki han, hamam, mescid, cami, kervansaray gibi yapıların işlevsel özelliklerini devam ettirmek maksadının yanısıra birçok yapının eski eser olması hasebiyle onarılmış olduğu da gözden uzak tutulmamalıdır.

Menzil Külliyyelerinin Bakım ve Onarımı (1729-1732)

III. Ahmed'in son yıllarında, yukarıda zikredilen gerekçeler doğrultusunda İstanbul'dan itibaren Hac yolu baştan başa yenilenmiş ve yol üzerindeki tesisler tamir edilmiştir. 1729 yılında başlatılan, büyük bir kısmı bir yıl içerisinde bitirilmesine rağmen 1732 yılına kadar sarkan onarım faaliyetleri hakkında temel kaynak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde *Maliyeden Müdeverer Defterleri* içinde bulunan 3172 numaralı tamirat defteridir. Defter, asıl olarak bina nâzırı ve hassa mimarı tarafından hazırlanan keşif bilgilerini içermektedir. Bununla birlikte, bazı inşaat bölgeleri için sonradan hazırlanmış olan muhasebe icmalleri de deftere kaydedilmiştir. Keşif bilgilerinin yanısıra tamiratla ilgili hem bina eminlerine hem de kadırlara yazılan hükümleri ihtiva etmesi onarım sürecinin takip edilmesini kolaylaştırmaktadır.

Onarım Süreci: Osmanlı hükümeti, hac güzergâhında gerek yolun fizikî koşullarındaki bozulmalar, gerek yolculara hizmet veren tesislerin büyük ölçüde harap olması üzerine 1729 yılı içinde onarım sürecini baş-

³⁵ BOA, *MAD*, nr. 2893, s. 253, Cemâziyelâhir 1156 (Temmuz-Ağustos 1743).

³⁶ Emre Madran, *a.g.m.*, s. 128; Eski eserlerin korunması konusunda Osmanlı idarecileri ve halkının yaklaşımı için bk. Mehmet Ali Ünal, “Şeriyye Sicillerine Göre Harput'taki Eserlerin Korunması Hususunda Halkın ve İdarenin Tutumu”, *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu*, Elazığ 1992, s. 51-54.

³⁷ Muzaffer Erdoğan, “Osmanlı Devrinde Anadolu Camilerinde Restorasyon Faaliyetleri” *Vakıflar Dergisi*, İstanbul 1968, VII, 149-205.

³⁸ A. Dünder, “Tamir Süreci”, 274-278.

latmıştır. Konuyla ilgili bir fermada bu süreci birkaç başlık altında toplamak mümkündür: tamirata karar verilmesi, tamir edilecek binaların ve yolun keşfi, tamirden sorumlu kişilerin belirlenmesi, finansmanın tespiti, malzeme temini, usta ve işçilerin bulunması, tamiratın yapılması.

İstanbul'dan Şam'a ve Şam'dan Hicaz Bölgesi'ne kadar Hac güzergâhında yolun fiziki yapısı ve yol üzerindeki külliyelerin zamanla tahrip olması üzerine tamirat işi gündeme gelmiştir. Özellikle kış aylarında yolculuk yapanların hem yolda hem de hanlarda büyük sıkıntı çekmesi ve özellikle de kalabalık kitleler hâlinde hareket eden hac kafilesinin “tarik-i cadde”si olması sebebiyle büyük problemlerin yaşanması saltanat imajına da yakışmamaktaydı. Bu sebeple, “husus-ı mezbûr huccâc-ı Müslimînin refâh hâllerine vesile olacak âsâr-ı hayriyeden olduğuna binâen ihyâsına irâde-i hümayun³⁹” ortaya konmuştur.

1729 yılında başlatılan onarım yalnızca bir binayla sınırlı olmayıp Gebze'den Şam'a kadar uzanan bir güzergâhta, irili ufaklı yüzlerce yapıyı kapsamaktaydı. İnşaatın bu kadar geniş bir alanda yürütülmesi doğal olarak büyük bir organizasyonu gerektiriyordu. Bu sebeple, taşradaki herhangi bir dinî ve sosyal yapının tamiratından⁴⁰ farklı olarak bürokratik bir süreç yaşanmış, başından sonuna kadar tüm çalışmalar merkezden yürütülmüştür. Organizasyonun ilk aşaması, yol üzerindeki tamir edilmesi veya yeniden yapılması gereken binaların tespitidir. Bir yapının tamirine karar verilmesinden sonraki aşama ise teknik bir keşif yapmak ve inşaatın malî portresini çıkarmaktır. Tüm bu işlerin yürütülmesi için öncelikle Çorlulu Silâhtar Halil Ağa bina nâzırı olarak tayin edilmiş ve emrine hassa mimarlarından Hasan Halife görevlendirilmiştir. Bina nâzırı⁴¹, inşaatın bütününden sorumlu bir yürütücü iken Hassa Mimarlar Ocağı'ndan tayin edilen mimar ise teknik personeldi⁴².

³⁹ BOA, MAD, nr. 3172, s. 112.

⁴⁰ Taşrada sosyal yapıların onarım süreci ve takip edilen bürokratik yol için bk. Rıfat Özdemir, “Osmanlı Döneminde Dinî ve Sosyal Yapıların İnşası ve Tamirati Üzerine Bazı Bilgiler”, *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu*, Elazığ 1992, s. 178-183.

⁴¹ Belgelerde, “binâ nâzırı” ve “binâ emini” terimleri sürekli olarak birbirinin yerine kullanılmıştır. Bu durum, bina eminliği ile bina nâzirliğinin birbirlerinden farklı kadrolar olmadığını göstermektedir. Ancak, birden çok bina eminin görev aldığı büyük inşaatlarda bina nâzirinin, hepsinin üstünde inşaata nezaret etmekte ve koordinatörlük yapmakta olduğu anlaşılmaktadır.

⁴² Hassa Mimarları Ocağı ile hassa mimarlarının inşaat ve tamir sürecindeki görevleri hakkında geniş bilgi için bk. Fatma Afyoncu, *XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı*, Ankara, 2001, s. 9-60; Şerafettin Turan, “Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları”,

Bunların görevi, Gökboza'dan Hân-ı Ateş'e kadar sağ kol üzerinde hacıların ve yolcuların kullandıkları han, cami, hamam, çeşme, köprü ve kaldırım gibi sosyal yapıların "eşedd-i ihtiyaç ile ta'mire muhtaç olan mahallerin"i tespit etmekte⁴³. Keşif sırasında Hasan Ağa ve Halil Ağa'ya, her kazadaki kadı, ehl-i vukuf ve ileri gelenlerin de yardımcı olması gerekiyordu. Bina nâzırı ve mimarın hangi tarihte keşif işlerine başladıkları kesin değilse de görevlerine muhtemelen 1729 yılının ilk aylarında başlamış olmalıdırlar.

Keşfin İstanbul'da onaylanmasından⁴⁴ sonra tamirat hızlı bir şekilde başlatılmıştır⁴⁵. Ancak, Hasan ve Halil Ağa'nın bu kadar geniş bir sahaya yayılmış inşaatı yürütmeleri mümkün değildir. Bu sebeple, güzergâh boyunca her bir bölgeye ayrı bir bina emini tayin edilmiştir⁴⁶. Bina eminleri merkezden görevlendirildiği gibi bina nâzırı Halil Ağa tarafından da tayin edilmiştir⁴⁷. Keşif sonrası atanan bina eminleri daha ziyade yöneticiler

---

Tarih Araştırmaları Dergisi, I/1, Ankara 1963, s. 157-202; Erhan Afyoncu, "XVI. Yüzyılda Hassa Mimarları", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, s. 207-216; Abdülkadir Dünder, *Arşivlerdeki Plân ve Çizimler Işığında Osmanlı İmar Sistemi (XVIII-XIX. Yüzyıl)*, Ankara 2000, s. 7-73; C. Orhonlu, "Şehir Mimarları", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, İzmir 1984, s. 1-26; aynı mlf., "Meslekî Bir Kuruluş Olarak Kaldırımcılık ve Osmanlı Şehir Yolları Hakkında Bazı Düşünceler", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, İzmir 1984, s. 27-66.

⁴³ BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 86.

⁴⁴ Hassa mimarının veya bina emininin yaptığı keşfin İstanbul'da onaylanması gerekiyordu (F. Afyoncu, *a.g.e.*, s. 50) Aksi taktirde inşa ve tamir süreci başlatılamazdı. Meselâ, 1759 yılında Şam'daki Selimiye, Süleymaniye ve Emeviye camilerinin onarımı için bina emini keşif defteri hazırlayarak İstanbul'a göndermişti. Ancak keşif sonuçları, sağlıklı bulunmadığı için reddedilmiş ve yeni bir keşif yapılması için ikinci bir bina emini daha görevlendirilmişti (M. Yaşar Ertaş, "1759 Şam Depremi'nde Büyük Hasar Gören Emeviye, Selimiye ve Süleymaniye Camilerinin Onarımı", *Orta Doğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslar Arası Bilgi Şöleni Bildirileri*, Ankara 2001, I, 242).

⁴⁵ İlk keşif kabul görüp onaylandıktan sonra tamirat başlatılmasına rağmen ilerleyen zamanlarda Halil Ağa'nın Ulukışlak Külliyesi'ndeki keşfinde bazı aksaklıklar ortaya çıkmıştı. Hanın kurşun poşidesinin eski tahtaları otuz, otuz beşer vukiyye ağırlığında olmasına rağmen her birine on altışar tahta koyulması gibi keyfi uygulamaları ve külliyenin hamam kısmında gereksiz düzenlemeleri içerdiği için yeni bir keşif yapılması kararlaştırılmıştır (BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 27).

⁴⁶ "her bir mevzi'inin ta'mirine mahsûs birer binâ emini nasb ve ta'yîn olunup" (BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 99).

⁴⁷ Meselâ, Gökboza ile Dil İskelesi arasındaki kaldırımların tamiri için görevlendirilen bina eminini Halil Ağa tayin etmişti. "Tarâf-ı devletten ta'yîn olunan mübâşir ma'rifetiyle âyandan cümlelerin muhtârı olan bir kimesne binâ emini nasb olunup" (BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 88).

veya ayan ve eşraf sınıfından kişilerdi. Merkezden gönderilenlerin yetkilerini kullanmakta sıkıntı çektiği bir dönemde bina eminlerinin yerli eşraftan seçilmesi normaldi. Çünkü, inşaatta çalışacak personelin bulunması, kaza halkının inşaata yardımının sağlanması ve işlerin daha kolay bir şekilde yürütülebilmesi için güçlü ve yetkili birinin gözetimi gerekiyordu.

İshaklı Külliyesi'nin bina eminliğine Karahisâr-ı Sâhib'de oturan ve kazanın ileri gelenlerinden Bâki Ağa (Abdûlbâki Ağa), Bardakçı Hanı ve Hüsrev Paşa Külliyesi'nin bina eminliğine ise Karahisârî Mustafa Ağa tayin edilmişti. Şehzade Sultan Bayezid Han'ın tamirinden Konya Mütessellimi; Kadın Hanı'ndan Ilgın'da ikamet eden Dergâh-ı âlî kapıcılarından el-Hac Ömer Ağa⁴⁸; Çifte Han, Çakıd, Dölek ve Ulukışlak Hanı'ndan ise Tarsus Mütessellimi Ömer Ağa bina emini olarak sorumlu tutulmuştu. Ancak, Tarsus Mütessellimi'nin Çifte Han ve Ulukışlak Hanı'na 30 saatlik gibi uzun bir mesafede bulunmasından ve tek elden tamiratın yürütülmesinin çok zor olması dolayısıyla görevden affedilerek yerine Şücaaddin Voyvodası İsmail tayin edilmiştir⁴⁹. Karamurt Hanı ve Hamamı'na Karamurt Voyvodası Cin Hasan, Kurtkulağı'na Zulkadriye Voyvodası Mühürdar Ali, İki Kapılı Han, Hân-ı Ateş Kalesi ve Kastel'e İki Kapılı Ağası Süleyman ve Zeneka Hanı ve Camii'ne ise mütessellim ve muhassıl olan Osman Paşa bina emini olarak görevlendirilmiştir⁵⁰.

Bina eminlerinin dışında kadılar da aktif olarak tamiratla ilgilenmekteydiler. Tamir süresince her türlü konuda İshaklı, Akşehir, Kütahya, Karahisâr-ı Sâhib, Barçınlu, İnsuyu, Doğanhisar, Beyşehir, Adana gibi birçok kaza kadısına fermanlar gönderilmişti.

Osmanlı Devletinde taşra vilâyetlerindeki inşaat ve tamirat için işgücü genellikle yerli halktan karşılanmaktaydı. Hassa Mimarlar Ocağı'nın görevlendirdiği mimar ve bina emini nezaretinde yürütülen çalışma ile inşaat için yeterli sayıda ve kalifiyede eleman görevlendirilmekteydi. Bununla birlikte, büyük yapılarda veya geniş tadilatlarda muhtelif branşlar-

⁴⁸ Başka bir kayıтта Kadın Hanı'nın bina eminliğine, Kadın Hanı Ağası Mehmed'in tayin edildiği belirtilmektedir (BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 88).

⁴⁹ Görev değişikliğinde hem işin tek elden yürütülmesinin zorluğu hem de zikredilen hanların Karaman Eyaleti'ne bağlı olması ve Ömer Ağa'nın yetki alanı dışında bulunması da etkili olmuştur. Şücaaddin Voyvodası'na yazılan hüküm için bk. BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 26.

⁵⁰ BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 86-90.

daki inşaat ustaları, başta İstanbul olmak üzere Edirne, Şam, Kahire gibi büyük şehirlerden gönderilmekteydi⁵¹.

Hac yolunda 1729 yılında başlatılan tamiratta ustaların bir kısmı mimarla birlikte İstanbul'dan, bir kısmı ise yerli halktan toplanmıştır. İstanbul'dan görevlendirilen 96 ustanın meslek gruplandırılması şu şekildedir: Biri kalfa 11 neccar, biri kalfa 21 duvarcı, 21 taşkırıcı, 30 kaldırımcı, 2 kurşuncu ve 11 lağımçı. Bu ustaların ekseriyeti gayri müslimdir. Taşkırıcılar, lağımçılar ve İplikçi Hanı'ndan alınan neccarların hepsi; Kaldırımcıların 15'i, Çukurçeşme'de ikamet eden duvarcıların 19'u gayri müslimdir. Görevlendirilen 2 kurşuncu ise müslümandır⁵². İnşaat ustalarının yanısıra su yollarının tamiri için de İstanbul'dan kalfa ile birlikte 16 suyolcusu gönderilmiştir. Ancak su yolcuları, hassa mimarının emrinde değil, kendi nâzırlarının emrinde ayrı bir birim olarak görev yapmaktadırlar⁵³.

Tamirat için İstanbul'dan görevlendirilen Bina Nâzırı Halil Ağa'ya ödenen ücret hakkında kesin bir bilgiye ulaşılamamaktadır. Ancak, Halil Ağa'ya halktan mübaşiriye adıyla hiçbir şey almamak kaydıyla "mu'tâd üzere" verilen harcırah 1000 kuruştur⁵⁴. Hassa Mimarlar Ocağı'ndan tayin edilen Hasan Halife'ye verilen harcırah 200 kuruş olmakla birlikte günlük ücretinin ne kadar olduğu tespit edilememektedir. Ancak, Hasan Halife'nin sunduğu arzuhâl üzerine çıkarılan emr-i şerif, mimarın ücreti konusunda bir fikir vermektedir. Bu emr-i şeriften anlaşıldığına göre Mimar Hasan, yedi sekiz ay görev yapmasına rağmen ücretini alamayınca arzuhâl sunarak ödenmeyen ücretini istemiştir. Mimarın iddiası, Halil Ağa'nın ilâmıyla da teyit edilince görev yaptığı süre için kendine 50 kuruş ücret ödenmesine karar verilmiştir⁵⁵. Bu ücret, mimarın emrindeki kalfa ve işçilere verilen ücretler dikkate alındığında oldukça düşük görünmektedir ve mimarın gerçek ücretini yansıtmaktan uzaktır.

⁵¹ Abdülkadir Dündar, "Osmanlı Mimarisinde Yapıların İnşâ Süreci Üzerine Bir Araştırma", *Kök Araştırmalar, Osmanlı Özel Sayısı*, Ankara 2000, s. 172-173.

⁵² BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 94-97.

⁵³ BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 97.

⁵⁴ BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 97.

⁵⁵ "yedi sekiz ay hizmette bulunup taraf-ı mîrîden ancak iki yüz kuruş harcırah verilüp ücret nâmıyla bir akça ve bir habbe vermemekle hâline merhamet olmak için arzuhâl etmekle (...) taraf-ı mîrîden bir akça mutâlebe eylememek şartıyla hidmeti mukabelesinde elli kuruş tezkiresi verilmek" (BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 99).

İstanbul'dan görevlendirilen işçilerin ücretleri, kalfalarına 60 ve diğerlerine ise 40 akça olarak belirlenmişti. Ücretlerinin dışında teamül olarak işçilere harcırah da verilmekteydi. Harcırah miktarı ise bir defaya mahsus olmak üzere kalfalara 10 ve amelelere 5 kuruş olarak verilmiştir. İstanbul'dan görevlendirilen bu işçilerin üç aylık ücret ve harcırahları, mimar Hasan Halifeye verilen harcırahla birlikte 3660 kuruş tutmuş ve kendilerine peşin dağıtılmak üzere bina nâzırı Halil Ağa ve mimar Hasan Ağa'ya verilmiştir⁵⁶. Su yolcuları da diğer ustalarla aynı ücreti almaktaydı. Ancak, su yolculara daha fazla harcırah ödenmiştir. Başlangıçta, diğerleri gibi su yolcuların kalfasına 10 kuruş, işçilerine ise 5 kuruş harcırah verilmesi kararlaştırılmışken sonradan su yolcuların kalfasına verilen harcırah miktarı 15 kuruşa, işçilerine verilen harcırah ise 10 kuruşa yükseltilmiştir⁵⁷.

İstanbul ile Şam arasındaki bu tamir sürecinde, sayıları tam olarak bilinmese de bina emini tarafından inşaat bölgesinden önemli miktarda usta temin edilmiştir. Bununla birlikte, bazı yapıların onarımında görev yapan işçi sayısı çıkarılabilmektedir. Hüsrev Paşa Külliyesi'nde 11 duvarcı, 11 neccar ve 5 ırgat çalışmıştır. İshaklı Kazası'ndaki cami, han ve diğer binaların tamirinde ise 25 neccar ve 15 duvarcı istihdam edilmiştir. Bu inşaat esnafı, tamir edilen yapının çevresindeki kazalardan tedarik edilmiştir. Meselâ, Bardaklı Hanı'nın onarımı için Kütahya ve Karahisâr-ı Sâhib kazalarından⁵⁸, İki Kapılı Hanı için de Şam, Hama ve Humus'tan usta ve işçiler toplanmıştır⁵⁹. İstanbul'dan görevlendirilen ustalar, belgelerde "mîrîden ta'yîn olunan amele" ibaresiyle yerli ustalardan ayırt edilmiştir. Bununla birlikte, yerli ustaların günlük ücretleri de İstanbul'dan gelen ustalara kıyasla 60 ve 40 sağ akça olarak belirlenmişti⁶⁰. Bununla birlikte, "ırgadân" adıyla ifade edilen vasıfsız işçilere ise günlük 24 akça ücret ödenmiştir⁶¹.

⁵⁶ BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 96.

⁵⁷ BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 97.

⁵⁸ "zıkr olunan hânın tâ'mîrâtı hizmetinde i'mâl için iktizâ eden neccâr ve sâ'ir amele Kütahya ve Karahisâr-ı Sâhib kazâlarından tedârik ve ihrâç olunmağa muhtaç olmağla hidmette i'mâl için her ne mikdâr ve ne makule amele iktizâ ederse..." (BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 14 ve 18).

⁵⁹ BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 70.

⁶⁰ BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 98.

⁶¹ BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 16.

Ücretli olarak tedarik edilen işçilerin yanı sıra vasıfsız iş gücünün önemli kısmı kaza halkından karşılanmıştır. Bina eminlerine ve kadınlara gönderilen hükümlerde gerektiği zaman “kazaların kurâ ahâlisi bedenen i’ânet eylemek üzere” şeklinde tüm kaza halkının inşaatta yardımını istenmiştir.⁶² Ancak, kazalardan işçi temininde zaman zaman problemler yaşanmıştır. Meselâ, Kadın Hanı’nın tamiri için yardımını istenen birçok kaza halkı, fermanlarda kendi kazalarının isimlerinin açık bir şekilde yazılmadığı bahanesiyle işçi vermek istememiştir.⁶³ Doğanhisarı Kazası’nda ise bazı “mütegalibeler” kaza halkının yardımını engellemiştir.⁶⁴

Tamir süreci, Halil Ağa ile Mimar Hasan Halife’nin keşif için görevlendirildiği 1729 yılının ilk aylarında başlamıştır. Keşif defterleri aynı yılın ortalarında İstanbul’a ulaşmış ve ardından fiilî olarak inşaat başlatılmıştır. Bu tarihten sonra başlayan tamir faaliyetinin büyük bir kısmı bir yıl içinde bitirilmiştir. Ancak, bazı yerlerin tamiratının eksik kalması sebebiyle 22 Şevval 1142 (10 Mayıs 1730) tarihinde Halil Ağa eksik bıraktığı tamiratı tamamlamak üzere yeniden görevlendirilmiştir.⁶⁵ Bu sebeple, tamirat işleri 1732 yılına kadar uzamıştır.⁶⁶

Onarımın Finansmanı

Hac Yolu’ndaki menzil külliyelerinin tamiratında devlet açısından en önemli konuların başında inşaatın finansmanı gelmekteydi. Bu yüzden, keşiften sonra devlet, maliyetin bir kısmını üstlenirken, masrafların önemli bir kısmını vakıf gelirlerinden karşılamayı düşünmekteydi. Fakat vakıf gelirlerinin yetersiz kalması hazinenin yükünü arttırmaktaydı. Kutusal bir görev bilinci ile han, hamam, cami ve yollar tamir ettirilirken hazineye olan malî yükün olabildiğince düşük tutulması hedeflenmişti. Maliyetin aşağıya çekilmesi ise tamirat alanını sınırlandırmak ya da işçi ücretlerinden kurtulmakla mümkündü.

Bina Nâzırı Halil Ağa ve Mimar Hasan Halife’nin hazırlayıp, İstanbul’a gönderdikleri keşif defterine göre Gökboza’dan Hân-ı Ateş’e kadar uzanan Hac Yolu’ndaki onarım için keşfi yapılan menzil külliyelerinin

⁶² BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 14.

⁶³ “bizim kazalarımız fermânda musarrah değildir deyü” BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 22.

⁶⁴ BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 23.

⁶⁵ BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 99.

⁶⁶ BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 110.

toplam tahminî masrafı 84659 kuruştur. Keşif defteri merkezde onaylanmış olsa da gerçekleştirilecek masrafın genellikle tahminî tutardan daha düşük olduğu düşünülmüş hareket edilmiştir. Bu sebeple, her bir inşaat sahasında tahminî toplam tutarın yaklaşık % 25'i, yani 20979 kuruşu Hazine-i Amire'den ödenmiş (Tablo I), geri kalanı ise vakıflardan ve kaza halkından karşılanmıştır⁶⁷. Merkezî hazineden yapılan harcamalar, kayıtlarda “tarîk-i mîrîden” ibaresiyle belirtilmiştir.

TABLE I: Hac Yolundaki Menzil Külliyelerinin Keşif Defterlerine Göre Tahminî Masrafları ve Devlet Tarafından Ödenen Miktar (BOA, MAD, nr. 3172, s. 86-91)

<i>Onarım Alanı</i>	<i>Tahmini Masraf</i>	<i>Tarik-i miri</i>
Bolvadin köprüsü, kaldırımları ve İshaklı Hanı	9006,5	2321
Kurt Kulağı Kalesi	10103	2602,5
İki Kapılı Han, Camii ve Hamamı, Su yolları; Burç ve Hân-ı Ateş Kaleleri	17175	3600,5
Gökboza'dan Dil'e kadar kaldırımlar	2000	516
Kadın Hanı ve su yollarının tamiri	16939,5	4362,5
Konya Şehzade Sultan Bayazid Hanı	4613,5	1188,5
Seydigazi Kazası Bardaklı Hanı	1121,5	288,5
Antakya'daki köprü	720	187
Hüsrev Paşa Hanı	4051,5	1043,5
Misis Hanı ve Camii	2024,5	428
Karamurt Hanı, İmaret ve Hamamı	6913,5	1780
Zeneka'da han ve cami	3141,5	809
Belen Karamurt arasındaki kaldırımlar ve köprüler	6849	1852
Çakıd Hanı	3564,5	919,5
Dölek Hanı	3247	838,5
Çifte Han ve köprüsü	395,5	103,5
Yaylak ile Ulukışlak ve Çifte Han ile Ulukışlak Deresi arasındaki iki köprü ve kaldırımlar	3432	884,5
Ulukışlak Hanı, Cami ve Hamamı	4940,5	1275
TOPLAM	84659	20979

⁶⁷ “ta'mirâtı masârıfı 4949 kuruşa bâliğ olmağla, meblağın 1275 kuruşu tarik-i mîrîden verilüp, tarîk-i mîrîden verilen akçadan ma'âdasın vakfın müsa'adesiyle taraf-ı vakfdan verilmek yoğ ise...” (BOA, MAD, nr. 3172, s. 27).

Hac güzergâhındaki yapıların önemli bir kısmı vakıflara aitti ve vakıf malı olan binaların bakım ve onarım işlerinden ise normal şartlarda vakıf mütevellîsi sorumluydu. Bina vakfiyelerinde vakfın niteliği, amacı, yönetimi ve işleyişine dair esasları belirtilmekle beraber vakfiyelerde binaların sürekli bakım ve onarımı için şartlar da yer almaktaydı⁶⁸. Meselâ, hac yolunda bulunan ve tamir kapsamına alınan Hüsrev Paşa Külliyesi'nin, 27 Nisan 1631 tarihinde tanzim edilen vakfiyesinde, “vazîfe-i tevliyet deyü senede mütevellî olan evlâdım altmış guruh alub mutasarıf ola eğer meremmât iktizâ ederse vazifesini dahi sarf edüp” ifadeleriyle tamir şartına yer verilmişti⁶⁹. Bununla birlikte vakıfların iyi yönetilememesi sonucunda vakıf eserlerinin sahıpsiz kalması veya binalardaki büyük hasarların tamiri için vakıf gelirinin yetersiz olması yapıların bakım ve onarımında problem teşkil ediyordu. Böyle durumlarda Osmanlı padişahı, tüm müslümanların koruyucusu ve kutsal mekânların hâmîsi olarak onarımı üstlenmekteydi⁷⁰. Haremeyn Muhasebesi Bürosu'na bağlı vakıf yapıları ise doğrudan devletin sorumluluğunda olduğu için tamir işlemleri ve finansmanında pek sorun çıkmamaktaydı.

1729 yılında başlatılan geniş boyutlu tamirat sebebiyle, bina eminlerine ve kaza kadılarına gönderilen bir fermanda yol üzerindeki binaların vakıfları ile ilgili durum değerlendirmesi yapılmış ve tamirat sırasında kullanılabilmesi amacıyla vakıfların gelir kaynaklarının tespit edilmesi emredilmiştir. Fermanda, binaların bazısının “evkâf-ı kadîmden” olduğu ve gerekikçe masraflarına harcanmak üzere bânîleri tarafından mutlaka “irâd” bırakıldığı, ancak bu gelir kaynaklarının bir kısmının bilinmesine rağmen birçoğunun kaybolduğu açıkça ifade edilmiştir. Gelirleri malum

⁶⁸ Ömür Bakırer, “Vakfiyelerde Binaların Tamirâtı İle İlgili Şartlar ve Bunlara Uyulması”, *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1973, X, 116-122. Denizli'de bulunan Akhan Kervansaray'ının zamanla tahrip olması üzerine, 1512-1513 yıllarındaki tahrir sırasında Akhan'ın da içinde bulunduğu mezraanın tasarrufa verilmesinde kervansarayın bakım ve onarım şartının konulması oldukça dikkat çekicidir (Mehmet Ali Ünal, “XVI. Yüzyılda Akhan (Ak Kârbânsaray)”, *Geçmişten Günümüze Denizli*, sayı 5, Denizli 2005, s. 27-28).

⁶⁹ Kasım İnce, “Hüsrev Paşa'nın Vakfiyesi ve Eskişehir Han'daki Osmanlı Eserleri”, *Osmanlı Sempozyumu*, Basılmamış Bildiri Metni, Eskişehir 25-27 Ağustos 1999, s. 9.

⁷⁰ Mustafa Güler, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Devletinde Haremeyn Vakıfları ve Ehemiyeti*, MÜ Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999, s. 33; M. Y. Ertaş, *a.g.m.*, s. 242-244.

olan evkafın tamir masrafları mütevellilerinden talep ve tahsil edilmesi istenirken, gelirlerine ulaşılamayan ve gelir kaynakları meçhul görünen vakıflarda ise titiz bir araştırma ile gelirlerin açığa çıkarılması emredilmiştir⁷¹. Bununla birlikte, evkaf gelirlerinin açığa çıkarılması hususunda yeterli bir araştırma yapıp yapılmadığı, inşaat giderlerinin ne kadarının vakıf tarafından karşılandığı bilinmemektedir. Ancak, onarım masrafları ile ilgili bazı kayıtlar binaların vakıf gelirlerine dair yeterli bilgiye ulaşamadığını göstermektedir⁷².

Hazinenin yükünü hafifletmek isteyen devlet, tamirat masraflarının önemli kısmını ise kaza halkına yüklemiştir. Ancak, keşif defterinde masraf olarak kaydedilen ve tamirat için gerekli olan taş, kireç, kiremit, kereste gibi malzemelerin tedarik edilmesinde halk bedenen yardım etmiştir⁷³. Bu mükellefiyet muaf ve gayri muaf olan bütün reayaya teşmil edilmiştir⁷⁴.

Onarılan Menzil Külliyesi

Bardakçı Hanı: Seydigazi Kazası'na bağlı Bardakçı Köyü'ndeki han, 1721, 1729 ve 1732 yıllarında onarım görmüştür. İlk onarımda hanın ana binasıyla birlikte su yolları ve hamamı elden geçirilmiştir⁷⁵. 1729 yılında ise daha geniş bir tamirat yapılarak han büyük ölçüde yenilenmiştir. Han duvarlarının 120 ziralık kısmı 5 zira yüksekliğinde ve 1 zira genişliğinde yenilenmiştir. Hanın üzerini kaplayan toprak örtü (40x20) yeni baştan yapılmıştır. Hanın iç kısmını çevreleyen 1 zira yüksekliğinde, 2 zira

⁷¹ “zâhirde evkâfi olmayanların irâd-ı evkâfi tafahhus veecessüs ile zâhire çıkarmağa gereği gibi bez-i kudret eyleyesiz” (BOA, MAD, nr. 3172, s. 87).

⁷² Evkâf gelirlerinin tespitine dair verilen fermanın iki yıl sonra yazılan bir diğer fermanla Öküz Mehmet Paşa'nın hayratından Ulukışlak Külliyesi'nin masrafının artması üzerine vakıftan yararlanması düşünülmüş, fakat vakfın malî durumu hakkında yeterli bilgiye sahip olunmadığı anlaşılmıştır (BOA, MAD, nr. 3172, s. 27).

⁷³ “zıkr olunan hânın kazâlar tarafından bedenen i'ânet olunmak lâzime-i hâlden olmağla ta'mirât için iktizâ eden taş ve kereste ve kireç tedârik ve nakl ile bedenen i'ânetde cümle ihtimam üzere bir gün akdem ikmâl ve tekmîline bez-i kudret...” (BOA, MAD, nr. 3172, s. 10).

⁷⁴ “bedenen i'ânet eylemek üzere fermânım olmağla kazâlarınızda mu'âf ve gayri mu'âf kurâ ahâlilerinin mecmû'u bedenen i'âneti lâzime-i hâlden olmağla” (BOA, MAD, nr. 3172, s. 14).

⁷⁵ BOA, MAD, nr. 9956, s. 8, 23.

genişliğinde 120 zira uzunluğundaki sekiler yenilenmiştir. Ayrıca, hana 15 yeni kargir ocakla, 2 yeni tuvalet eklenmiştir. Bardakçı Hanı'nın büyük giriş kapısının tahrip olması sebebiyle 3,5x4 ölçülerinde yeni kapı yapılmıştır⁷⁶. Bu handaki tamirat işlemleri bütünüyle ancak 1732 yılında bitirilebilmiştir. 1732 yılındaki tamirde ise hanın eksik kalan kısımları tamamlanmış ve su yolları onarılmıştır⁷⁷.

Hüsrevpaşa Hanı ve Camii: Bu han da Bardakçı Hanı gibi 1721 yılında tamirat görmüş olmasına rağmen esas olarak 1729'da büyük bir onarım görmüştür. Hanın dış kapısı onarılmış ve kapı üzerindeki oda yenilenmiştir. Hanın 48 adet ayak çeşmesi tamir edilmiş ve 4 yeni ayak çeşmesi eklenmiş, handaki "vüzerâ" odalarının üst örtüleri yenilenmiştir. Han duvarlarının üzerine 2 zira genişliğinde ve 658 zira uzunluğunda kiremit poşide yapılmış, handaki tuğla ve taştan yapılmış olan 63 adet ocak tamir edilmiştir. 1732 yılında ise hanın bozulan su tesisatları onarılmıştır.

Hüsrevpaşa Camii de hanla birlikte elden geçirilmiş, zamanla tahrip olan yerleri onarılmıştır. Özellikle, taştan yapılmış olan su hazinesi ile camiye su getirilen düzenek iyileştirilmiştir⁷⁸.

İshaklı Hanı (Sahipata Kervansarayı) ve Camii: Selçuklu dönemi kervansaraylarından olan İshaklı Hanı, Selçuklu vezirlerinden Sahip Ata ismiyle bilinen Fahrettin Ali bin Hüseyin tarafından 1249 tarihinde yapılmıştır⁷⁹. Bir kale sağlamlığında inşa edilen İshaklı Hanı ve İshaklı Kasabası'ndaki cami, Hac yolu üzerinde önemli bir külliye olduğu için titizlikle onarılmıştı. 1729 yılında yapılan tamiratla, hanın dış kapısının üzerindeki odanın tavanı (10x7) ile tahta döşemesi, hanın kiremit karışımı üst örtüsü (56x31), hana ait olan üç dükkânın kiremitli çatısı ile hanı çevreleyen 180 zira uzunluğunda, 1,5 zira eninde ve 3,5 zira yüksekliğindeki taş duvarları tamir edilerek yenilenmiştir. Hanı iç kısmından çevreleyen eski sekilerin bozulmuş olması sebebiyle, 150 zira uzunluğunda, 3,5 zira eninde ve 1,5 zira yüksekliğinde yeni seki yapılmıştır. Tamiratların dışında bu tarihte hana bir çok eklemeler de yapılmıştır. Hanın dış kısmında yapılan bu eklemelerden en önemlisi 12x7 boyutundaki arpa ve

⁷⁶ BOA, MAD, nr. 3172, s. 18, 10 Zilhicce 1141 (7 Temmuz 1729).

⁷⁷ BOA, MAD, nr. 3172, s. 17.

⁷⁸ BOA, MAD, nr. 3172, s. 14-18.

⁷⁹ *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, Ankara 1972, I, 161.

saman ambarıdır. Bundan başka, taşra kapısının hemen yanında hanın odabaşına 7x5 büyüklüğünde bir oda ile hanın çevresinde 4 tane tuvalet yapılmıştır. Bu tamir sürecinde kasabadan hana ulaşan yol da düşünülerek 2 zira genişliğinde ve 200 zira uzunluğunda kaldırım döşenmiştir.⁸⁰

İshaklı Camii de hanla birlikte onarılmış ve önemli bir kısmı yenilenmiştir. Caminin mihrabı, minare külâhı, minare korkulukları yenilediği gibi minare kapısı ve camiinin dışarıya açılan iki kapısı yeniden inşa edilmiştir⁸¹.

Şehzade Sultan Bayezid Hanı: Kanunî Sultan Süleyman'ın oğullarından Şehzade Bayezid'in Konya'da yaptırdığı bu han da büyük ölçüde tamir edilmiştir. Hanın 92x46 ölçüsündeki kiremit örtüsü, her iki tarafında bulunan vüzerâ odaları ile dışarıdaki ambar ve hana ait dükkânların üst örtüleri yenilenmiştir. Han içinde 264 zira uzunluğunda, 1 zira yüksekliğinde ve 3 zira genişliğinde yeni seki ile 36 taş ocak yapılmıştır. Yine Hanın ön kısmına arpa ve saman ambarı yapılmış ve dükkânların çatıları tamir edilmiştir⁸².

Kadın Hanı: Kadın Hanı'nda yapılan en önemli tamirat, hana gelen su yollarının tamir edilmesidir. Hana gelen suyun, otuz saatlik bir mesafeden alınması ve su yolunun kayalık ve taşlık bir mevkiden geçmesi sebebiyle tamirat işi hem masraflı hem de güç olmuştur. Tamir edilen su yolunun uzunluğu toplam 27,965 ziradır⁸³.

Ulukışlak Külliyesi: Ulukışlak Hanı'nın doğu tarafındaki 77x25 boyutundaki kurşun örtüsü ile hanın üzerindeki 40x8 ölçüsünde taş döşeme yenilenmiştir. Hanın kurşun örtüsü yenilenirken her biri 16 kıyye ağırlığında 1800 adet renkli kurşun tabaka kullanılmıştır. Büyük ölçüde tahrip olan hanın kargir ayaklarından 26 tanesi tamir edilmiş ve 73 adet kargir ocağın tepeleri yeniden yapılmıştır.

Ulukışlak Külliyesi'nde tamirat yapılan unsurlardan biri de su yollarıdır. Han, cami ve hamama su getiren su yolları büyük oranda yenilenmiştir. Camide de önemli onarımlar yapılmıştır. 26x22 boyutundaki cami örtüsü tümüyle değiştirilmiştir. Caminin minberi, 10 adet kargir penceresi

⁸⁰ BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 10.

⁸¹ BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 10.

⁸² BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 19.

⁸³ BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 22-24.

ile 3 adet büyük kapısı da yeniden yapılmıştır. Ayrıca, caminin iç kısmı baştan başa yeniden sıvanmıştır. Minare ise çeşitli tamiratlarla elden geçirilerek güçlendirilmiştir.

Ulukışlak Hanı'na ait hamamın eskimiş mermer döşemeleri kaldırılarak 30x10 (zira) ölçüsünde yeni mermerler konulmuştur. Hamam kubbesindeki 150 adet cam tepeler yenilenmiştir. Hamamın 8 adet kapısı, künkleri ve su yolları da değiştirilmiştir. Bunların dışında iç kısımda da muhtelif tamirat yapılmıştır⁸⁴.

Dölek Han: Hanın ahşaptan olan 40x35 boyutundaki üst örtüsü yenilenmiştir. Hanın 120 zira uzunluğunda, 1,5 zira genişliğinde ve 4 zira yüksekliğindeki duvarları ile iç kısımdaki 120 zira uzunluğunda 2 zira genişliğinde ve 1,5 zira yüksekliğindeki sekisi onarılmıştır. Hanın 3,5x3 ölçüsündeki büyük kapısı yenilenmiş ve hana 3 adet yeni ocak yapılmıştır.

Çifte Hanı ve Camisi: Büyük bir han olmasına rağmen tamirat sırasında iyi durumda olmalıdır. Çünkü, diğer hanlara göre tamirat daha azdır. Çifte Han'ın 120 zira uzunluğunda 2,5 zira genişliğinde ve 1 zira yüksekliğindeki sekileri yenilenmiştir. Hanın önüne bir adet arpa ve saman ambarı ile 2 adet "ayak çeşmesi" yapılmıştır. Ayrıca, hanın hemen çıkışında kaldırımlar yenilenmiştir.

Çakıd Han: 1729 yılındaki tamir sırasında Çakıd Han bir virane durumundadır. Hanın üst örtüsü (50x30) değiştirilmiştir. Han içindeki uzunluğu 52 zira, genişliği 2,5 zira ve yüksekliği 1 zira olan seki ile 25 adet kargir ocağı yenilenmiştir. Yine han içinde 3,5x3,5 boyutunda "nan-ı aziz" fırının döşemesi değiştirilmiştir. Han dışında 15x8 ebadında arpa ve saman ambarı ve 3 adet tuvalet yapılmıştır. Giriş kapısı üzerindeki 2 adet oda ile 2 adet vüzer odalarının duvar, pencere ve ocakları tamir edilmiştir.

Misis Han: Misis Han ile hana ait dükkânlar büyük oranda tamir edilmiştir. Öncelikle, üzerindeki 90x35 zira büyüklüğündeki kiremitli örtüsü tamir edilen hanın, 120 zira uzunluğunda ve 2,5 zira genişliğinde ve 1 zira yüksekliğindeki iç kısmında bulunan sekileri de yenilenmiştir.

⁸⁴ BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 26. Tamirat sırasında Han'ın odalarında muhafaza altına alınmış çeşitli malzemeler ortaya çıkmıştır. Bunlardan en dikkat çekici olanı 161 kıyye ağırlığındaki 1 adet yaldızlı gümüş alemdir. 42 adet kurşun levha, 1 adet külçe kurşun, 109 adet kapı için kullanılan demir levha, pencere ve kapılara ait çeşitli madenî eşyalar da malzemelerden bazılarıdır (BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 27).

Handa bulunan 40 adet kargir ocak, han kapısı üzerinde bulunan odanın 8x7 boyutundaki tavan örtüsü ile aynı odanın 4 adet penceresi onarılmıştır. Bunların dışında Misis Hanı Camisi'nin yarısı yıkık olan minaresi tamir edilmiştir. Yıkık olan kısım yeniden taş duvarla örülmüştür (8 devren x 5 kadden). Cami'nin kuzey tarafındaki kapısı ise yeniden yapılmıştır⁸⁵.

Kurt Kulağı Kalesi: Kale içinde bulunan hanın üzerini kaplayan kemer tolos üzerinde kireçli kiremitten yapılmış 65x47 büyüklüğündeki örtüsü, han içindeki 130 zira uzunluğunda, 2 zira eninde ve 1 zira yüksekliğindeki sekisi yenilenmiştir. Han içinde bulunan 4 adet ayak çeşmesi ile 8x8 boyutundaki toprak örtüsü yeniden yapılmıştır. Bunun dışında hantadaki 20 adet kargir ocak elden geçirilmiştir.

Han dışında kalede de birtakım tamirat yapılmıştır. Kale ağasına ait binanın 50x10 ölçüsündeki örtüsü değiştirilmiştir. Kaledeki su yolunun döşemesi bütünüyle yenilenmiştir. Kale içinde 170 zira uzunluğunda 1 zira eninde ve 6 zira yüksekliğinde yeniden taş duvar yapılmıştır. Kale kapısı, tuvaletleri ve kaledeki su kuyusu tamir gören diğer ünitelerdir. Ayrıca, Kurt Kulağı ile Temür Kapı arasında 13000 zira uzunluğunda ve 4 zira genişliğinde frengi kaldırım ile toprak döşeme yapılmıştır⁸⁶.

Karamurt Hanı: Karamurt'ta han, imaret ve cami olarak bütün külliye tamir edilmiştir. İmaret binasının kubbelerindeki kurşunlar yenilenmiş ve ocak tepeleri onarılmıştır. İmaretin hemen bitişiğinde 2 adet ayak çeşmesi yapılmıştır.

Karamurt Hanı'nın 110x30 büyüklüğündeki üst örtüsü yenilenmiş, hanın içindeki ve dışındaki sekiler tamir edilmiştir. 6 adet ayak çeşmesi yapılan hanın 4x5,5 ölçüsündeki giriş kapısı yeniden yapılmıştır. Han içindeki ekmek fırınının 10x8 büyüklüğündeki çatısı tamir edilmiştir. Bunların dışında, han içindeki kul ve vakıf mütevelli odaları ve ambarı da onarılmıştır. Karamurt Hanı'na bağlı olan fakat 1729 yılı öncesinde yıkılmış olan medrese binası, sıbyan odası ile su yolu da yenilenen bölümleridir⁸⁷.

⁸⁵ BOA, MAD, nr. 3172, s. 48-54.

⁸⁶ BOA, MAD, nr. 3172, s. 54-62.

⁸⁷ BOA, MAD, nr. 3172, s. 62-63.

Yeni Han: Karamurt'a bağlı ve Halep yolu üzerinde Gaffar Çayı kenarında yapılmış küçük bir handır. Bu hanın 26x6 boyutundaki toprak örtüsü yenilenmiştir. Hanın büyük giriş kapısı ile iç kapısı yeniden yapılmıştır. Yine han içinde yapılmış olan arpa ve saman ambarı ile 2 ayak çeşmesi de tamir edilmiştir.⁸⁸

İki Kapılı Han: Şam tarafında olan kale içinde bir külliye'dir. Issız bir bölgede olması sebebiyle hem kale hem de han güçlendirilmiştir. Han'ın kârgir kemerleri ile 240 zira uzunluğunda ve 10 zira yüksekliğindeki dış duvarları yeniden inşa edilmiştir. Kale neferatının oturması için kale içinde 10 adet oda, handa 32 adet ocak ile 3 adet tuvalet yapılmıştır. İki Kapılı Han'daki hamamda da büyük bir tamirat yapılmıştır. Hamamın içinde ve dışında döşemeleri, duvar sıvaları ve su yolları onarılmıştır.

Kala-i Burç ve Ataş Hanı: İki Kapılı Han'dan sonra kırsal bölgedeki bu iki kalede, hem dış duvarlar hem de iç üniteler yenilenmiş ve tamir edilmiştir. Ataş Hanı'nın 46 zira uzunluğunda, 1,5 zira genişliğinde ve 10 zira yüksekliğindeki kârgir duvarları yenilenmiş, kale muhafızları için 8 ev yapılmıştır⁸⁹. Ataş Hanı'ndan sonra tamir edilen bir diğer yapı ise Kale-i Kastel'dir. Bu kalenin dört tarafını çevreleyen duvarlar yeniden yapılmıştır. Yapılan duvarlar 278 zira uzunluğunda, 1,5 zira genişliğinde ve 10 zira yüksekliğindedir⁹⁰.

Zenaka Hanı ve Camii: Burada han binası ile hanın hemen yakınındaki cami tamir edilmiştir. Hanın dış kapısı ile birlikte üç büyük kapısı yeniden yapılmıştır. Hanın üzerini kaplayan 70x20 ebadındaki toprak örtüsü yenilenmiştir. Hanın etrafında 60 zira uzunluğunda 1 zira eninde ve 2 zira yüksekliğinde kârgir duvarlar, han içindeki 24 zira uzunluğunda 2 zira eninde ve 1 zira yüksekliğinde seki ile hanın dış tarafındaki 150 zira uzunluğunda, 2 zira genişliğinde ve 1 zira yüksekliğindeki seki yenilenmiştir. Hanın camisinin ise kireçli toprak örtüsü onarılmıştır⁹¹.

⁸⁸ BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 64.

⁸⁹ BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 70.

⁹⁰ BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 71.

⁹¹ BOA, *MAD*, nr. 3172, s. 84.

Sonuç

İstanbul'dan Mekke'ye kadar uzanan Hac yolunun ulaşımı zorlaştıracak boyutta bozulduğu ve yol üzerindeki han, hamam, cami gibi yapıların harap olduğu yönündeki şikâyetlerin İstanbul'a ulaşması üzerine 1729 yılında geniş bir onarım başlatılmıştı. Bina Nâzırı Halil Ağa ve hassa mimarlarından Hasan Ağa'nın yaptıkları keşifte, İstanbul ile Şam arasındaki güzergâhta, hacılara hizmet veren çok sayıda külliye'nin kullanılamayacak durumda olduğu görülmüştür. Gereksiz masraftan kaçınmak için doğrudan hacıların yararlandığı ve acilen onarılması gereken binalar tamir kapsamına alınmış ve vakit kaybetmeden inşaat başlatılmıştır.

Tamir sürecinde, yolların fizikî şartları düzeltilmiş, köprüler yenilenmiştir. Menzil külliyelerinde, özellikle hacıların konaklayacağı kervansarayların onarımına önem verilmiştir. Keşif defterlerindeki onarım masraflarının yalnızca dörtte biri devlet hazinesinden karşılanırken geri kalan kısmı halka ve vakıflara yüklenmiştir. İnşaatta çalışmak üzere İstanbul'dan usta ve işçiler gönderilmekle birlikte inşaat sahasının bulunduğu kazadan da çok sayıda usta ve amele tedarik edilmiştir. Tamir kapsamına alınan binaların büyük kısmı bir yıl içinde tamamlanmıştır.

Bu tamiratla, İstanbul-Şam arasındaki menzil külliyelerinin uzun bir süre daha ayakta kalması sağlanmıştır.

“RESTORATION AND MAINTENANCE OF SOME BUILDINGS IN THE COMPLEXIS (KULLIYE) ON
THE PILGRIMAGE ROUTE ISTANBUL-DAMASCUS (1729-1732)”

Abstract

The pilgrimage route between Istanbul and Damascus was one of the most important roads in the Ottoman history. The road on the right hand of Anatolia was quite rich in terms of the social foundations such as hotels, baths, caravansarais. The Ottoman state attributed special importance to the maintenance of this road. Since the physical conditions and the foundations of the road deteriorated and this caused difficulties to the pilgrims, towards the end of the reign of Ahmed III, some buildings in the complexis on the road were restored and maintained by the Istanbul government.

During the renovation process began in 1729, first of all, official in charge of constructions (binâ nâzırı) and an imperial architect (hassa mimarı) were sent to detect and determine the places needed to be renovated on the road. But, because of the weakness of the central authority at that time, it was rather difficult for the two centrally nominated personnel to maintain the construction within a wide area. For that reason, besides the centrally assigned personnel, the local notables (ayan) were also in charge of the building process conducted at each district alongside the road.

One of the other important concerns of the Ottoman administration was the expenditures of renovation. During the renovation process between 1729 and 1732, a number of facilities with their components were resorted and renovated. These are Bardakçı Hanı, İshaklı Külliyesi, Hüsvrepaşa Külliyesi, Şehzade Sultan Bayezid Hanı, Kadın Hanı, Ulukışlak Külliyesi, Çakıd Hanı, Dölek Hanı, Çifte Hanı, Misis Hanı, Kurt Kulağı Hanı, Karamurt Hanı, İki Kapılı Hanı, Kala-ı Burç and Ateş Hanı.

Keywords

Ottoman, Pilgrimage Route, Restoration, caravansaray, külliye.

TANZİMAT DEVRİNDE RÜŞVET-HEDİYE İKİLEMİ VE BU ALANDAKİ YOLSUZLUKLARI ÖNLEME ÇABALARI

Yüksel ÇELİK*

ÖZET

Çağdaş diğer toplumlarda olduğu gibi, rüşvet ve onun başlıca kulfı olan hediye, Osmanlı toplumunda da yaygın bir yolsuzluk aracıydı. Rüşvet-hediye ayırımının tam olarak yapılamamış olması, zamanla resmi ve gayri resmi alanda, bu sorunu daha da kronik hale getirmiştir. Bu makalede; alenen yolsuzluk olan rüşvet ile kanun, nizam ve teamüllerde yeri olan hediyein iç içe geçmiş sınırları belirlenmeye çalışılmıştır. Diğer yandan, XIX. yüzyıldaki reform çabaları çerçevesinde, değişik tarihlerde yürürlüğe konan ceza kanunnameleriyle getirilen müeyyideler ile bu alandaki yolsuzlukları engellemek için sarf edilen diğer çabalar da aktarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Tanzimat, Rüşvet, İrtisâ, İrtikâb, Hediye, Bohça Baha, Pişkeş, Câize, Avid, Yolsuzluk, Ceza Kanunnâmeleri.

Osmanlı tarihinde rüşvet ile onun en önemli ve bir o kadar da masum kılıfına dönüştürülen hediye teatisi, henüz kapsamlı bir çalışmaya konu olmuş değildir. Mevcut çalışmaların yetersizliği yanında, rüşvetle ilgili en kapsamlı çalışmanın adli saha ile sınırlandırılmış olması,¹ bu konudaki belirsizliğin aşılmasına, dolayısıyla da net ve genel sonuçlara ulaşılmasına imkân vermemektedir. Rüşvetle ilgili literatürün yetersizliğinden kaynaklanan söz konusu problemlerin göz ardı edilmesi ve özellikle de arşiv

---

* Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü /
yukselicelik@hotmail.com

¹ Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*, Ankara 1969. Mumcu'nun eseri gerek muhteva, gerekse metodolojisinden kaynaklanan problemler nedeniyle, ihtiyatlı kullanılmalıdır. Aşağıda yeri geldikçe, söz konusu problemlere değinilecektir.

kaynakları kullanılmadan sadece mevcut bilgilerin tekrarıyla yetinilmesi, hatalı ve eksik tespitler ile özensiz çalışmaları kaçınılmaz kılmaktadır.²

Memurlar ve üst düzey devlet adamları arasında; “pişkeş, câize, ‘avâid, dest-âvîz, bohça, bohça bâhâ, hediye, hediye-bâhâ, kır hediyesi,

² Bu duruma iyi bir örnek olarak bkz. Erdoğan Keleş, “Tanzimat Döneminde Rüşvetin Önlenmesi İçin Yapılan Düzenlemeler (1839-1858), *AÜDTCF. Dergisi*, XXIV/38 (Eylül 2005), s. 259-280. Müellif tarafından, idari ve sosyal boyutları olan bu denli önemli bir konuda tek bir arşiv vesikasına tenezzül (!) edilmediği ve Düstür ile *Takvim-i Vekayi* nüshalarının “arşiv belgeleri” olarak takdim edildiği görülmektedir. Üstelik dipnotlarda numaraları verilen sekiz *Takvim-i Vekayi* nüshasından, sadece üçü konuyla ilgilidir. Rüşvetin tarihi kökleri, meşru gelir kalemlerinin rüşvete dönüşme süreci, sınırları, hediye, caize, avaid, pişkeş, bohça baha gibi kalemlerin söz konusu yolsuzluğa alet edilmesi ve bunun engellenmesi için sarf edilen çabalara temas etme ihtiyacı dahi duyulmadan, sadece Mumcu ve Kaynar’ın eserlerinde Tanzimat dönemiyle ilgili olarak verilen sınırlı bilgiler tekrar edilmiştir. Makalede, Tanzimat Fermanı’nın hükümlerinin özetlenmesi, muhassıllık kurumu ile muhassal meclislerinin teşkili, Diyarbakır’da Tanzimat’ın tatbiki ve vergi düzenlemelerinin uzun uzun işlenmesi ile başlık arasında bir bağlantı kurulamamıştır. Arşiv vesikalarına tenezzül edilmemesi bir yana, makalenin asıl konusu olan Tanzimat döneminde çıkarılan ceza kanunnameleri ile ilgili olarak yapılan son derece önemli çalışmalardan müellif bâhaber görünmektedir. Söz konusu çalışmaların bazıları şunlardır: Ahmet Gökcen, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları ve Bu Kanunlardaki Ceza Müeyyideleri*, İstanbul 1989; Halil Cin-Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, Konya 2003; Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, Ankara 1996; Ahmet Akgündüz, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Diyarbakır 1986; aynı mlf., “1274/1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunnamesinin Hukuki Kaynakları, Tatbik Şekli ve Men’i İrtikâb Kanunnamesi”, *Belleten*, LI/199 (Nisan 1987), s. 153-191; M. Tahir Taner, *Ceza Hukuku*, İstanbul 1949; aynı mlf., “Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku”, *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 221-232; Bülent Tahiroğlu, “Tanzimat’tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, III, 588-602; Pertev Bilgen, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Hukuk Devleti Fikri ve 3 Mayıs 1840 Tarihli Ceza Kanunname-i Hümayunu”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi Dergisi*, Eylül 1991, II, 63-76; Gülden Sarıyıldız, “Tanzimat ve Osmanlı Bürokrasisinde Yemin Müessesesi”, *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, I (2002), s. 251-268. Üstelik, eyalet meclislerine gönderilmek üzere neşrolunan 1849 tarihli bir talimat-ı seniyye’de, rüşvetle ilgili tek bir madde mevcut iken, yem, ölçütartı ayarları, cizye, vergilerin tevzii ve taksimi, kefalet, icar-isticâr, köprüler ile binaların tamiri, beygir ve menzil ücretleri ile ilgili altmıştan fazla maddenin sadeleştirilerek sıralanmasına bir anlam verilememiştir. Aynı şekilde, müellif tarafından 1855 düzenlemesine temas edilirken, rüşvetle ilgili maddeler sıralandıktan sonra, nizamnamenin “sirkat” bahsi ve yargılamanın nasıl ve nerede yapılacağı, 1840 Ceza Kanunnamesi bahsinde ise devletin zarara uğratılması bahsinin de maddeler halinde verilmesinin hikmeti anlaşılamamıştır. Diğer yandan 1267/1851 tarihli ceza kanunnamesi (Kanun-ı Cedid)’den müellifin haberdar dahi olmayışı ve dolayısıyla bu kanunnamenin rüşvet konusundaki hükümlerinin atlanmış olması hayli düşündürücüdür.

tekaddüme, tuhfe-i hicâzî” gibi adlarla teati edilen ve birer hediye kategorisi olan aynı-nakdi eşyanın tamamının rüşvet kapsamında değerlendirilmesi, söz konusu hataların başında gelmektedir. Bu tür hatalara düşülmesinde, kanunnameler ve nizamnamelerde 1840 yılına dek rüşvetin tanımının tam olarak yapılmamış olmasının yanında, rüşvet kapsamına giren ve girmeyen hediye kategorilerinin, 1850 yılına dek cins ve miktar bakımından belirlenmemiş olması da önemli rol oynamıştır. Bu alandaki belirsizlikler ve özellikle meydana gelen bir takım yolsuzluklar, kanunlarda yeri olan (*mücâz olan hedâyâ*) ve zamanla teamül haline gelen söz konusu tüm hediye kategorilerinin de rüşvet genellemesi içinde, bir yolsuzluk unsuru olarak değerlendirilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu konuda; kronikler ile genelde konularından memnun olmayan âlim ve şairlerin eserlerindeki subjektif bilgilerin temel veriler olarak benimsenmiş olması, bunları, Osmanlı idari-mali sistemi ve uygulamadaki şekilleri hakkında yeterli bilgisi olmayan Avrupalı seyyah yahut diplomatların verdikleri salt müşahedeye dayanan bilgilerle destekleme gayretkeşliği, söz konusu yanlışlara zemin hazırlayan en önemli unsurlardır.

Bu çalışmada; öncelikle Osmanlı Devleti’nde rüşvetin tarihi gelişimi özetlendikten sonra, arşiv belgeleri ışığında hediye kategorileri belirlenerek, rüşvet-hediye sınırı netleştirilmeye çalışılmıştır. Ele alınan diğer bir konu; 18. yy. sonundan itibaren, rüşvet genellemesi içinde kaybolan hediye teatisindeki yolsuzluklar ve iç içe geçmiş bu tür yolsuzlukları ortadan kaldırmak amacıyla, Tanzimat devrinde çıkarılan ceza kanunnameleri ile diğer bir takım nizamnamelerle getirilen sınırlamalar ve yaptırımlardır.

Rüşvet ve onun en başta gelen unsurlarından olan menfaat temini için hediye takdiminin kökenleri, hayli eski ve bir o kadar da evrensel bir olgudur. Hemen her toplumda görülen hediyeleşme geleneğinin kökeni, insanlık tarihi kadar eskidir.³ İlkçağlarda seküler alanda hediye takdimini, sosyal dayanışmayı sağlamaştıran takas esasına dayalı ilkel ekonomi kültürünün bir uzantısı, hatta zorunluluğu ya da dostluğu pekiştiren küçük jestler olarak değerlendirmek mümkündür. Dini alanda ise –başta pagan toplumlar olmak üzere- Tanrı’ya adanan hediyeler, onun mutlak iradesi karşısında merhamet ve korumasına duyulan ihtiyaçtan kaynaklanmıştır. Diğer yandan semavi dinler de dostluğun pekiştirilmesi amacıyla hediye-

³ Mumcu, *a.g.e.*, s. 22-45. Müellif tarafından, İlkçağ toplumlarından itibaren söz konusu evrensel olgu ve bunun yolsuzluğa dönüşme süreci ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır.

leşme geleneğini teşvik ederken, menfaat temini için hediye takdimini, rüşvet kapsamında değerlendirerek yasaklamışlardır. Arapça'da “yol göstermek, doğru yola iletmek” manasındaki “hidâyet” (hüdâ, hedy) kökünden türeyen hediye kelimesi, “yol göstermenin temelinde bulunan lütuf ve iyilik” anlamına gelir. Bu bağlamda, peygamberin hadisleri⁴ ve uygulamalarına istinaden İslam hukukunda hediye; kamu görevlileri dışındaki kimselere, sırf dostluk adına karşılıksız olarak verilebilecek eşya olarak tanımlanır ve herhangi bir menfaat temini amacıyla hediye teatisi, rüşvet kapsamında değerlendirilerek şiddetle yasaklanır.⁵

Genel anlamda Ortadoğu devletlerinde idari-mali sistemin, rüşvet ve zamanla onun masum kılıfı haline gelen hediye gibi bir takım suiistimallere açık kapı bıraktığı görülmektedir. Özellikle Osmanlı idari-mali sisteminde, merkezi hazine adına vergileri toplayan kapıkulları, emirler veya mültezimlerin yolsuzlukları, mali ve dolayısıyla da idari sistemi tehdit eden en önemli unsurlar olagelmıştır. Tımar-dirlik sisteminin tabii bir sonucu olarak, dirlik sahiplerinin kendilerine tahsis edilmiş vergileri doğrudan reyadan tahsil etme yetkisini haiz olmaları, bu tür yolsuzlukların alanını hayli genişletmiştir. Söz konusu sistemde; vergi tahsildarlarına hizmet karşılığı olarak reyadan “ma’îşet”, “âidât” ve daha başka adlar altında, doğrudan belirli bir ücret alma yetkisi kanunla verilmişti. Bu yetki, yolsuzluk kapısının aralanması için son derece elverişli imkânlar sunarken, hizmet sahipleri de bu ücreti daimi surette değişik isimler altında çeşitlendirme ve miktar bakımından arttırma eğiliminde olmuşlardır.⁶ Ücret ile rüşvet arasındaki sınırı çizmek ve bunun etkin kontrolünü yapmaktaki güçlük yanında, rüşvetin hediye adı altında masumlaştırıl-

⁴ Hediye konusundaki hadisler ve yorumları için bkz. İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, Ankara 1993, XVI, 238-251.

⁵ Semavi dinlerde hediyein mahiyeti, İslam Tarihi'nde fakihlerin içtihat farklılıkları ve bunun nedenlerine dair değerlendirmeler için bkz. Ali Bardakoğlu, “Hediye”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (DİA), XVII, 151-155. *Mecelle* ise hediyeyi şu şekilde tanımlar: “Hediye bir kimseye ikrâmen götürülen ya gönderilen maldır” (*Açıklamalı Mecelle Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, yay. Ali Himmet Berkî, İstanbul 1990, s. 163, 834. madde). Diğer yandan Meclis-i Vâlâ'nın 17 Ocak 1850'deki toplantısında, hediye konusunun müzakereleri esnasında sünnet, bir diğer deyişle dinen meşru olan hediye şu şekilde tanımlanmıştır: “hediyeye-i mesnûne, muhabbeten ve ğaraz tahtında olmayan şeydir ve kendüden bir me'mûl bulunmayan zâta verilen hediyedir” (Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], İrade Meclis-i Vâlâ [İ. MV], nr. 4612).

⁶ Halil İnalçık, “Adâletnâmeler”, *Belgeler*, Türk Tarih Kurumu, II/3-4, Ankara 1965, s. 52.

ması, bir süre sonra menfaat temini için hediye teatisini meşru ve mutad hale getirmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle tayin ve tevcihlerde rüşvetin temel haline gelmesi, Kanuni devrinde (1520-1566) Rüstem Paşa'nın ön ayak olmasıyla başlamış, III. Murat döneminde (1574-1595) ise iyice yaygınlaşmıştır. Şemsi Paşa'nın ilk defa Sultan III. Murat'a rüşvet vererek kapıyı araladığını ve bunun halk arasında da şöhrat bulduğunu, devrin kaynakları nakletmektedir.⁷ Diğer yandan, çift bozan reayanın rüşvetle padişah kulu olduğu, dirlik, gedik ve mansıpların rüşvet karşılığında ehil olmayanlara verildiği, Yahudi tüccar ve sarrafların devlet adamlarına rüşvet vererek muazzam haksız kazançlar elde ettikleri, bir takım kimselerin bu yolla seferlere katılmadıkları, kadınların alenen rüşvet aldıkları ve nihayet halkın bu sebeplerden ötürü perişan olduğu şeklindeki şikayetler, yaygın olduğu kadar dikkat çekicidir de.⁸

XVI. yüzyıla ait tahrir nişanlarında emirler, vilayetlerin kayda geçirilmesinde; "hedâya", "pişkeş" ve "konukluk" adı altında memurlar tarafından halktan herhangi bir şey talep edilmemesi ve adaletli davranılması konusunda özellikle ikaz edilmişlerdir.⁹ Aralık 1596 tarihli bir adâletnâmede; askeri sınıfın köylere keyfi salgun (salma) yapmak suretiyle, haksız kazanç elde ettikleri ifade edilmektedir. Bu tür yolsuzluklarda takip

⁷ Peçevi İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevi*, İstanbul 1283, II, 9-10. Peçevi bu hususta: "Şemsi Paşa padişaha irtişâ aldurdum ve bu devletten bununla Kızılahmetlü intikâmın aldım...onlar ocağımıza su koydular...onları irtişâyâ dadandurdum, kırk bin altın bir büyücek lokma idi yutturdum, bundan sonra bunlar irtişâ almaktan fâriğ olmazlar ve irtişâ ile devletleri sebât bulmaz... dediği lisân-ı halkta bir meşhûr kelâmdir. Ol 'asırdan berü bu kelâmı işitmemiş kimse yoktur denilse vâki'dir" demektedir.

⁸ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, (1595-1600), haz. Mehmet İpşirli, İstanbul 1989, II, 479, 511,783, 514, 783, 540, 542, 755, 688, 826-827, 857. Kadınların yolsuzlukları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mumcu, *a.g.e.*, s.125-139, 187-201; Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, Ankara 1977, s. 45-52; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 241-260; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 233-234; Musa Çadircı, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarik-i İlmiyye'ye Dair Ceza Kanunnamesi", *AÜDTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIV/25 (1981-1982), s. 139-161; İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Ankara 1994, s. 17, 67-69.

⁹ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul 1990, I, 372; Halil İnalçık, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Arvanid*, Ankara 1987, s. XX. Bu tür ikazların daha sonra da sık sık tekrarlandığı görülmektedir (Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, İstanbul 1992, V, 33, 42; İstanbul 1993, VI, 409).

edilen usul şöyledir: Devletin tayin ettiği görevliler, köye bir bozdoğan veya bıçak gönderip para toplatmakta, hasat mevsiminde, harman başına bir kalıp sabun, bir akçelik arakiyye (takke) veya yine bir bıçak bırakmak suretiyle, hediye namıyla; cebren bir kile buğday, bir kovan bal ya da yine bir kalıp sabun karşılığı olarak zorla bir baş koyun almaktadırlar. Ehl-i örfün Anadolu ve Rumeli’de yaygın bir biçimde bu tür haksız uygulamalar gerçekleştirdiklerini, 1018/1609-10 tarihli bir başka adaletnamede yer alan ifadeler teyit etmektedir.¹⁰ XVII yy. itibariyle yolsuzlukların “bıçak akçesi”, “kaftan bahâ”, “nal-bahâ” gibi bir takım farklı isimler etrafında giderek çeşitlendiğini ve yoğunlaştığını görmekteyiz.¹¹

XVI. yy sonu ile XVII. yy. ortalarını içine alan dönem hakkında Vakânüvis Naîmâ Efendi, Tarih’inde (1592-1660) paralel görüşler sunar.¹² Gelibolulu Mustafa Âlî ise, XVI. yy. sonlarında kaleme aldığı eserlerde; kadıların rüşvet karşılığında, meslek değiştirerek defterdarlığa atandıklarını, adalet ve mülkün temel dayanağı olan bu zümrenin neredeyse tamamının rüşvete bulaştığını, devlet adamlarının makam ve mevki hırsıyla, başta rüşvet olmak üzere genel bir yozlaşma girdabına sürüklendiklerini nakleder.¹³ XVI. yy. sonlarında Avusturya elçilik heyeti üyesi olarak İstanbul’da bulunan Gerlach ile İngiliz elçisi Roe, 1574’te hükümdar olan III. Murat devrinde, yenilenen tımar tevcihatı için çok yüksek meblağlar istendiğini, sadrazamın önyak olmasıyla “az hediye veren sancakbeyi ve beylerbeyilerin azledildiğini” yüksek rütbeli devlet adamlarının da bu furyadan nasibini aldıklarını ve azledilenlerin daha yüksek rüşvet ve kıymetli hediyeler vererek, yeni bir makam elde etmekte yarıştıklarını nakletmişlerdir.¹⁴ Belon ve Tavernier gibi diğer Avrupalı gözlemciler de XVI.-XVII. yüzyılın genel manzarasını naklederken, Mısır valilerinin ve Ku-

¹⁰ İncalcık, “Adâletnâmeler”, *Belgeler*, II/3-4, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1965, s. 70.

¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Mühimme Defteri*, nr. 90, haz. Nezihi Aykut, İdris Bostan, Feridun Emecen, Mertol Tulum., İstanbul 1993, 10 ve 12 numaralı hükümler.

¹² Mustafa Naîmâ, *Ravzâtü’l-Hüseyn fî Hülasâti Ahbârî’l-Hâfîkeyn, Tarih-i Naîmâ*, İstanbul 1280, IV, 284-285.

¹³ Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âlî, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, çev. Ayla Ortaç, İstanbul 1996, s. 209 vd. Adli rüşvet konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mumcu, *a.g.e.*, s. 125-154, 187-207; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 67-68, 156-157, 241, 248, 251-252, 263.

¹⁴ Mumcu, *a.g.e.*, s. 86-88.

düş'teki sancakbeylerinin yerlerinde kalabilmek için, sık sık merkeze değerli hediyeler göndermek zorunda olduklarının altını çizmektedirler.¹⁵

Ancak bu noktada, sağlıklı ve gerçekçi değerlendirme yapabilmek için, iki önemli hususu gözden kaçırmamak gerekir. Bunlardan ilki; vakanüvisler ile devri aksettiren diğer müellif ve şairlerin, ya konumlarından memnun olmadıklarından ya da ıslahat bağlamında öne sürdükleri tekliflerin etkinliğini arttırmak amacıyla, mevcut tabloyu abartılı olarak takdim etme ihtimallerinin çok yüksek olduğu, dolayısıyla da bu tür bilgilerin kritik edilerek kullanılması zorunluluğudur. İkinci husus ise; XVI.yy ortalarından itibaren, bir takım devlet görevlilerinin bir makama atandıklarında ya da görevlerinde ibka olunduklarında; padişah, sadrazam ve sadaret kethüdasına “câize”¹⁶ namıyla bir nevi makam vergisi ve reisülküttap başta olmak üzere, daha alt düzeydeki görevlilere “avâid”¹⁷, “pişkeş”¹⁸ ve “hediye” takdim etmelerinin kanun, nizam ve teamüllerin gereği olduğu-

¹⁵ Aynı yer, s. 92.

¹⁶ Arapça “geçip gitmek” anlamındaki cevâz masterından türemiş olan caize, (çoğulu cevâiz) makam vergisi olmanın yanında, âlim ve sanatkarların devlet adamlarına takdim ettikleri eserlere karşılık olarak verilen mükafat, hediye ve ihsan anlamlarına gelir. Caize , yazdıkları şiirler karşılığında şairlere verilen her türlü hediye ifade etmek için de kullanılmış ve bu sebeple aynı zamanda bir edebiyat terimi niteliği de kazanmıştır. Muzaffer Doğan, “Osmanlı İmparatorluğunda Makam Vergisi: Caize”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 2002, VII, 35-74; Mustafa Uzun, “Caize”, *DİA*, VII, 28-2; Mehmet Zeki Pakalın, “Caize”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (OTDTS), İstanbul 1993, I, 254-255; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 164.

¹⁷ Bir takım tayin ve atamalar ile İstanbul cizyesi gibi bazı gelirlerin ihalesinde (BOA, Hatt-ı Hümayûn [HAT], nr. 54702) sadrazamdan başlamak üzere, üst düzey devlet ricâline avâid ödenmekteydi. Ancak, XIX. yy. itibarıyla, bu tür gelirlerin tahsilinde bir takım esneklikler tanındığını görmekteyiz. Bir yere vali olarak tayin edilen şahıs mali sıkıntı içindeyse, yahut tevcih edilen eyalet ya da sancak mali açıdan çok kötü durumda ise talebi halinde, cevâiz ve avâid'den muaf tutulabilmekteydi, (BOA, HAT, nr. 4498-C; 32572; 52973; BOA, Sadaret Mektûbi Kalemî Umûm Vilâyât [A. MKT. UM], 370/25).

¹⁸ Pişkeş genel bir terim olarak, küçükten büyüğe verilen hediye anlamına gelir. Bunun yanında teknik bir terim olarak; düzenli vergi ya da haraç, hükümdar tarafından eyalet valileri başta olmak üzere idarecilere yüklenen arızı vergi (valilerin atamalarında pişkeş takdim etmeleri ve daha sonra bunu her yıl Nevruz'da tekrarlamaları gibi) ve valilerin de güçleri nispetinde idaresindeki halktan, zaman zaman topladıkları vergi anlamına gelmektedir. Pişkeş hakkında daha geniş bilgi ve idari sistemdeki yeri için bkz. Ahmet Nezih Turan, “Bir Pişkeş Defteri İçin”, *A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Ankara 2002, XIII, 59-74; Doğan, *a.g.m.*, s. 36-40.

dur. Dolayısıyla, yolsuzlukların yaygınlığını ve söz konusu entelektüel zümrenin verdiği bilgilerdeki gerçeklik payını inkar etmemekle birlikte; peşin hükümler ve genelleme mantığıyla, özellikle de Osmanlı idari-mali sistemi hakkında pek de ayrıntılı bilgi sahibi olmayan Avrupalı gözlemcilerin bu tür nakdi-ayni hediye ve vergileri rüşvet olarak nitelemesinden hareketle, bunların tamamını yolsuzluk kapsamında değerlendirmek hatalıdır.¹⁹ Zira avâid, câize ve pişkeş ile bunlar dışındaki bir takım hediye kategorileri, hem teamüller hem de kanun ve nizam çerçevesinde “dest-âvîz”,²⁰ “boğça/bohça”²¹ hediyesi/bohça bahâ,²² “tekaddüme”²³, “tuhfe-i hicâzi”²⁴, “hediye-i hicâzi”,²⁵ “kır hediyesi”²⁶ gibi değişik isimler altında teati edile gelmekteydi.²⁷

¹⁹ Ahmet Mumcu, rüşvet konusunda adeta temel referans haline gelen eserinde, her şeyden önce, sorunu yanlış zeminde ve hatalı metotla ele almaktadır. Mumcu, kanun ve teamüller çerçevesinde teati oluna gelen hediye kategorilerini belirleme ihtiyacı dahi hissetmeden, adli rüşveti esas alan eserin neredeyse tamamında, müteferrik belge ve bilgiler ile yabancıların müşahedelerinden hareketle; idari alanda padişah, sadrazam ve daha alt mevkilerdeki devlet ricali ve memurlara sunulan nakdi ve ayni hediyelerin tamamını, rüşvet ile usulsüzlük kapsamında değerlendirmektedir ki, bunun doğru olmadığı açıktır. Zira bir çok ayni ve nakdi hediye, kanun ve teamüller kapsamında, “*ber mutad*” veya “*ber mutad-ı kadim*” kaydıyla merkeze resmi tahriratla gönderilmekteydi, (BOA, HAT, nr. 20166; nr. 4504-A; nr. 3856). Aynı şekilde Doğan, *a.g.m.*, s. 38, 7 numaralı dipnotta, caize bağlamında bu hususa temas ederek, Mumcu’nun bakış açısını haklı olarak eleştirmektedir.

²⁰ BOA, HAT, nr. 14882.

²¹ Pakalın, “Bohça” ve “Bohça Behâ”, *OTDTS*, I, 238.

²² BOA, HAT, nr. 35954, nr. 35954-A; nr. 35484; nr. 36001; nr. 31589-A; nr. 32319; BOA, Darphane Tahrirat Dosyası (D. DRB. THR), 141/6; 152/17. Belgelerden, gönderilmesi mutad olan bohça sayısının ve muhteviyatının, gönderenin gücüne göre değişiklik gösterdiği anlaşılmaktadır. Bohça’nın bazen “bohça hediyesi” namıyla takdim için bkz. HAT, nr. 4504-A; nr. 4519-B; nr. 4793; nr. 8901; nr. 35954. Tepedelenli Ali Paşa, Paspanoğlu Osman Paşa ve Cezzar Ahmet Paşa örnekleri olduğu gibi, bohça hediyesi bazen taşradaki ricali teşvik, taltif ve sadakatlerini temin için ters istikamette yani merkezden gönderilmiştir, bkz. BOA, HAT, nr. 2920; 2377-A; Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), nr. E. 646.

²³ BOA, HAT, nr. 35954; nr. 22479-İ; İrade Hariciye (İ. HR), nr. 408; İrade Dahiliye (İ. DH), nr. 3372.

²⁴ BOA, İ. DH, nr. 7077.

²⁵ BOA, İ. DH, nr. 12030; nr. 20225.

²⁶ BOA, Hariciye Mektûbî Kalemî (HR. MKT), 25/5.

²⁷ Padişahlar, ihsân, atıyye vb. adlar altında ayni ve nakdi hediyeler verdikleri gibi, başta sadrazam olmak üzere diğer üst düzey devlet adamları da padişah, şehzâde, vâlide sultan ve kadın efendilere hediyeler takdim etmekteydiler. İlk devirlerde sadrazamlar, resmi olarak (gayri resmi olarak son derece fazla hediye takdim edilmekteydi)

XVII. yüzyılda da durum pek değişmemiştir. Naîmâ'nın naklettiğine göre; rüşvet ve onu olabildiğince masumlaştıran menfaat temini için hediye takdimi, daha da yaygınlaşmıştır.²⁸ Rüşveti “şeytan” ve “lâşe” olarak niteleyen Koçi Bey, durumun vahametini ve çözüm yollarını ayrıntılı biçimde ortaya koyar.²⁹ Bundan başka *Kitâb-ı Müstetâb*³⁰, *Hırz'ül-Mülûk*³¹ ve *Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn* gibi anonim eserlerde de rüşvetin yaygınlığı ve bunun, devleti temelden sarsan bir tehlike haline geldiğinin altı özellikle çizilmiştir.³² XVII. yy. şairlerinden Nâbî ise *Hayrî-nâme*' sinde devlet kademelerinin parayla alınıp satıldığını, rüşvetin adının “mahsul” konduğunu nasihatnâme tarzında manzum olarak dile getirmiştir.³³ Bu dönemde, veziriazamlar dahi mevkilerini kaybetmemek yahut sağlamaştırmak için, saraydaki tüm nüfuzlu memurlara ve gözdelere kıymetli hediyeler verme ihtiyacı hissetmişlerdir.³⁴ Yine bu dönemde bir hediye kategorisi olan ve genelde isimleri birlikte zikredilen “pişkeş ü hedaya”nın³⁵ takdiminde yolsuzlukların artması, bunların alenen rüşvet olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Bu sebeple Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa, sadarete atandığında (1689), İpşir Mustafa Paşa'nın vezare-

---

bayramlarda hükümdara sadece donanmış âla at hediye etmekteydiler. Kadir Gecesi ise seccade ile tespih hediye edilmesi de usuldendi. Ancak sonraki dönemlerde; bayramların ardından verilen ziyafetlerde, ilkbahar, sonbahar, inkilâb-ı şemsi ve mevlid alaylarında da hediyeler takdim edilmeye başlanmıştır. Mesela 1692'de Sadrazam Bozoklu Mustafa Paşa Paşakapısı'nda padişaha ziyafet verdikten sonra iki bin altın, bir post samur kürk, dört bohça ipek kumaş ve bir donanmış at hediye etmiş, padişah ise karşılığında biri kürklü diğeri sade olmak üzere kendisine iki hilat giydirmiştir. Bundan başka sadrazamlar, vezaret tevcih olunan devlet adamlarına da hediyeler takdim ederlerdi. Vezaret tevcih olunanlar ise, bu amaçla icra olunan merasimin ardından reisülküttap, nişancı, çavuşbaşı, emir-i alem'e “kanunen muayyen ve münasib” hediye ve atiyeler verirdi, bkz. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 175-176, 199-201, 208.

²⁸ Naîmâ, *a.g.e.*, V, 519.

²⁹ Zuhuri Danışman, *Koçi Bey Risalesi*, İstanbul 1972, s. 63 vd.

³⁰ Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar, Kitâb-ı Müstetâb, Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn, Hırz'ül-Mülûk*, Ankara 1988, s. 2-5, 20-26, 29-31.

³¹ Yücel, *a.g.e.*, s. 182-183, 187-189, 196.

³² Aynı yer, s. 3-5, 64-65, 79, 84-85.

³³ Ali Fuat Bilkan, *Hayrinâmeye Göre XVII. Yüzyılda Osmanlı Düşünce Hayatı*, Ankara 2002, s. 110-112, 120-121.

³⁴ Mumcu, *a.g.e.*, s. 92.

³⁵ Selânikî Tarihî'nde pişkeş ile hediye genelde birlikte ve şu şekilde zikredilmektedir: “pişkeş ü hedâyâ vü armağan namıyla pahalı rüşvetler”, “Yahya Efendi pişkeş ü hedâyası galebe etti” (Turan, *a.g.m.*, s. 65n, 66n).

tinde (1654-55) teamüllerin dışına çıkarak sadaret pişkeşini tahdit etmesi gibi, radikal bir kararla “bayram pişkeşini”ni ve bir takım külfetli hediyelerin teatisini ortadan kaldırmıştır. Ancak kısa süre sonra 1691’de Salankamen’de şehit olmasıyla, uygulamada yine eskiye dönmüştür.³⁶

Diğer yandan teftiş amacıyla gelen bir takım idarecilerin girdikleri şehir ve kasabaları yağmaladıkları, halkın ise masrafı bölüşerek kıymetli hediyeler takdim etmek suretiyle, zorba idarecileri vilayetlerinden uzak tutmaya çalıştıkları görülmektedir.³⁷ Eyalet ve sancakları idare eden vezirlere temel gelir kaynağı olarak tahsis edilmiş hasların gittikçe küçülmesi ve statülerinin değiştirilmesi, buna karşın “kapı halkı” denilen hayli kalabalık maiyetlerinin masraflarını karşılama zorunluluğu ve özellikle de bunların mahallinden tahsil ettikleri bir takım gelir kalemlerinin, mali sıkıntı nedeniyle hazineye devredilmesi, halkın istismarına ve yolsuzluklara neden olan hususların başında gelmekteydi.³⁸ Ayrıca atamalarda eskisinden daha fazla caize, avaid ve bohça baha alınması ve mevki-makam kapabilme uğrunda harcanan yüksek meblağlar, yolsuzlukları besleyen önemli bir başka nedendir.³⁹ XVII. ve XVIII. yüzyıllarda şiddetli ikazlara

³⁶ Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 176; Turan, *a.g.m.*, s. 66. Müellif bir yolsuzluk örneği olarak, Selânikî Tarihi’nden naklen, Diyarbakır Beylerbeyliğinden mazul İbrahim Paşa’nın XVI. yy sonunda aynı makama yeniden talip olduğunda, “kanûn-ı kadim üzre pişkeş ü hedâya çektiğini”, takdim edilen son derece değerli hediyelerin halk arasında abartılı biçimde konuşulması üzerine, müellifin bunları kaydettiğini ifade etmektedir. Gerçekten de İbrahim Paşa çektiği ağır “pişkeş ü hedâyâ” sayesinde emeline nail olmuştur.

³⁷ Abaza Hasan isyanını tenkil için 1659’da Anadolu’ya gönderilen İsmail Paşa Manisa’ya ulaştıktan sonra 5 gün kalmış ve bu süre içinde 511.641 akçe tutan konaklama giderleri, ahali tarafından karşılandığı gibi, yine masrafları ahali tarafından bölüşülerek, kendisine 144.000 akçe tutarında hediye takdim edilmiştir. Benzer şekilde Anadolu Müfettişi Ömer Paşa 1685’te Manisa’ya yönelince, gelişini engellemek amacıyla “cümle ittifakıyla” her haneden 4’er kuruş toplanmış ve kıymetli hediyeler sunulmuştur. Asker sürücüsü Ali Paşa’ya da aynı şekilde değerli hediyeler sunulduğuna dair ayrıntılar için bkz. Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan’da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1944, s. 106-107; 417-423. Ömer Paşa’nın diğer yolsuzlukları için ayrıca bkz. *a.g.e.*, s. 431-432. 1696’da müfettiş olarak Anadolu’ya gönderilen Genç Mehmet Paşa’nın uygulamaları da Ömer Paşa’dan farklı değildir (*a.g.e.*, s. 456-457).

³⁸ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalm ve Değişim Dönemi (XVIII. yy’dan Tanzimat’a Mali Tarih)*, İstanbul 1986, s. 65-67, 71; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 168.

³⁹ BOA, MAD, nr. 7584, s. 2, “...biraz vakitten berü vüzerâ-yı ‘izâmdan kadimî mu’tâd olan cevâiz ve ‘avâide kanâat olunmayub küllî câize ve ‘ubûdiyet ve bohça bahâ alınmağla onlar dahî mansıplarınının kable’t-tevcih ekser hâsılâtını ol mansıbı tahsil edinceye dek vermeye mecbur olduklarından vardıkları mansıbdâ zulme bâdi olmaksızın nâşî...”

rağmen, Anadolu ve Rumeli’de kanun ve nizamlara aykırı olarak “devr”, “devr akçesi”, “kaftan-bahâ”, “bıçak akçesi”, “nal-bahâ”, “bi-namaz akçesi” ve “hediye” adı altında kadı, naib ve ehl-i örf tarafından işlenen yolsuzluklar hayli artmış,⁴⁰ bu ve benzeri isimler altında yolsuzluk yapılması, gönderilen adalet-name ve diğer hükümlerle engellenmeye çalışılmıştır.⁴¹

I. Mahmut (1730-1754) ve III. Mustafa (1757-1774) devirlerinde, bu alandaki yolsuzlukların önlenmesi amacıyla hediye teatisine bir takım kısıtlamalar getirilmiştir. III. Mustafa devrinde devlet memurlarının; Nevruz başı, Mevlid Kandili, Ramazan ve Kurban bayramları olmak üzere, yılda sadece dört kez hediye takdimine izin verilmiştir.⁴² Rüşvet ve hediye bahsindeki genel manzaranın giderek daha da vahim bir boyut kazanması, XVIII. yy. boyunca katlanarak devam etmiştir. Bu sebeple suiistimallerin önünün alınması amacıyla, 1174/1760-61 yılında Koca Ragıp Paşa’nın sadaretinde, caize oranları yeniden düzenlenmiştir. Söz konusu düzenlemede, özellikle taşrada görev yapan devlet görevlilerine hayli maddi külfet getiren ve değişik isimler altında, padişah ve sadrazam hazinelerine gönderilen hediye türü masrafların kısılması yönüne gidilmiş ve böylece taşra görevlileri mali anlamda rahatlatılmak istenmiştir.⁴³

⁴⁰ BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 90, 10, 12, 22b, 419, 425, 432, 439, 475, 478, 491, 504 numaralı hükümler. Devre çıkma işinin tam anlamıyla bir suiistimal aracı haline gelmesine dair vesikalar için bkz. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan’da Eşkîyalık ve Halk Hareketleri*, s. 369-370.; 456-457; Özkaya, *a.g.e.*, s. 51, 60; Ahmet Mumcu, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, Ankara 1985, s. 16-17; Ortaylı, *a.g.e.*, s. 17-18.

⁴¹ 1740 tarihli adaletnâme, Uluçay, *XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Saruhanda Eşkîyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955, s. 191-195. Söz konusu yolsuzlukların diğer adları “selamlık”, “divan ağırlığı”, “Konakçı akçesi”, “Vekilharç akçesi”, “Residiyye”, “Ağalık”, “Yemlik” (Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan’da Eşkîyalık ve Halk Hareketleri*, s. 208-214; 215-216; 342; 380-381; 405-406). Özkaya yolsuzluğa alet edilen vergi türlerine “mahsul-ı def”, “bayrak akçesi”, “konak ve göçek akçesi” ni eklemektedir (Özkaya, *a.g.e.*, s. 59-60). Vali ve sancakbeylerine seferiye ve hazeriyyeleri tayin olduğu halde, XVIII. yüzyılda ahaliden kanuna aykırı olarak tahsil edilen diğer bazı gelir kalemlerini şu şekilde sıralamak mümkündür: “zahire bahâ”, “saray döşemesi”, “öşr-i diyet”, “ayâniye”, “harc-ı bâb”, masraf-ı sancak”, “esb bahâ”, “saray tamiri”, “ikrâmiye”, “hil’at bahâ”, “mahzâriye” ve “kethüdaiyye”, bkz. BOA, Cevdet Maliye [C. ML], nr. 24002.

⁴² Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 176.

⁴³ Mesut Aydın, *Koca Ragıp Mehmed Paşa, Hayatı ve Dönemi (1699-1763)*, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s. 224-225; Doğan, *a.g.m.*, s. 48. Bu hususta atılan bir diğer önemli adım, 1208/1793-94’de çıkarılan Vüzerâ Kânunnâmesi’dir. Taşrada görev yapan valilerin mali yükünün azaltıl-

Silahtar Mehmet Paşa'nın 1779'da, devlet ricaline takdim edilen hediyelerden olan "bohça-bahâ ve avaidi kaldırdım" demesine rağmen, bu prensip şahsi bir uygulama olarak kalmış ve sonraki yıllarda da yolsuzluklar sürmüştür.⁴⁴ Yüzyılın sonlarında I. Abdülhamit (1774-1789) ile III. Selim (1789-1807)'in bu husustaki kötü gidişatı engelleme çabaları, hatta tehdit ve nihayet çaresizlikten kaynaklanan bedduaları da olumlu sonuç vermemiştir.⁴⁵

Bedduanın ötesinde somut bir adım olarak III. Selim, tayin ve tevcihlerde rüşvet ve yolsuzluk konularında çok çarpıcı ifadelerle devlet adamlarını uyarılmış, bu konunun bizzat ısrarlı takipçisi olmuştur.⁴⁶ Aynı dönemde caize konusunda 1792'de yapılan düzenlemede, Koca Ragıp Paşa'nın 1760-61 yılında yaptığı düzenleme esas alınmıştır. Söz konusu düzenlemede dikkat çekici husus; kumaş ve çeşitli hediyelerden oluşan

---

ması için "...vülât-ı kirâma mansıb tevcih ve ibkâsında taklîl ve rüşvet sâir gûne hediye ve kapu kethüdâlarının tasallutları def ve bohça bahâ nâm ve sâir sûretler ile kâffe-i metâlibât ref..." olunmuştur, BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, nr. 7584, s. 6-7.

⁴⁴ Doğan, *a.g.m.*, s. 48.

⁴⁵ Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi, Sultan I. Abdülhamit (1774-1789)*, İstanbul 2001, s. 6, 136; E. Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları-Nizâm-ı Cedid (1789-1807)*, Ankara 1988, s. 112-118. III. Selim, rüşvet alanları "âbâ ve ecdâdım ervâhı için evlâdım dahî olsa kıyarım ve siyaset ederim" (s. 113) şeklinde tehdit eder. Bir diğer hattında rüşvetin kesinlikle engellenmesi konusunda sadaret kaymakamını sert bir biçimde ikaz ettikten sonra sözlerini "bu emrimi dinlemeyip amel etmeyenleri Allah kahreyleye, amin" şeklinde bitirmiştir (*a.g.e.*, s. 116). Yine bu dönemde, defterdar ve sair "bî-insâf" devlet memurlarının rüşvet almak suretiyle cizye ile avâriz gelirleri konusunda yolsuzluk yaptıkları ve bu durumun derhal engellenmesine dair talimatlar için bkz. BOA, HAT, nr. 8797.

⁴⁶ BOA, HAT, nr. 9441; 9609; 10000; 14520. Padişahın, cephede serdar-ı ekrem olarak bulunan sadrazam tarafından yapılan bir takım tevcihat üzerine, kaymakam paşaya hitaben kaleme aldığı beyaz üzerine hatt-ı hümayundaki şu ifadeler gerçekten hayli çarpıcıdır: "Sadrazamın telhislerine dikkat eylesen guyâ işe yaramayan vüzerâyâ nizâm vermişler ancak bâkilerinde dahî işe yaramaz dünya ve devleti bilmez zâlim vezirler olmak gerektir...Subhânallah bu nasıl şeydir, henüz vüzerâdan mansıb için akçe rüşvet alınmasın diye feryâd ediyoruz, bu ne gûne şeydir, böyle devlete nizâm verilebilir mi bu tamam şimdiden rüşvet kapılarını açmak değil midir, böyle şey olur mu...Allah encâmımızı hayr eyleye...". (HAT, nr. 9441). III. Selim rüşvetle mücadele konusunda ocağa da el atmış, rüşvet aldığı tespit edilen yeniçeri ağası ve ileri gelen bazı ocak mensuplarını azletmiştir, (HAT, nr. 14520) Belgelerde yer alan ifadelerden, padişahın rüşvet konusundaki duyarlılığı ve şiddetli ikazları yüzünden, tayin ve tevcihlerde câize ve avâid yanında verile gelen bohça bahâ ile bir takım hediyelerin dahi kabulünden kaçınıldığı görülmektedir, (HAT, nr. 9609; 10000).

bohça alımı mevcut şekliyle kaldırılmış, yerine sadece eşyaların değeri kadar nakit akçe avaide ilave edilmiştir. Böylece kendisine gelen hediyeleri paraya çevirebilmek için zaman ve bazen de eşyanın değerinden kaybeden avaid sahipleri, tevcihi takip eden günlerde, nakit para alabilme şansına sahip olacaklardı. Ancak uygulamada durum pek de böyle olmamıştır. Ne merkezdeki üst düzey devlet adamları, ne de bunlara yaklaşılabilenin en etkin yolu olan hediye vasıta olarak gören taşra ricali, bohça takdiminden vazgeçebilmişlerdir. Bu konuda getirilen kısıtlamalar, mevcut teamülü ortadan kaldırmak şöyle dursun, aksine “bohça-i evvel” ve “bohça-i sâni”⁴⁷ namıyla çeşitlenmesine yol açmıştır. Bunlardan birincisi, kumaş türü hediyelerin takdimini, ikincisi ise bunların nakit karşılığı olan para miktarını ifade ediyordu.⁴⁸

Sadrazamların taşradan merkeze gelişlerinde, kaymakam, kethüda, reis efendi ve çavuşbaşlarının kendisine, “dest-âvîz” yani gönül alma kabîlinden “küçük hediye” namıyla bohça, çamaşır, dikilmiş esvap ve donanmış at hediye etmeleri, zamanla teamül haline gelmişti. Ancak bu dönemde, rüşvet ve bu bağlamda devlet adamları arasında değerli hediyelerin alınıp verilmesini engellemek konusundaki kararlılık sebebiyle, 1808’de yeni bir düzenlemeye gidilerek, donanmış at hediye edilmesi geleneği terk olunmuş, sadece kıyafet türü şeylerin hediye olarak takdimine izin verilmiştir.⁴⁹

Tanzimat Fermanı’nın ilanına dek, vali ve taşradaki diğer idarecilerin, kulluk ve sadakatlerini göstermek amacıyla, kanun ve teamüller çerçevesinde padişah, sadrazam ve sadaret kethüdası ile sair devlet ricaline he-

⁴⁷ “Bohça-i evvel” ve “Bohça-i sâni” tabirlerinin yerine, bazen de “tertib-i evvel” ve “tertib-i sani” ibareleri kullanılmıştır. Bu hususa ve gönderilen bohçaların nelerden oluştuğuna dair defter ve cetvel için bkz. BOA, HAT, nr. 32937-A; nr. 33818-B; nr. 32319.

⁴⁸ Doğan, *a.g.m.*, s. 49. Bohça bedelinin nakit olarak ödenmesine örnek olarak bkz. BOA, HAT, nr. 34568-A; nr. 16818. Bununla birlikte bazen “tertib-i sâni” olarak bedelinin değil, değerli Hint kumaşlar ve sair eşyadan oluşan bohçaların gönderildiğine dair bir örnek için bkz. BOA, HAT, nr. 32937-A: Şam Valisi Mustafa Paşa’nın 26 Ekim 1824’de “tertib-i sâni olarak Hint kumaşlarından mürekkebe bohça” ve bunun muhteviyatını gösteren defterdir. Diğer yandan taşradaki idareciler, salgın hastalık savaş vb. sebeplerden ötürü merkezdeki üst düzey devlet adamlarına yaraşır Hint işi kumaşlar, değerli kutu vb. eşyalar tedarik edemediklerinde “bohça baha hediyesi” olarak nakit para yolladıkları görülmektedir, bkz. D. DRB. THR, 152/17.

⁴⁹ BOA, HAT, nr. 14882.

diye, câize, pişkeş, avaid ve bohça/bohça bahâ gibi bir takım isimler altında aynı-nakdi hediyeler gönderdikleri yukarıda izah edildi. Bu umumi manzarada Tanzimat arifesinde de pek bir değişiklik görülmemektedir. XVII. ve XVIII. yy.'larda başlayan, bir makam için birden fazla aday olduğunda "pişkeş ü hedâyası galebe edenin" atanması usulü, artık sistemin bir parçası haline gelmiştir.⁵⁰ XIX. yy.'a girerken devralınan miras budur. Daha önce alınan bir takım ıslah tedbirleri, bu alandaki kötü gidişatı ve suiistimalleri engelleyememiştir. İstisnai durumlar olmakla birlikte⁵¹, artık 'İydiyye ve Nevruzîyye'⁵² de dahil olmak üzere farklı isimler altında hediye, tam anlamıyla, merkezle iyi geçinme ve mevcudu koruma, hatta bu yolla terfi etme aracı haline gelmiştir.⁵³

⁵⁰ Turan, *a.g.m.*, s. 66-67.

⁵¹ Darphane nazırı İbrahim Sarım Efendi, Şubat 1813'te Sadrazam Hurşid Ahmed Paşa'ya bohça baha hediyesini nakden göndermiş, ancak söz konusu meblağ kabul edilmemiştir. Sadrazam, darphane nazırının kırılmaması ve bundan başka anlamlar çıkarmaması için şu satırları kaleme almıştır: "...savb-ı muhibbânemize arz buyurulmuş olan bohça bahâ hediyelerinin ahzi tarafımızdan münâsib görülmemesi teessürlerini müstelzim olmuş idüğü bu defa kapı kethüdâımız Selim Sabit Efendi tarafından iş'âr olunup meblağ-ı mezbûrun tarafımızdan ahzi tensib olunmaması Hüdâ hakkı için âher bir sebebe mebnî olmayup mücerred meslek ve mişvârımızın muğâyiri...olduğundan başka cenâb-ı şerîfleri misillü ricâl-ı devlet-i 'aliyyeye bu misillü hedâyâyı bizler i'tâ eylemek lâzımeden ve sizlerden matlûb olan mücerred zât-ı hümayûna ve saltanat-ı seniyyeye hizmet ve sadâkat idüğü bedihiyyâtın olduğu..." BOA, D. DRB. THR, 121/47.

⁵² Mali açıdan durumları iyi olan valiler, bayramlarda 'İydiyye ve ilkbaharın girmesiyle Nevruzîyye adıyla, padişah, sadrazam ve diğer bazı üst düzey devlet adamlarına kıymetli hediyeler göndermekteydiler, bkz. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 202.

⁵³ Tunus Feriki Ahmet Paşa 17 N 1265 (7 Ağustos 1849)'da herhangi bir tayin yahut tevcih durumu söz konusu değilken, sadece merkez ile bozuk olan ilişkilerini düzeltmek için padişah başta olmak üzere hanedan mensuplarına ve diğer devlet ricaline son derece değerli hediyeler göndermiştir (BOA, İ. DH, nr. 11320). Bağdat valisi Süleyman Paşa'nın 500 miskal inci ve değerli Hint kumaşlarından oluşan üç bohça hediyesi ise şu şekilde arz edilmiştir: "muktezâ-yı bendegî ve 'ubûdiyyet üzre aralık aralık hâkpây-ı hâcet-revâ-yı cihan-dârîlerine tekaddüme irsâliyle isbât-ı müdde'â-yı rikkat edegelmekle..." (BOA, HAT, nr. 1870). Daha geç bir tarihte, Bağdat valisi Ali Paşa'nın ber-mutad takdim ettiği üç bohçayı kulluğunu ispat babında "hezâr şerm ü hicab ile" arz etmesi de bu cümledendir (BOA, HAT, nr. 2026). 1843 tarihli bir diğer vesikada yer alan şu ifadeler dikkat çekicidir: "Aralık aralık efendimiz hazretlerine hedâyâ-yı acizî takdiminde kusûr olunmayıp mâ-melekimiz ve canımız cümlesi zât-ı mülukânelerinin olup el-'abdu ve mâ yemlikühû ke-enne li-mevlâhû" (BOA, İrade Mesâil-i Mühimme [İ. MSM], nr. 2125). Kulluk ve sadakat göstergesi olarak at ile cariyeye gönderildiğine dair son derece abartılı ve yüceltici ifadeler içeren vesikalar için bkz. BOA, D. DRB. THR, 153/39; 136/23; 132/11; 150/19; 151/4.

Mekke Şerifi Galib'in 23 Eylül 1800 ve 17 Eylül 1801'de "ber mutâd-ı kadîm" kaydıyla padişaha iki, sadaret kaymakamına bir adet "tuhfe-i hicâzî" adıyla hediye bohçası göndermesi ve karşılığında kendisine 25 bin kuruş ihсан edilmesi⁵⁴ aynı şekilde Mısır valisinin her yıl merkezdeki üst düzey devlet ricaline, Sayda valisinin de Mısır valisine "ber mutâd" hediye takdim etmesi, bu cümleden sadece birkaç örnektir.⁵⁵ Ancak taşra ricalinin merkezle iyi geçinmek ve böylece konumlarını güçlendirmek yahut terfi etmek amacıyla teamüllerin dışına çıktıkları da bir gerçektir. Mesela 1796'da Bağdat valisi Süleyman Paşa, padişaha "bohça" namıyla Hint işi değerli kumaşlar ile teamüllerin dışına çıkararak, "gayr-i ez mu'tâd" 40 bin altın (*zer-i mahbûb*) göndermiş ve bu hediyeler, reddedilmeyerek mutatmış gibi kabul edilmiştir.⁵⁶ Bağdat valisi aynı yıl içinde, kapı kethüdası Süfyan Ağa aracılığıyla yine padişaha "takaddüme" adı altında bu kez, 500 miskal inci ve Hint işi son derece kıymetli başka hediyeler de göndermiştir.⁵⁷

Benzer şekilde, Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa merkezle arasını iyi tutabilmek amacıyla, 1808'de göreve yeni atanan sadrazama 15 bin, kethüdasına 10 bin ve reisülkütuba da 7500 kuruş "hediye" göndermiş ve padişahın onayı ile söz konusu nakdî hediyeler kabul edilmiştir.⁵⁸ 1811'de Bağdat valisi Abdullah Paşa'nın sadrazam ve padişaha son derece değerli 167 parça Hint kumaşı ile kıymetli taşlardan yapılmış tespih ve benzeri kıymetli hediyeler gönderdiği görülmektedir.⁵⁹ Yine bu cümleden olarak, 24 Eylül 1837'de Tunus Feriki Mustafa Paşa tarafından sadrazama 500 kese akçe, bir çift altın piştov, iki elmas yüzük vb. değerli eşyalar gönderilmiş olması,⁶⁰ merkezle iyi geçinmenin, mevcut konumu korumak, hatta terfi etme ve yeni bir makam kapmanın aracı olarak rüşvet ile hediye tak-

⁵⁴ BOA, HAT, nr. 4504-A; nr. 3856.

⁵⁵ BOA, HAT, nr. 20166. Tırnova voyvodası Veliyyüddin tarafından sadaret kethüdasına 40 vukiyye ipek, 2 baş cins at ve mevsim mahsulleri gönderilmesi, diğer iki devlet görevlisi tarafından 1805 ve 1810'da yine sadaret kethüdasına kulluk ve sadakatlerini belirten tahriratlarla birlikte iki siyahi cariyeye, yeşim kakmalı, mercan etekliki çubuk takımları ve altı bohça tütün gönderilmesi, bu dönemde hediye teatisinin yaygınlığını ve boyutlarını göstermektedir, bkz. BOA, Tanzimat Öncesi Merkez Evrakı, Sadaret Kethüdası Kalemi (A. SKT), 191/30; 82/49; 108/33.

⁵⁶ BOA, HAT, nr. 9844.

⁵⁷ BOA, HAT, nr. 1870.

⁵⁸ BOA, HAT, nr. 16270.

⁵⁹ BOA, HAT, nr. 32319, 32319-A.

⁶⁰ BOA, HAT, nr. 22479-İ.

dimi geleneğinin, hayli yaygın hale geldiğini ve yolsuzluklara da alet edildiğini açıkça göstermektedir.⁶¹

Sultan II. Mahmut devrinde, reform sürecinin önündeki en önemli engel olan Yeniçeri Ocağı 1826'da kaldırılmış ve yerine Asâkir-i Mansûre ordusu teşkil edilmişti. Bu dönemde üst düzey devlet adamlarına ait bir takım şahsi gelir kalemleri, yeni ordunun masraflarının karşılanması için hazineye devredilmiştir. Söz konusu gelir kalemleri arasında bohça bahâ ve harc-ı bâb (kapı harcı) da yer almaktaydı.⁶² Reform sürecinin en önemli dayanağı olan askeri teşkilatlanma yoluna konduktan sonra, diğer alanlarda da bir takım yeniliklere ve düzenlemelere girişilmiştir. Öncelikle idari yapının temel dayanakları arasındaki güç dengesi düzenlendikten sonra, Avrupai tarzda bir hükümet teşkiline yönelik bir takım yeni adımlar atılmıştır. 1836'da nezaretlerin ihdası, Babıâli'deki memurların dahiye ve hariciye olarak iki kısma ayrılması,⁶³ ehil olmayanların memur kadrolarına alınmasını engellemek amacıyla imtihan sisteminin getirilmesi⁶⁴

⁶¹ BOA, HAT, nr. 12006. Kimden kime yazıldığı belli olmayan bu vesikadaki ifadeler tayin ve tevcihatta bohça baha'nın yolsuzluk ve iltimaslara alet edildiğini göstermektedir: "Kapudân-ı deryâ hususu ber-vech-i inhâ husûlü için cenâb-ı devletleri için dahî bohça baha olarak beş bin altın amâde olduğunu malûm-ı devletleri bu hususta karındaşlığı icrâ ve azîm efendilik eylersiz". Bu hususta bir diğer vesikada şu çarpıcı ifadeler yer almaktadır: "...Süleyman Ağa'ya biz gadretmişiz. Şimdi mükâfât olarak tarafımızdan kendüye otuz beş bin kuruş verilerek gümrüğün seneteyn iltizâmı dahî ihâle ve ilzâm olunmaktan ibaret olmuş. Efendim Süleyman Ağa'ya tarih-i mezkûrda ol mikdâr rüşvet ver diye kim emr eyledi. Mukât'anın tahammülü var ise etrâfa 'ubûdiyyet vererek iltizâm tahsiline çalışacağına mal-ı mukataaya zam edeydi. Dört sene mukaddem etrâfa verdiği rüşvete mükâfât olarak kendüye gümrük ilzâmı muhlisinize pek bâr görünüyor. Bâ husûs rüşvet ve 'ubûdiyyet lafzı 'ind-i şâhânedede ne mertebelerde menhî idüğü malûm-ı devletinizdir. Bu sûrette gümrük ilzâmına cesâret edemeyüb şevket-meâb efendimiz hazretlerinden havf ederim..." (BOA, D. DRB. THR., 117/97). Tevcihat ve ibka dönemlerinde beklentilerin karşılanması ile iltizam bedeline zam yapılmaması yahut bedelin ödenmesindeki gecikmenin faizini telafi etmek maksadıyla gönderilen hediyeler için bkz. BOA, D. DRB. THR, 137/18; 125/6; 170/25.

⁶² BOA, HAT, nr. 17362. Kapı harcı ve bohça bahâ, eyalet ve sancakların tevcih ve ibkâsında vezirlerden tahsil olunan câize ve avâidin tamamlayıcı unsuru olan aynınakdi hediyelerdi. Câize ve avâid, başta sadrazam olmak üzere yüksek rütbeli devlet adamları ile üst düzey bürokratlara gönderilmekteydi. Söz konusu gelir kalemlerinin hazineye devriyle, padişahla birlikte devlet ricali de yeni kurulan ordu uğruna muvakkaten bir takım şahsi gelirlerinden feragat etmiş oluyorlardı, bkz. Cezar, *a.g.e.*, s. 250.

⁶³ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 81-82.

⁶⁴ Lütüfi, *a.g.e.*, V, 102.

ve nihayet 30 Mart 1838'de başvekaletin ihdası, batılı tarzda idari bir sistem teşkilinin dikkat çekici adımları olmuştur.⁶⁵ İktisadi alanda ise maliye, ticaret ve evkaf nezaretleri teşkil edilerek, sistemin düzgün işleyişi için bir takım yeni esaslar getirilmiştir.⁶⁶ İdari ve iktisadi alanda atılan söz konusu adımların nihai hedefi; Osmanlı yönetim sistemini, Avrupa'da olduğu gibi bakanlıklara ayrılmış merkezi bir hükümet şeklinde çağdaşlaştırmak ve daha işlevsel hale getirmektir.

Diğer yandan "Tanzimat-ı Hayriye" bazen de "nizâm-ı müstahsene" olarak adlandırılan reform sürecinin esaslarının tespit ve icrası, farklı alanlardan yetkin devlet adamlarını bünyesinde barındıran ve düzenli toplanan daimi meclisler gerektirmekteydi. Bu noktadan hareketle, 24 Mart 1838'de bizzat sultana danışmanlık etmek üzere, Topkapı Sarayı bahçesindeki Gülhane Köşkü'nde toplanacak Meclis-i Vâlâ ile aynı işi sadrazam ve nazırlar nezdinde yapmak üzere Babiâli'de toplanacak olan Dâr-ı Şurâ-yı Babiâli'nin kurulması kararlaştırılmıştır.⁶⁷

II. Mahmut devrinde de merkez ve taşra memurlarının adları sık sık rüşvet olaylarına karışmaktaydı.⁶⁸ Sistemin yeniden şekillendirilmesine yönelik bu reform sürecinde, devlet memurlarına yeterli maaşlar tahsis edilerek, yolsuzlukların önlenmesi gündeme gelmiştir. Yüksek rütbeli devlet memurlarının gelirleri; has, zeamet vb. adlarla tahsis edilen yıllık sabit gelirler yanında, yılda bir kere vali ve diğer taşra memurlarının "hediye bahâ/boğça-bahâ" adı altında gönderdikleri aynı-nakdî hediyelerle,⁶⁹ teşrifat gereği kendilerine tahsis edilmiş bir takım diğer gelirlerden oluşmaktaydı. Diğer memurlar ise devlet dairelerinde yaptıkları işler karşılı-

⁶⁵ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 26-29.

⁶⁶ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 92-136, 144-166, 128-129; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kenitlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 184.

⁶⁷ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 189-191, 218-219; Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ, (1838-1868)*, Ankara 1994, s. 16-19; aynı mlf., "Tanzimat'ın Ön Hazırlıkları ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin Kuruluşu (1838-1840)", *Sultan II. Mahmut ve Reformları Semineri, 28-30 Haziran 1989, Bildiriler*, İstanbul 1990, s. 129-130.

⁶⁸ Bunlardan sadece bir kısmı için bkz. BOA, HAT, nr. 17419-A; 24423; 24600-B; 24570; 24893-B; 30353; 31855; 35562; 44809-C.

⁶⁹ Bu hususta "...taşralarda bulunan memûrin hazerâtı taraflarından senede bir def'a vükela ve memûrin taraflarına gönderilen hediye bahâ..." şeklindeki ifadeler, bu gelir kaleminin kanun ve nizamlar aykırı olmadığını açıkça göstermektedir (BOA, MAD, nr. 9280, s. 1-2; Akyıldız, *a.g.e.*, s. 105-106; Pakalın, *OTDTS*, I, 238. Sadrazam Hurşit Ahmet Paşa örneğinde olduğu gibi nadiren bohça bahanın kabul edilmediği de görülmektedir (dipnot, nr. 46).

ğında vatandaşlardan, “harc”, “harc-ı kitâbet”, “kâtibiyye”, “kaydiyye”, “i‘lâm”, “kağıt ücreti” vb. birtakım adlar altında tahsil ettikleri gelirler ile, Divan-ı Hümayun Kalemi memurları ise tahsis edilen tîmar ve ze‘amet gelirleriyle geçimlerini sağlarlardı.⁷⁰ 1830’da câize alımının kaldırılmasıyla⁷¹ önce üst düzey devlet ricaline, ardında da 27 Mart 1838’de diğer devlet memurlarına hazineден maaşlar tahsis edilmiş ve buna rağmen rüşvet almaya cüret eden olduğu takdirde, şiddetle cezalandırılacağı ilan edilmiştir.⁷² Diğer yandan yine 1838 Mart başından başlatılmak kaydıyla, daha önce “bohça bahâ/hediye-bahâ” adıyla yılda bir kez taşradan memurların merkeze gönderdikleri hediye bedelinin, nakde çevrilerek (maktû‘iyyet sûretine konularak) hazineye peşinen yollanması kararlaştırılmıştır.⁷³

II. Mahmut devrinde (1808-1839) başlatılan bu yeniden yapılanma sürecinde, özellikle sistemi kemiren rüşveti ortadan kaldırmak amacıyla, Rebiülevvel 1254/Mayıs-Haziran 1838’de memurlar ile yargı mensuplarını esas alan iki ceza kanunnamesi hazırlanmıştır. İlmiye sınıfı için tertip olunan ceza kanunnamesinde (*Tarîk-i İlmiyye Dâir Cezâ Kânûnnâme-i*

⁷⁰ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 105-106; Özkaya, *a.g.e.*, s. 48-49.

⁷¹ Doğan, *a.g.m.*, s. 51.

⁷² Akyıldız, *a.g.e.*, s. 106-107.

⁷³ BOA, *MAD*, nr. 9280, s. 1-5. Başvekaletten bu hususta elviye-i selâse müşiri Mustafa Nuri Paşa’ya yazılan ve sûretleri tüm taşra memurlarına da gönderilen 16 Mayıs 1838 tarihli tahrîrât-ı sâmiye şöyledir: “...Bâbiâlî ve Bâb-ı Defteri ve kâffe-i memurîn ve aklâmın dahî bir hüsn-i rabıta ve nizâma tevsiikiyle cümlesine müstevfi maaşlar tahsis olunmuş ve işbu maaşlardan maâdâ adı ve gayr-ı adı bir mahalden akçe ve habbe kabul olunmaması husûsuna irâde-i cihandârî müteallik buyurulmuş... ve zikr olunan maaşlara mukabil bir karşılık tertibi lazım gelmiş olup şöyle ki taşralarda bulunan memurîn hazerâtı taraflarından senede bir defa vükela ve memurîn taraflarına gönderilen hediye-bahâ maktû‘iyyet sûretine konularak zikrolunan maaşlara mukâbil hazine-i ‘âmire’ye irâd kaydolunduğu halde...ba’d-ezion bir mahalle hediye-bahâ göndermemeleri lâzım geleceği misillû işbu istenilen maktû‘u dahî kendü temetût‘larından verip zinhar ve zinhar bunu vesile edip de gerek bu nâm ile ve gerek nâm-ı âher ile zîr-i idârelerinde olan ahâlî ve fukarâdan bir akçe ve habbe alınmamak ve eğer alındığı işitilirse mazhar-ı mücâzât-ı şedîde olmak üzere hediye bahâ mukabili taraf-ı müşirîlerinden ber-vech-i maktû‘ senede bir defa hazîne-i âmireye gönderilmek üzere 1253 senesi Mart ibtidâsından itibâren 500 bin kuruş tertip ve sarrafları bendelerine taahhüd ettirilerek yedinden temessük ahz olunup...”. Hediye bahâ mukabilinde taşradan gönderilecek meblağ, eyaletin gelir durumuna göre farklı oranlarda tespit edilmiş ve zikredilen defterde s. 5’ten itibaren bunların dökümü verilmiştir. Ayrıca Lütfi, *a.g.e.*, V, 180’de bu düzenlemeye kısaca temas edilmektedir.

Hümâyûnu)⁷⁴ hediye ve rüşvet vermek suretiyle kadı olanlar ile menfaatleri için adaleti saptıranların azli ve tövbe edip bu çirkin davranıştan vazgeçtikleri anlaşılıncaya kadar, yeniden göreve atanmamaları hükme bağlanmıştır.⁷⁵ Zira bu dönemde kadılar, başta hediye ve bahşiş olmak üzere kanun ve nizamlara aykırı olarak türlü isimler altında haksız kazanç elde etmekteydiler.⁷⁶ Söz konusu kanunname kadılar; yerlerini sağlamlaştırmak amacıyla görev yaptıkları yerin mülki amir ve memurlarına “hediyenâmıyla rüşvet makûlesinden eşya vermemeleri” konusunda özellikle uyarılmışlardır.⁷⁷

Memurlarla ilgili ceza kanunnamesinde ise (*Memûrine Mahsûs Cezâ Kânûnnâme-i Hümâyûnu*)⁷⁸ kamu görevlilerinin, dürüstlük ilkesinden taviz vermeden görevlerini icra etmeleri, özellikle de rüşvet ve iltimastan kaçınmalarının altı çizilmiştir. Kanunda yer alan “...Mürteşî hakkında icrâ olunacak mu’âmelâtın bi-temâmihâ lede’t-tahkîk râşî hakkında dahî icrâsı lâzım gelüp ve eğer râşinin rüteb-i saltanat-ı seniyyeden behresi yoğ ise haline göre ta’zîr ile tekdir kılına”⁷⁹ hükmü dikkat çekicidir. Bize göre bu madde, sadece rüşvet suçu işleyen memurların değil, memur olmayanların da “ta’zîr ve tekdir” ile cezalandırılacaklarını amirdir. Söz konusu maddede memur olmayanlara yapılan atıftan maksat; memurlara hediye vb. şeyler vermek suretiyle rüşvet suçuna bulaşmalarına neden olan unsurların da önünü kesmektir. Mumcu, Bozkurt ve gerekse Kaynar, bu maddeyi, rütbe-i seniyye sahiplerinin (memurların) rüşvet suçu işledikleri takdirde, imtiyazlı muamele görecekleği şeklinde yorumlayarak hataya düşmekte-

⁷⁴ Musa Çadırcı, “Tanzimat’ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğu’nda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarik-i İlmiyeye Dair Ceza Kanunnamesi”, *AÜDTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIV/25 (1981-1982), s.139-161.

⁷⁵ Mumcu, *a.g.e.*, s. 276-277.

⁷⁶ Ayrıntılar için bkz. Çadırcı, *a.g.m.*, s. 141-143.

⁷⁷ Çadırcı, *a.g.m.*, s. 153, “...bir kimse hakim nasb olundukta memur olduğu kazanın vali ve mütesellim ve voyvoda ve muhtarı ve vücûhunun bana mu’âveneti olur hülyâsıyla hediye nâmıyla rüşvet makûlesinden eşya virüp...” Bu hükümle kadı ve naibler, bu amaçla yaptıkları masrafları halktan çıkarmaya çalışmamaları ve bundan böyle bu tür hareketlerden şiddetle sakınmaları konusunda uyarılmışlardır.

⁷⁸ BOA, HAT, nr. 48294; Velidedeoğlu, *a.g.m.*, s.170. Memurlarla ilgili ceza kanunnamesinin sureti için bkz. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1991, s. 295-301.

⁷⁹ Kaynar, *a.g.e.*, s. 297; Velidedeoğlu, *a.g.m.*, s. 172.

dirdir.⁸⁰ Bu tespitin doğruluğu halinde, ceza kanunnamesinin kimi cezalandırmak için çıkarıldığı sorusu kendiliğinden öne çıkmaktadır. Zira kanunnameye yer alan “mesânid-i celile ashâbından nihâyet mâdûnuna varınca”, “hâfi ve celî işbu emr-i kabîha büyük ve küçük yani vezâret ve müşirlik rûteb-i celîlesinden tâ piyade bir kâtibe varınca ferdin mücâsereti”, “bi'l-cümle memûrîn-i devlet-i aliyyenin gerek kendüleri ve gerek tevâbii bi'l-küllîye işbu madde-i mezmûme ve memnû'adan mücânebet etmeleri”, şeklindeki ifadeler, tüm memurları kuşatıcı nitelikte olup, rüşvet suçu işledikleri takdirde ağır biçimde cezalandırılacaklarını amirdir.

1838 Ceza Kanunnamesi'nde memurlara maaş tahsis edilmesindeki esas amacın, rüşveti engellemek olduğu özellikle vurgulanmıştır.⁸¹ Ancak kanunname, alınan rüşvet “zımında görülen mazarrat mülk ve millet ve devlete râci” olduğu takdirde râşi ve mürteşinin cezalandırılacaklarını hükme bağlamaktadır. Bu hükümlerle, kamu düzenine zarar vermeyecek küçük hediye ve bahşışlere açık kapı bırakıldığı görülmektedir.⁸²

Söz konusu kanunnamenin sonuna eklenen zeyilde, hangi hediyelerin rüşvet olarak telakki edileceği zikredilmiştir. Sultan II. Mahmut'un da “güzel” şeklinde tasvip ettiği söz konusu hükümlerle çizilen yeni çerçeve şöyledir:

İslam'ın temel ilkeleri çerçevesinde kati biçimde yasaklanmış olan rüşvetten kaçınılması şarttır. Herhangi bir maksat veya menfaate yönelik olmayarak, sırf peygamberin sünneti olduğu için dostluğu pekiştirmek, (*teveddüd-i muhabbet*) amacıyla hediye alınıp verilebilir. Ancak mücevher,

⁸⁰ Bu konuda Reşat Kaynar ilgili bendi aktardıktan sonra, “yukarıdaki madde, rütbe-i seniyye sahiplerinin rüşvet vermeleri takdirinde imtiyazlı muamele göreceklarini amirdir. 1256/1840 Ceza Kanunu'nda teyit ve tekit edilen müsâvât mefhûmunun 1254/1838 tarihli ceza kanununda kayıtlara bağlandığı anlaşılmalıdır” diyor (Kaynar, *a.g.e.*, s. 301). Gülnihal Bozkurt da Kaynar'ı esas alarak aynı hatayı tekrarlamaktadır, bkz. Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi (1839-1939)*, s. 97. Ahmet Mumcu' nun yorumu ise şöyledir: “Kanunda rüşvet alan ve verenin ancak memur değilse tazir edilebilmeleri, eşitlik prensiplerinin henüz tam anlamı ile yerleşmediği anlamına gelebilirse de tazirin uygulanması hakkındaki İslam hukuku kuralları bunu emretmektedir.” (Mumcu, *a.g.e.*, s. 277). Halbuki bir önceki sayfada Mumcu “Rüşvet alan memur değil ise tazir edilir, şu hale göre kanun, memurlar dışında da rüşvet alanları cezalandırmaktadır” (*a.g.e.*, s. 276) demek suretiyle, bir sonraki sayfada yaptığı tespitle tam anlamıyla çelişmektedir.

⁸¹ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 106.

⁸² Mumcu, *a.g.e.*, s. 276.

değerli eşyalar ve nakit para gibi eşya hediye olarak verildiğinde, bunun rüşvet mi hediye mi olduğu ve ne maksatla verildiğini tespit etmek son derece güçtür. Bu sebeple, halihazırda fiilen görev yapan ya da yapmayan yüksek rütbeli devlet adamları ile sıradan memurlar, hiçbir şekilde bu tür kıymetli hediyeleri alıp veremezler. Şayet dost ve yakınlarından biri muhabbeti arttırmak amacıyla kendilerine bir şey takdim ederse, hadis-i şerife ve sünnet-i seniyye' ye uymak babında, bu tür hediyelerin kabulünde bir sakınca yoktur. Bunlar: Yağ, bal ve meyve gibi yiyecekler ile at, beygir, koyun ve kuzu gibi hayvanlardır. Ayrıca okula başlama (*bed'i mektep merasimi*), sünnet, düğün ve nikah merasimlerinde mücevherat, diğer kıymetli madenler ile lahuri şal gibi pahalı kumaşlardan sakınılarak, küçük hediyelerin alınıp verilmesinde bir mahzur görülmemektedir.⁸³

Kanunname zeylinde; getirilen söz konusu sınırlamalara riayet etmeden “hediye-i cüz’iyye” nin dışında gizli ya da aşikar alınacak yasak hediyeinin (*hedâyâ-yı memnû’a*) rüşvet kabilinden olacağı açıkça ifade edilmiş, bu tür kişilerin râşi ve mürteşî gibi cezalandırılacakları hükme bağlanmıştır.⁸⁴

Bu dönemde özellikle hediye bahsinde, devlet ricalinin ve meclis azalarının bir takım paradokslar içinde oldukları görülmektedir. Bu sıkıntılar, rüşvetin tanımını ve hediye-rüşvet ayrımının net bir biçimde yapılamamış olmasından kaynaklanmaktaydı.⁸⁵ Hediye namıyla verilen ve kıymeti yüksek olan aynı-nakdi şeylerin, her hangi bir makam ya da menfaat temini için mi, yoksa masum bir jest ve sevgi ifadesi olarak mı verildiği hususunun tespiti gerçekten zordur. Niyetin “ahvâl-i kalbiyyeden” olmasından kaynaklanan bu zorluk, müzakerelerde ciddi bir sorun teşkil etmiştir. Aslında, meclis üyeleri memurlara hediye namıyla verilecek her şeyi

⁸³ BOA, HAT, nr. 48293-A. II. Mahmut, Meclis-i Vâlâ tarafından arz edilen hususlar hakkındaki kanaatini şu şekilde ifade etmiştir: “Hediye maddesinde derecât-ı mesnûne tecavüz ettirildiği halde aynı rüşvet demek olacağından envâ'-ı muhtelifesi güzel tetkik ve tefrik olunmağla bu nizâm dahî ilâ mâşâallâhu te'âlâ böylece cârî olmak üzere kanunnâme-i hümayûnumuza zeyl u ilâve kılınsun” (BOA, HAT, nr. 48293).

⁸⁴ Velidedeoğlu, *a.g.m.*, s. 172

⁸⁵ Bu konuda fıkıhçılar arasında da farklı içtihatlar olduğuna Lütfi Efendi şu şekilde dikkat çekmektedir: “Hoca Muhib Efendi Siyer-i Kebir tercümesinde, gayre kasd-ı zulm ve ilhâk-ı zarar zımında verilen şeye rüşvet derler, şer'an menhî ve memnû' olan budur yoksa def-i mazarrât ve celb-i menfa'ât için verilen şeye şâmil olmaz” (Lütfi, *a.g.e.*, VI, 108)

yasaklamak suretiyle, bu güçlüğün üstesinden gelebileceklerinin farkındadırlar. Bununla birlikte devlet adamlarının, hediyeleşmenin peygamberin sünneti olduğu şeklindeki dini gerekçeye sığınarak, bu konuda net bir karara varamadıkları daha doğrusu varmak istemedikleri görülmektedir.⁸⁶ Zira yukarıda da belirttiğimiz gibi, üst düzey devlet adamlarının ve memurların gelirleri arasında, değişik isimler altında verile gelen hediyeler önemli yer tutmaktaydı. Meclis üyeleri böyle bir dini gerekçeye sığınarak, hediye ekonomisine meşruiyet kazandırdıkları gibi, en önemli gelir kaynaklarını da teminat altına almış oluyorlardı.

Öne sürülen bu gerekçeden, idarecilerin, hediye alınmasını tamamen yasaklamak niyetinde olmadıkları açıkça görülmektedir. 1835'te askeri danışman olarak İstanbul'a gelen ve uzun süre başkentte kalan Prusyalı yüzbaşı Helmut von Moltke'nin tespit ettiği üzere: "Hediye bütün şarkta olduğu gibi burada da adettir. Aşağı tabakadan biri yukarıdakine hediyesiz yaklaşamaz, kadıdan hakkını arayan biri hediye getirmelidir. Memurlar ve subaylar bahşiş alırlar, fakat en çok hediye alan bizzat padişah'tır".⁸⁷ Bir diğer Avrupalı diplomat Engelhardt da şu şekilde benzer görüşler sunar: "Ma'lûm olduğu üzere Türkiye'de her bir hizmet, bir mükafat mukabilinde görülür. Bir hizmete mukabil bi'l-ihitiyâr verilen bir miktar parayı kabul eden yahut bir kimseye bir lütuf ve atıfette bulunup da ondan bir mükâfât-ı nakdiye talep eyleyen memur, müstakim ve namuslu addolunur. İrtikâb, ancak ya emvâl-i devleti yed-i ihtilâsa geçirmek, yahut bir cürmü işletmek veya onu ketm ettirmek maksadıyla teklif olunan parayı kabul etmek ile başlar".⁸⁸ Dolayısıyla hediyeleşmenin sünnet olduğu⁸⁹ şeklindeki dini gerekçe ve geleneğin asırlar boyunca oluşturduğu teamüller, rüş-

⁸⁶ BOA, HAT, nr. 48293; nr. 48293-A. Bu durum belgelere şu şekilde yansımıştır: "...şu hediye nâmının dahî külliyyen ilgâsı münâsib görünür ise de bu sûret sünnet-i seniyyeye muğâyir" dir.

⁸⁷ Moltke, *a.g.e.*, s. 46. Moltke bir başka yerde, Hüsrev Paşa'nın seraskerliği sırasında bu konuyla ilgili olarak şu gözlemini aktarmaktadır: "Hüsrev Paşa'nın hizmetinde yüzlerce kişi var...Herkes Paşa'nın adamlarından birine hediye vermeye can atar, bu arada paşanın hissesinin de az olmadığını tahmin edebilirsiniz. İstanbul'da herhangi bir iş başarmak isteyenlerden Paşa'ya muazzam paralar akar. Bir vali için pâyitahtta böyle bir hâmi kazanmak uğrunda, hiçbir fedakarlık çok görünmez" (*a.g.e.*, s. 33).

⁸⁸ Engelhardt, *a.g.e.*, s. 32-33.

⁸⁹ Bu konudaki hadisler ve yorumlar için bkz. İbrahim Canan, *Kütüb-ı Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, 1993 Ankara, XVI, 238-251; Bardakoglu, "Hediye", *DİA*, XVII, 151-155.

vet/hediye geleneğinin sürdürülmesinin şer'i ve zahiri kılıfı olarak kullanılmış ve korunmuştur. Şurası açıktır ki; neyin rüşvet neyin hediye olduğunun tam anlamıyla belirlenememiş olması, daha sonra da bir takım sui-istimallere yol açacağı gibi, ceza kanunnameleriyle getirilen müeyyideler karşısında, rüşvetçilerin sığındıkları en önemli gerekçe olmuştur.

3 Kasım 1839'da ilan edilen Gülhane Hattı Hümayunu'nda, devleti zaafa uğratan en önemli madde olan rüşvetin, caydırıcı hükümler içeren yeni ve kapsamlı kanunlarla ortadan kaldırılması hususu net bir biçimde dile getirilmiştir.⁹⁰ Fermanın ilanından bir gün sonra, bu hususların tavizsiz tatbik edileceğini başta bizzat padişah olmak üzere devlet ricali "usûl-ı tahlîf" çerçevesinde yeminle teyit etmiş ve ardından söz konusu bu usul taşrada da tatbik edilmeye başlanmıştır.⁹¹ Fermanın ilanından hemen sonra dikkat çekici bir uygulama olarak, Mayıs 1840'da hediye bahâ namıyla gönderilen meblağın kabulüne izin verilmeyerek, gönderenlere iade edilmeye başlandığı görülmektedir.⁹² Ancak bu uygulamadan Eflak-Boğdan voyvodalıkları muaf tutulmuşlardır.⁹³

Fermanın îlânını izleyen 1840 yılı, öngörülen yeniliklerin uygulamaya konulmaya başlandığı yıl olmuştur. Bununla birlikte, reform sürecinin içeriğini ve aşamalarını gösteren bir programın mevcut olduğunu söylemek güçtür. Diğer yandan, Tanzimat hükümlerinin yanlış yorumlanması ve çıkarları zedelenen bir takım çevrelerin bunları korumak adına

⁹⁰ *Düstür*, I. Tertip, Matbaâ-i Âmire 1289, I, 7. Söz konusu ifade şöyledir: "...Şer'an menfûr olup harâbiyet-i mülkün sebep-i a'zamı olan rüşvet madde-i kerîhesinin fi-mâ-b'ad 'adem-i vukû'u maddesinin dahî bir kanûn-ı kavî ile te'kidine bakılsun".

⁹¹ Gülden Sarıyıldız, "Tanzimat ve Osmanlı Bürokrasisinde Yemin Müessesesi", *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2002, I, 253-254.

⁹² BOA, İ. DH., nr.616. Musul valisi Mehmet Paşa, kapı kethüdası Ziver Efendinin darphane nazırlığına atanması üzerine hediye-bahâ olarak 25 bin kuruş göndermiştir. Ancak bu husus Tanzimat hükümlerine aykırı bulunduğundan söz konusu meblağ iade edilmiştir. Sadır olan iradede bu durum şu şekilde ifade edilmiştir: "meblağ-ı mezbûr hediye bahâ olduğu bâhir ve sûret-i kabûlü icrâsına muvaffak olunan Tanzîmât-ı Hayriye usûl-ı mehâsin-şümûlüne muğâyir bulunmuş ve efendi-i müşârun-ileyh dahî rûtbe-i ûlâyî hâiz bendegândan olduğundan meblağ-ı mezbûrun adem-i kabûlüyle vali-i müşârun-ileyhe i'âde kılınması..."

⁹³ BOA, İ. HR., nr. 1100. 20 Kasım 1843 itibarıyla voyvodalar; sadrazam, vükela ve diğer bazı Babalî görevlilerine hediye baha göndermeyi sürdürmektedirler. Belgede verilen dökümden, Eflak voyvodasının toplam 465.000 kuruşu hediye baha olarak 1843'te merkeze gönderdiği anlaşılmaktadır.

muhalefeti körüklemeleri, söz konusu fermanın öngördüğü idari, sosyal ve iktisadi yeniliklerin, imparatorluk genelinde uygulamaya konmasını hayli güçleştirmiştir.⁹⁴ Tanzimat Fermanı'nın içerdiği hükümleri uygulayacak devlet adamları ve daha alt kademedeki memurların ıslahat konusunda çok istekli ve duyarlı olduklarını söylemek de mümkün değildir.⁹⁵ Mesela Müşir İzzet Paşa Ankara'da, dahiliye eski nazırı Akif Paşa⁹⁶ ise Kocaeli'de Tanzimat hükümlerine muhalif davranmak, halktan usulsüz vergi, hediye ve rüşvet toplamak gerekçeleriyle Meclis-i Vâlâ' da yargılanarak hüküm giymişlerdir. Bunları Nafiz,⁹⁷ Hasip, Tahir ve Musul Valisi Mehmet⁹⁸ Paşalar izlemiştir. Tanzimat Fermanı'na rağmen, bu tür yolsuzlukların engellenememesi üzerine, Babıali açısından, bir takım yeni kanuni düzenlemeler ve daha sert cezai müeyyidelerle bu alandaki aksaklıkların önünün alınmasından başka çare de kalmamış oluyordu.

Meclis-i Vâlâ, bir yandan Tanzimat-ı Hayriyye ismiyle yapılacak kapsamlı reformların esaslarını tespit ederken, diğer yandan umuma şamil olmakla birlikte, özellikle yüksek rütbeli devlet adamları ile alt kademe-lerdeki memurların uyması gereken kuralları ve bunlara uymadıkları takdirde maruz kalacakları cezaları belirleyen yeni bir ceza kanunnamesi

⁹⁴ Çadircı, *a.g.e.*, s. 190. Çadircı, s. 191 vd.'da Tanzimat'ın ilk olarak uygulandığı bölgeler ve karşılaşılan güçlükler hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir.

⁹⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, yay. Cavid Baysun, Ankara 1991, s. 8. Son vakanüvis A. Şeref Bey ise bu hususta şunları nakleder "tarz-ı atikde yetmiş ve istibdâda alışımsız olan ricâl-ı devlet, sâbıkı misillû atıp tutmaktan memnû' ve ahkâm-ı kânûniyyeden münkâd olmaya an-samimi'l- kalb razı olamadı. Tanzimat-ı Hayriye kağıt üzerine yazılın i'lâmlar ve fermanlar ile te'kid olunsun, dâhil ve hâric onunla oyalansın, fakat kendileri yine bildiklerini yapsınlar işte pek çoklarının Tanzimat'a verdikleri manâ bu idi" (*Tarih Musâhabeleri*, İstanbul 1339, s. 70). Bu hususta ayrıca bkz. E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 174.

⁹⁶ BOA, İrade Meclis-i Vâlâ (İ. MV), nr. 180; nr. 21. Kocaeli Müşiri Akif Paşa'nın Mayıs 1840'da Tanzimat hükümlerine aykırı olarak topladığı paralar ve rüşvet almak gerekçeleriyle yargılanmasıyla ilgili dosyadır. Bu konuda ayrıca bkz. Mehmet Süreyya, *Nuhbetu'l-Vekâyi*, İstanbul 1290, s. 74-75; Lütfi, *a.g.e.*, VI, 100 vd; Kaynar, *a.g.e.*, s. 218 vd; Akyıldız, *a.g.e.*, s. 197n; Çadircı, *a.g.e.*, s. 191-192; *Takvim-i Vekayi*, nr. 198; nr. 213.

⁹⁷ BOA, İ. MV, nr. 60; nr. 36; nr. 96; *Nuhbetu'l-Vekâyi*, s. 78-79; Akyıldız, *a.g.e.*, s. 197n.

⁹⁸ BOA, İ. MV, nr. 1371, 30 Kasım 1845. Musul Valisi Mehmet Paşa'nın rüşvet ve halktan topladığı usulsüz meblağdan dolayı ("*rüşvet madde-i kerihesine mücazereti*") ve "*ahz-ı cerime*") Meclis-i Vâlâ'da yargılanması ve açığa alınmasıyla ilgilidir.

hazırlayarak 3 Mayıs 1840'da ilan etmiştir.⁹⁹ Osmanlı devletinde tüm vatandaşları ayrıcalıksız olarak kapsamına alan ve hukuk devleti düşüncesinin gerçekleşmesinde çok önemli bir adım olan¹⁰⁰ söz konusu kanunnamede önemle üzerinde durulan hususlardan biri de rüşvet maddesiydi.¹⁰¹ Bu dönemde memurların karıştığı yolsuzluklar ve özellikle de rüşvet ile onun en önemli ayağı olan hediye maddesinin tamamen ortadan kaldırılması konusundaki çabalarda başı çeken isim Mustafa Reşit Paşa olmuştur.¹⁰² Ancak bize göre onun bu gayretli tavrında; kanun ve yeniliklerin tatbikindeki hassasiyet ve istekliliği yanında, siyasi rakiplerini bertaraf etmek için, ceza kanunnamesini ve Tanzimat Fermanı'nı bir fırsat olarak görmesi de önemli rol oynamıştır.¹⁰³

⁹⁹ 1256/1840 Ceza Kanunnamesi'nin tam metni için bkz. Ahmet Akgündüz, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Diyarbakır 1986, s. 809-820; Ahmet Gökçen, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları ve Bu Kanunlardaki Ceza Müeyyideleri*, İstanbul 1989, s. 95-104; Kaynar, *a.g.e.*, s. 302-313. Söz konusu kanunnamenin hukuk tekniği ve içeriği bakımından değerlendirilmesine dair bkz.; Gökçen, *a.g.e.*, s. 17-23; Mumcu, *a.g.e.*, s. 278 vd; Velidedeoğlu, *a.g.m.*, s. 176-180; Tahir Taner, *Ceza Hukuku*, İstanbul 1949, s. 147-148; Taner, "Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 221-232; Bülent Tahiroğlu, "Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri", *TCTA*, III, 592-593; Pertev Bilgen, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hukuk Devleti Fikri ve 3 Mayıs 1840 Tarihli Ceza Kanunname-i Hümayunu", *Düni ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi Dergisi*, II (Eylül 1991), s. 63-76; Ahmet Mumcu, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, Ankara 1985, s. 34-35; Üçok-Mumcu, *a.g.e.*, s. 321-322; Bozkurt, *a.g.e.*, s. 97-99. Tahiroğlu, Tanzimat Fermanı'nın ardından ilk hukuk düzenlemesinin neden bir ceza kanunu olduğunu şu şekilde değerlendirmektedir: "Osmanlı Devleti'nde, İslam hukukunun tanımadığı suçların padişahın örfi yetkisine dayanılarak cezalandırılmasına alışılmıştı. Bu sebeple, ilk düzenlemenin bir ceza kanunu olması tepkiyle karşılanmazdı...Ayrıca II. Mahmut döneminde, yalnız memurlar ve ulema için bir ceza kanununun çıkarılmış olması bir eşitsizlik yaratıyordu", *a.g.m.*, s. 592.

¹⁰⁰ Pertev Bilgen, *a.g.m.*, s.76; Tahiroğlu, *a.g.m.*, s. 592

¹⁰¹ Meclis-i Vâlâ'da rüşvetin önlenmesine dair bir takım kararlar alındığı gibi, yine bu alandaki yolsuzlukları önlemek amacıyla, göreve yeni başlayan tüm memurların Kur'an üzerine "rüşvet ve emvâl-ı devlete zarar ve hyâneti mucib hâlâtta" kaçınacakları hususunda yemin etme zorunluluğu getirilmiştir, (Lütfi, *a.g.e.*, IX, 17).

¹⁰² Engelhardt, *a.g.e.*, s. 32, Müellif, kanunnamenin özellikle rüşvet, zabt, müsadere ve gasp gibi yasak fiilleri işleyen memurların keyfi tasarruflarına set çekmek maksadıyla düzenlendiğini kaydetmektedir (*a.g.e.*, s. 43).

¹⁰³ Tanzimat Fermanı'nın ilanının arifesinde ve akabinde getirilen yeni hükümler ile 1840 Ceza Kanunnamesi hükümlerine muhalefet gerekçeleriyle Akif, Nafiz, Hasib, Tahir, İzzet Paşalar ve özellikle de sadrazam Hüsrev Mehmet Paşa'nın yargılanmaları ve bazılarının sürgün edilerek tasfiye edilmelerinde, hukuki olduğu kadar siyasi rekabet ve şahsi hesapların da önemli rolü olduğu göz ardı edilmemelidir (Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l- Vukû'ât*, İstanbul 1327, IV, 102).

1840 Ceza Kanunnamesi'nin beşinci faslı, rüşvet ve onun önemli ayağı olan hediye takdimi ve kabulü ile ilgilidir. Tanzimat Fermanı'nda "madde-i kerîhe" olarak nitelenen, çıkarılacak yeni ve caydırıcı kanunlarla acilen ortadan kaldırılması öngörülen rüşvet maddesine dair bir takım yeni esaslar getirilmiştir. Söz konusu kanunun, ilgili maddelerini şu şekilde özetlemek mümkündür:

Ulema, vekiller, vezirler, askeri erkan ve sair devlet memurlarına yeterli maaşlar tahsis edilmiş olduğundan, rüşvet ve rüşvetten sayılan hediyelerin ("irtişâdan ma'dûd hedâyânın") alınıp verilmesi yasaklanmıştır (V. fasıl, I. madde).

Alınan rüşvet hazineye teslim edilir. Rüşvetçi memur ise bir daha devlet hizmetinde kullanılmamak üzere azledilerek üç yıl kürek cezası verilir. Memur değilse, ileride kesinlikle devlet hizmetinde kullanılmamak şartı korunarak, yine aynı şekilde üç yıl kürek cezasına çarptırılır (V. fasıl, II. ve III. madde). Teatisi teamül haline gelmiş olan bazı resmi ve aleni hediyelerin kabulü, mutlaka irâde-i seniyye'ye bağlı olacak, hiçbir hediye izinsiz kabul edilmeyecektir (V. fasıl, VI. madde). Dügün ya da dostluğu pekiştirmek adına, teatisi "sünnet" olan hediyelerin cinsi ve miktarı, başkaca bir kanunla belirlenerek ilan edilecektir (V. fasıl, VII. madde).¹⁰⁴

Memurların Tanzimat'ın ilanından ve 1840 Ceza Kanunnamesi'yle getirilen hükümlerden sonra, artık rüşvete tevessül etmeyecekleri, etseler bile, getirilen müeyyideler sayesinde, en azından kimsenin rüşvet ya da hediye vermeye zorlanamayacağı düşünülmüş ve padişaha sunulan layihalarda, bu husus açıkça dile getirilmiştir.¹⁰⁵ Ancak eski alışkanlıklardan vazgeçilememesi, taşrada denetim mekanizmalarının etkin olarak işletilememesi ve benzeri bir takım nedenlerden ötürü, bunlar iyimser beklentiler olmanın ötesine geçemeyecek, ileriki yıllarda da rüşvet ve usulsüz vergi ile hediye toplama olayları sık sık yaşanacaktır.¹⁰⁶ Memurların bu tür yol-

¹⁰⁴ Gökçen, *a.g.e.*, s. 99-100; Akgündüz, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, s. 814-815; Kaynar, *a.g.e.*, s. 307.

¹⁰⁵ E. Ziya Karal, "Tanzimat Vesikaları: Rüşvetin Kaldırılması İçin Yapılan Teşebbüsler", *Tarih Vesikaları*, I/1 (1941), s. 45-65. Başlık, makalede bu dönemdeki rüşvet ve diğer yolsuzlukları önlemek için yapılan girişimlere dair bilgiler verildiği düşüncesi uyandırmakla birlikte, müellif tarafından sadece Meclîs-i Umûmî Lâyhâsı, Meclîs-i Âli Mazbatası, layiha ve mazbatanın padişaha arzı ile sadır olan irade, 1855 Ceza Kanunnamesi ve ilgili bir nizamname hükümlerini içeren altı belgenin transkripsiyonu verilmiştir.

¹⁰⁶ BOA, İ. DH, nr. 20791, 26 Mayıs 1855.

suzlukları karşısında, devletin, kamu yararını ve gayrimüslim vatandaşlarını gözetme konusunda duyarsız olmadığını da ifade etmek gerekir. Bu duyarlılığın bir sonucu olarak 1841’de “alınacak akçe Rum milletinden çıkacağı” gerekçesiyle patrikhanelerden caize ve hediye alınması yasaklanmıştır.¹⁰⁷

Hediye kılıfıyla rüşvet almak, yolsuzluk yapmak ve üstelik bu işe padişahın adını da karıştırmak gerekçesiyle Meclis-i Vâlâ’ da yargılananlar arasında en şöhretli isim, sadaretinde Tanzimat Fermanı ve 1840 Ceza Kanunnamesi ilan edilen Hüsrev Mehmet Paşa’dır.¹⁰⁸ Bununla birlikte reform karşıtı olarak nitelenen Hüsrev Paşa ile Mustafa Reşit Paşa arasındaki siyasi rekabet ve hizipler savaşı, 8 Haziran 1840’da Hüsrev Paşa’nın azliyle sonuçlanmış ve Tekirdağ’a sürülmüştü. Akabinde sabık sadrazam, Serasker Mustafa Nuri Paşa’dan aldığı 75 bin kuruş rüşvet ve kıymetli bir takım hediyeler nedeniyle, Tanzimat-ı Hayriyye’ye muhalefet ve yine iş gördürmek amacıyla “hediyemdir” diyerek Fethi Paşa’ya son derece kıymetli mücevher bir kutu verdiği gerekçeleriyle Meclis-i Vâlâ’da yargılanmıştır. Sonuçta Eylül 1840’da vezaretinin kaldırılması, ebediyen memuriyetten men, maaşının kesilmesi ve sekiz ayı sıkı gözetim altında olmak üzere, iki yıl sürgün cezasına çarptırılmıştır.¹⁰⁹

Tanzimat Fermanı ve 1840 Ceza Kanunnamesi’nin ilanından sonra, hediye konusundaki usulsüzlüğün kapsamı teorik olarak daraltılmakla birlikte, uygulamada bir takım aykırılıklar görülmektedir. Mesela Temmuz 1840’da, yeni ceza kanunnamesinin yürürlüğe girmesinin üzerinden henüz iki ay geçmeden, Tunus Feriki Ahmet Paşa, görünüşte cülus tebriki gerçekte ise müşirlik talebinin karşılanması amacıyla padişah, sadrazam,

¹⁰⁷ BOA, AMD, nr. 374, s. 16 . Halbuki daha önce, patrik atamalarının ardından “mutâd olan câizesiyle bazı hedâyâ itâsının” kanun gereği olduğunu görmekteyiz (BOA, HAT, nr. 36457). Daha sonra metropolitler, rüşvet ve diğer bir takım adlar altında reyayadan herhangi bir şey talep etmemeleri konusunda da uyarılmışlardır (BOA, A. MKT. UM, 114/32).

¹⁰⁸ Geniş Bilgi için bkz. Yüksel Çelik, *Hüsrev Mehmet Paşa, Siyasi Hayatı ve Askeri Faaliyetleri (1756-1855)*, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005. Engelhardt, Şark’taki hediye ve görülen işler karşılığında rıza ile verilen paraları kastederek sözünü şöyle bağlar: “Kavânin ne kadar şiddetli olursa olsun o memleket ahâlisinin tebâyi’ ve ahlâkına tevâfuk etmek şartıyla hâiz-i te’sîr ve nüfûz olduğu hakikatine delil olmak üzere, bâlâda zikrolunan kanunnâmenin intişârından bir sene sonra bunu kendi eliyle imzalamış olan sadrazam Hüsrev Paşa’nın bir rüşvet meselesinden dolayı Meclis-i Ahkâm-ı Adliye tarafından mahkûm edilmesi beyan olunabilir” (Engelhardt, *a.g.e.*, s. 44).

¹⁰⁹ Çelik, *a.g. tez*, s. 409.

serasker ve bazı nazırlar ile daha alt rütbedeki memurlara bir takım hediyeler göndermiştir. Gönderilen altın, gümüş ve mücevher eşya, “fukaradan çıkacak surette olmadığından” ve kabul edilmediği takdirde, Ahmet Paşa’yı gücendirme ve eyaletteki nüfuzunu kırma ihtimali gibi ilginç nedenlerden ötürü hediye namıyla kabul edilmiştir.¹¹⁰ Bir diğer örnek, Ekim 1842’de Konya Müşiri İbrahim Paşa’nın padişah ve üst düzey devlet adamlarına gönderdiği 26 baş değerli cins atın kabul edilmesidir.¹¹¹ Yine benzer şekilde, kanunname hükümlerine aykırı olmasına rağmen, 1845’te Mısır valisinin, Adile Sultan-Mehmet Ali Paşa çiftine gönderdiği 2000 kese akçelik “evlilik hediyesi”nin kabul edilmesidir.¹¹² Bundan başka taşrada bazı idarecilerin, kanun ve nizamları açıkça çiğnedikleri görülmektedir. Örneğin Konya valisi Hamdi Paşa ile Nevşehir sabık kaymakamı Ethem Ağa, Ocak 1846’da kanunlara aykırı olarak, bazı kazalardan akçe ve kıymetli hediyeler aldıkları tespit edilerek azledilmişlerdir¹¹³

Rüşvet-hediye konusundaki yolsuzlukların ortadan kaldırılması hususunda, ancak Tanzimat’ın onuncu yılında, daha ciddi ve kapsamlı adımlar atılabilmiştir. Daha önce ceza kanunnameleri ile zeyillerinde, rüşvet kapsamına giren hediyein sınırlarının net olarak belirlenememesi, bir takım suiistimallere göz yumulması, suçu işleyenlerin ciddi biçimde cezalandırılmaması ve memurların hediye rüşvetin kılıfı olarak benimsemeleri, söz konusu on yıllık gecikmenin başlıca nedenleridir.¹¹⁴ Bu dönemde devlet görevlileri arasında kıymetli eşya ve nakit para dışında, hediye adı altında birçok sıradan şeyin kabulünün iyice yaygınlaşmaya başladığı görülmektedir. Bunlar arasında fiçı, tulum ve kutularla olmak üzere; hayli fazla miktarda yağ, peynir, tavuk vs. çiftlik mahsulatı, kıymetli cins

¹¹⁰ BOA, İ. DH, nr. 808; İ. HR, nr. 408. İkinci vesikada yer alan şu ifadeler, gerçekten düşündürücü ve reform konusunda devlet adamlarının samimiyet derecesini gösterir niteliktedir: “...te’sis ve icrâ buyurulan Tanzimât-ı Hayriyye usûl-ı mehâsin-şümûlüne göre hedâyâ-yı mezkûrenin kabûlüne rûy-ı müsâ’ade gösterilmemek lâzım gelür ise de hedâyâ-yı mezkûre fukarâdan çıkacak sûrette olmadığından...”. Arz tezkiresine mabeynden düşülen kayıttan; takdim edilen son derce kıymetli resmi hediyelerin kabulü, Ahmet Paşa’nın müşirlik talebi meselesinin müzakeresine başlanması ve kararın padişaha sunulmasının irade olduğu anlaşılmaktadır.

¹¹¹ BOA, İ. DH, nr. 3372.

¹¹² BOA, Sadaret Teşrifat Kalemi (A. TŞF), 1/39.

¹¹³ BOA, Sadaret Mektûbî Kalemi (A. MKT), 33/61. Bu dönemde devlet görevlilerinin karıştığı yolsuzluklar için bkz. Sadaret Dîvân Kalemi (A. DVN), 7/19; 10/18; 34/25.

¹¹⁴ 6 Ocak 1855 tarihli Meclis-i Âli Layihası’nda bu hususta hangi hataların yapıldığı ve ne gibi önlemlerin alınması gerektiği, ayrıntılı bir biçimde ortaya konmuştur (Karal, *a.g.m.*, s. 46 vd.).

atlar, havlu ve hamam takımları, “kır hediyesi” namıyla yine abartılı sayıda kuzu gibi bir takım hediyeler başta gelmektedir.¹¹⁵

“İşin çığırından çıkması”¹¹⁶ üzerine hediye konusu 11 Aralık 1849’da, hicri yeni yılın ilk kanuni düzenlemesi olarak, padişahın huzurunda gerçekleştirilen Meclis-i Umûmî’de ele alınmış ve bu konudaki ayrıntıların Meclis-i Hâs tarafından tespit edilmesi istenmiştir.¹¹⁷ Akabinde 1850 yılı başında Meclis-i Ahkâm-ı Adliye’de konu tekrar ele alınarak kapsamlı düzenlemeler yapılmıştır.¹¹⁸ Meclis tarafından, peygamberin sünnetinde yeri olan ve mubah görülen hediyeleşme hususunda getirilen sınırlamalara karşı, muhtemel itirazları önlemek amacıyla kaleme alınan mazbatada şu ifadelere yer verilmiştir: “İmâm-ı müslimîn olan zât-ı hazret-i padişahî emr-i mubâhı men’ buyursalar ol mubâh olan madde aynı haram olacağı şer’an sabittir”. Yine söz konusu mazbatada, “Hediye-i mesnûne, muhabbeten ve garaz tahtında olmayan şey olup, bu dahi kendüden bir me’ûl bulunmayan bir zâta verilen hediyedir” şeklinde tanımlanmış, ardından özetle şu sınırlamalar getirilmiştir:

Devlet hizmetinde çalışanlara verilen hediyeler, mutlaka bir maksatla verileceğinden, memurlara hediye verilmesi yasaklanmıştır. Peygamberin “tehdâtü ve tehâbbü” (Hediyeleşin ki dostluğunuz pekişsin) hadisi gereği, hediyeleşme yasaklanamaz. Hediye veren kişi üst düzey devlet ricalinden ise alt kademelerdekenden bir beklentisi olamayacağından, buna atıyye/hediye denilebilirse de bu hususun da bir kurala bağlanması şarttır. Şöyle ki; yüksek rütbeli bir devlet görevlisinin yakınlarından ya da himayesindekilerden birine, rütbe bakımından daha üstte olan bir başkasının hediye vermesi, onu vesile ederek iş gördürmek ve menfaat temin etmek emelinden kaynaklanacağından, bu tür hediyeler kesinlikle rüşvet demektir ve yasaklanmıştır. Hacdan dönenlerin “hac hediyesi” adı altında getirdiği hurma, misvak ve tespihin dışındaki şeyler de hediye kapsamı dışındadır. Önceleri yağ, bal, at ve beygir gibi bir takım hediyelerin kabulüne müsamaha gösterilmekteydi. Ancak “bu da çığırından çıktığından” bunlar da “hediye-i aleniyye” kapsamına alınmış ve padişahın izni olmadan kabulü yasaklanmıştır.

¹¹⁵ BOA, HR. MKT, 37/12; 10/31; 25/5; 26/87; A. TŞF, 1/12; 1/28; D. DRB. THR, 150/19.

¹¹⁶ BOA, İ. MV, nr. 4612 lef 1.

¹¹⁷ BOA, İ. MV, nr. 4612, 18 Ocak 185 tarihli irade-i seniyye.

¹¹⁸ BOA, İ. MV, nr. 4612, 17 Ocak 1850 tarihli mazbata. İ. MV, nr. 4612 gömleğinde, hayli belge mevcuttur. Bu belgelerin suretleri, ayrıca bir deftere de kaydedilmiştir (BOA, *Meclis-i Vâlâ Defterleri*, nr. 436, s. 1-12).

Sarrafların, ne maksatla ve ne miktarda olursa olsun, devlet ricaline verecekleri her türlü hediye yasaklanmıştır. Padişahın ihsanı kabilinden olan hediye-i aleniye dışında kimse kimseden hediye kabul etmeyecektir. Sadece akraba olanlar, artık iyice adet haline gelmiş olan çorap, yemeni, çamaşır gibi şeyler teati edebilirler. Sonuç olarak, nelerin hediye olarak kabul edilebileceği müzakere olunarak, ileride *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanacaktır.

Düğün, sünnet ve benzeri merasimlerde aşırı kıymetli hediyeler verilmek suretiyle, hayli israf edilmektedir. “Örf-i belde”¹¹⁹ denilerek, adeta yarışa dönüşen bu tür alışkanlıklar, birçok kimseyi borç ve ızdıraba sürüklemektedir. Bu husus da rüşvet ve hediye makamında olduğundan, bu konuda da bir takım yeni düzenlemelere gidilmiştir. Şöyle ki; Düğüne davet edilenler, aynen Ramazan ayında iftara davet edilenlerin yaptığı gibi hediye götürmeyeceklerdir. Nikahta damat tarafından geline ve gelin tarafından damada, kıymetli olsun ya da olmasın kesinlikle hediye verilmeyecektir. Kimse “gayret-i akrân” düşüncesiyle hediye yarışına girmeyecek ve dolayısıyla bundan zarar görmeyecektir. Bu tür merasimlere gelenlere de kesinlikle hediye verilmeyecektir. Sadece nikahı kıyan imam, müezzin ve bekçi gibi hizmeti geçenlere, münasip hediye ya da ücret verilebilir. Ebeveynin, çocuklarına düğünlerde verecekleri hediyelerde de aşırıya kaçılmayacaktır. Verilen hediyeler, çiftlerin daima işine yarayacak türden ve çabuk zayi olmayacak cinsten olmalıdır. Nişan takımı, gelin odası ve düğün yapılacak yerin süslenmesi gelenekten ise de eskiden bu tür süslemeler çevre, yağlık ve şal ile yapılırken, şimdi bürümcük, kurdele gibi nev'icad şeylerle yapılmakta ve hatta bunun için çarşıda hususi dükkanlar bile açılmaktadır. Gelin odasının askısı için kullanılacak bürümcük için, hayli kira ve askıcı ücreti ödenmektedir. Bundan böyle, bu tür adetlere de son verilmiş olup, süslemeler eskisi gibi yapılacaktır. Damadın vereceği yüz görümlüğü ve kayınpederin damada Cuma günü vereceği hediye konusunda, bir yasak söz konusu değildir. Bu esaslara uymayanlar, hem bu dünyada ağır bir şekilde cezalandırılacaklar, hem de ahret açısından ağır vebal altına gireceklerdir. Daha önce padişah ve yüksek rütbeli devlet ricali yemin etmiş ve usul-ı tahlif icra olunmuştu. Bundan böyle bu tür yolsuzlukların önüne geçmek amacıyla, merkez ve taşrada bulunan tüm me-

¹¹⁹ “Örf-i Belde/Adet-i Belde” kavramına ve hediyein kime getirildiği belli olmadığı takdirde nasıl hüküm olunacağına dair ayrıntılar için bkz. *Mecelle*, s. 169, (876. madde).

murlar ile diğer mülki erkanın da aynı şekilde yemin etmeleri için gerekli hususlar tespit edilmiştir.¹²⁰

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, 17 Ocak 1850 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatasında, hediye teatisi konusunda bir takım esaslar kabul edilmiş, ancak konunun daha sonra müzakere edilerek ayrıntılarının *Takvim-i Vekayi*'de ilan edileceği belirtilmişti. İşaret edilen sürecin ardından tespit edilen ayrıntılar, önce ayrı bir tezkire olarak padişaha arz olunmuş,¹²¹ 10 Şubat 1850'de de *Takvim-i Vekâyi*'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Meclis kararında yer alan bazı ifadeler, ilgi çekici olduğu kadar, bu konudaki kararlılığı da yansıtıcı niteliktedir.¹²² Yapılan bu düzenlemeye göre; tüm memurlar getirilen yeni hükümlere uyacaklarına dair yemin edecekler ve yasağı çiğneyenler ise ağır bir biçimde cezalandırılacaklardır.

Bu hükme istinaden hazırlanan yemin (tahlif) metninde "...rüşvet almayacağıma ve padişahımın ruhsat-ı seniyyesiyle kabulü mücâz olan hedâyâ-yı resmiyyeden başka memnûf olan hediye kabul etmeyeceğime..." şeklinde net bir biçimde hediye bahsi de yer almıştır. Ardından da hediye teatisi konusunda, şu ayrıntılar sıralanmıştır:

Bundan böyle düğüne davetli olanlar, kesinlikle hediye götürmeyeceklerdir. Damat ve gelinin de gelenlere ya da akrabalarına kıymetli veya kıymetsiz hediyeler takdim etmesi yasaktır. Düğünlerde sadece hizmeti geçen imam, müezzîn ve bekçi gibi kimselere hediye veya nakit para verilebilir. Aleni ve resmi hediye¹²³ olup padişahın fermanı ile ihsan olunan hediyeler müstesna olmak kaydıyla: altın, gümüş ve mücevherden yapılmış kıymetli eşyalar; çubuk takımı, kürk, şal, kumaşlar, gulâm ve cariye-

¹²⁰ BOA, İ. MV, nr. 4612 (17 Ocak 1850) tarihli mazbata.

¹²¹ BOA, İ. MV, nr. 4612 lef 1.

¹²² *Takvim-i Vekayi*, nr. 419, 27 Rebiülevvel 1266 (10 Şubat 1850). Bu ifadeler şöyledir: Padişahımız sayesinde rüşvet yasaklanmışsa da "rüşvet gürühu" boş durmayıp, bir takım teviller ile bu yasağı delmeye çalışmakta ve "hedâyâ-yı mu'tedile adiale te'âtisine mesâğ bırakılmış olan şeyler ve düğünlerde verilen hediyeler dahî bunlara tamam icra-yı mefâsid için bir nevî vesile demek olduğundan bu açık kalmış olan kapının dahî muhkemce seddiyle"... "turnak iliştiremeyecekleri" şekilde hükme bağlanması şarttır.

¹²³ BOA, A. MKT. MHM., 323/17. Mısır valisi, eşinin İstanbul'a gidiş ve dönüşünde, Çanakkale civarında kendisine yaptığı yardımlardan ötürü Biga mutasarrıfına bin lira nakdi hediye göndermiştir. Mutasarrıf durumu merkeze ihbar edince, kendisine: "hedâyâ-yı resmiyeden ma'dûd" bu meblağı kabul etmesinde bir sakınca olmadığı bildirilmiştir.

ler; at, beygir ve sair büyük baş hayvanlar; zahire ve kuru yemiş türleri; odun, kömür gibi yakacak şeylerin hediye edilmesi ve kabulü aynen rüşvet hükmündedir.

Bununla birlikte “hedâya-yı cüziyye” kapsamında: üzüm, kavun, karpuz ve sair meyveler (aşırıya kaçılmamak kaydıyla); şükûfe; gülbeşeker, tatlılar ve şurup (5-6 kaseyi geçmemek kaydıyla); yoğurt, tereyağı (5 kıyeyi aşmamak kaydıyla) ve süt; kuzu, av, balık, tavuk, kuş türleri ve yumurta (elli adedi aşmamak kaydıyla) gibi şeyler, herhangi bir menfaat temini için değil, sırf dostluk adına hediye olarak alınıp verilebilir. Bunlar bir kasıt ya da menfaat beklentisi ile verilirse, aynen rüşvet kapsamında değerlendirilecektir.

Düzenlenen diğer bir madde, hac hediyeleridir.¹²⁴ Dönen hacıların “hediye-i hicâziyye” namıyla getirdikleri misvak, hurma, adi tespih ve sandal gibi şeylerin kabulü caizdir. Ancak aşırıya kaçmama şartı, bu maddede de korunacaktır. Herhangi bir devlet görevlisine bir iş yaptırmak maksadı varsa, bu tür şeylerin kabulü de yasaktır. Ayrıca nasılsa hacdan gelen hediyelere ruhsat var denilerek; şal, kumaş ve diğer değerli eşyaları getirenler cezalandırılacaklardır.

Şiir yazmaya kabiliyeti olanlar, ya ihtiyacına binaen ya da muhabbet ve sadakatini belirtmek amacıyla, bir zâta kaside veya tarih takdim ettiklerinde yüksek mevkide bulunanlar, karşılık olarak değerli kutu, akçe ve şal gibi şeyler verebilirler. Bununla birlikte, yukarıdakilerin aşağıdakilere hediye vermesinde mahzur yok denilerek, dolaylı yollardan bu adamları kullanmak ve böylece menfaat temini cihetine gitmek yine rüşvet kapsamında değerlendirilerek ilgililer cezalandırılacaklardır.¹²⁵ Ayrıca daha önce Meclis-i Vâlâ tarafından düğün, sünnet ve benzeri merasimlerde hediyeleşme konusunda kabul edilen kurallar ve getirilen sınırlamalar aynen geçerliliğini koruyacaktır.¹²⁶

Getirilen bu kısıtlamalardan başka rüşvet ve yasak hediye alınmasını önlemeye yönelik olarak “tahlif usûlü”¹²⁷ nün tüm memurlara teşmil edil-

¹²⁴ Hacca gidenlere verilen hediyeler ile hacdan dönenlerin getireceği hediyeler konusunda 2 Haziran 1841 tarihinde bir düzenleme yapılmıştı. Ayrıntılar için bkz. *Takvim-i Vekayi*, nr. 225, 12 Rebiülâhîr 1257 (2 Haziran 1841).

¹²⁵ *Takvim-i Vekayi*, nr. 419, 27 Rebiülevvel 1266 (10 Şubat 1850). İlan edilen bu esaslar için bkz. BOA, İ. MV, nr. 4612, lef 1.

¹²⁶ BOA, İ. MV, nr. 4612, 17 Ocak 1850 tarihli mazbata.

¹²⁷ Sarıyıldız, *a.g.m.*, s. 253-254.

mesi kararlaştırılmış¹²⁸ ve bu amaçla her sınıf için değişik yemin metinleri hazırlanmıştır. Ayrıntılı ve bağlayıcı ibarelere yer verilmiş olan tahlif/yemin metinleri¹²⁹ kısa süre sonra taşraya gönderilmiş ve gereğinin icra edildiği cevabi yazılarla merkeze bildirilmiştir.¹³⁰

Hediye konusuna getirilen söz konusu sınırlamalar, derhal etkisini göstermiş ve bu düzenlemeden önce rahatlıkla yüksek miktarda alınıp verilen şeyler, “hedâyâ-yı memnû‘a” olduğu gerekçesiyle, Mustafa Reşit Paşa, Kamil Paşa ve Ferik İsmail Paşa gibi üst düzey rical de dahil olmak üzere, devlet memurları tarafından iade edilmeye başlanmıştır. Bazen de kanunun izin verdiği miktar kabul edilerek, fazlası geri gönderilmiştir.¹³¹ Diğer yandan, kanunun izin verdiği resmi ve aleni hediyeler (hediye-i me‘zûne) ile hacıların getirdiği hicaz hediyelerinin kanuni ölçüler içinde teatisi, bundan sonra da devam etmiştir.¹³²

¹²⁸ BOA, İ. MV, nr. 4612, lef 2.

¹²⁹ BOA, İ. MV, nr. 4612, lef 3. Söz konusu ifadeler şöyledir: “...her nasıl nâm ve ne te’vil ile olur ise olsun rüşvet almayacağıma ve padişahımın ruhsat-ı seniyyesiyle kabûlü mücâz olan hedâyâ-yı resmiyeden başka memnû‘a hediye kabul etmeyeceğime...”. Yemin metinleri taşradaki idareciler, memurlar, ilmiye mensupları ve askeri sınıf için ayrı ayrı hazırlanmıştır (BOA, İ. MV, nr. 4612, lef 4, 5, 6, 8).

¹³⁰ BOA, İ. DH, nr. 101280; BOA, A. MKT, 122/62; BOA, A. MKT. UM, 10/41; 13/56; 15/32; 22/33; 16/70; BOA, Sadaret Müteferrik (A. M.), 7/96. Tahlif usulünün uygulanışına dair ayrıntılar için ayrıca bkz. Sarıyıldız, *a.g.m.*, s. 253-254.

¹³¹ BOA, A. MKT. UM, 5/82; 6/18. Yabanâbâd kazası müdürü Ömer Ağa’nın Ocak 1850’de Mustafa Reşit Paşa’ya gönderdiği revgan-ı sade, yasak hediye kapsamında olduğundan iade edilmiştir. Benzer şekilde 14 kıyye peynirin beş kıyyesi alı konup kalan dokuz kıyyenin bedeli ödenmek şartıyla kabulü için bkz. A. MKT. UM., 221/1. Cidde Valisi Kamil Paşa ise 8 Aralık 1856’da merkeze dönüşünde Mekke Şerifi Mehmet Efendi’nin hediye ettiği mücevherat ile altın ve gümüş eşyayı “bu bâbdaki memnû‘iyet umûmi bulunduğundan” iade etmiştir, (BOA, İ. DH, nr. 23961). Fırka-i ihtiyatiye kumandasına memur olan Ferik İsmail Paşa, 1855’te Bükreş’te iken ahalinin hürmeten takdim ettiği hediyeleri, yasak olduğu gerekçesiyle reddetmiş, bunun üzerine üçüncü rütbe nişanı, Babiali tarafından ikinci rütbeye yükseltilmiştir, (BOA, A. AMD, 62/47). Diğer bir örnek, Temmuz 1851’de Müntefik şeyhi olmak isteyen zatın, Bağdat valisi ile bazı devlet ricaline bir takım atlar hediye etmesi üzerine, konu Meclis-i Vâlâ’ da görüşülmüş ve yasak hediye kapsamına girdiği gerekçesiyle bunların iadesi sağlanmıştır (BOA, A. MKT. UM, 64/48). Benzer örnekler için bkz. BOA, Sadaret Mektûbi Kalemi, Mühimme (BOA, A. MKT. MHM), 50/44; BOA, Yıldız Esas Evrakı (YEE), 142/14; BOA, A. MKT. UM, 221/1; 225/88.

¹³² Değişik miktar ve türdeki eşyanın “hediye-i me‘zûne” olarak takdimi ve kabulü konusundaki ayrıntılar için bkz. BOA, İ. MV, nr. 7181; BOA, İ. DH, nr. 12030; nr. 13481; nr. 20225; BOA, A. MKT. UM, 47/70; HR. MKT, 5/23. Merkezden izin alınmak kaydıyla valiler arasında da bu tür hediyeleşmeler gerçekleşmiştir, İ. DH., nr. 13978.

Yolsuzlukların bir türlü engellenememesi üzerine, “Kanun-ı Cedid” ismiyle 14 Temmuz 1851’de¹³³ yeni bir ceza kanunnamesi hazırlanmıştır. Bu yeni kanunname, memurların maaşları dışında tek kuruluş almalarının rüşvet kapsamına gireceği ikaz olunduktan sonra, Üçüncü Faslın II, VIII ve IX. maddelerinde, rüşvet ve hediye konusuna temas edilmiştir. İlgili maddelerle; kimsenin kendisine tahsis edilen maaşlar dışında bir kuruluş alamayacağı, aldığı takdirde rütbesine bakılmaksızın, ağır bir biçimde cezalandırılacağı hükme bağlanmıştır. Bu defa “emr-i münker” olarak nitelen rüşvet suçuna ve cezai müeyyidelerle önceki ceza kanunnamesindeki çerçevede temas edildikten sonra, IX. maddede hediye bahsi ele alınmıştır. Bir yıl önce yapılan ve yukarıda ayrıntıları verilen kapsamlı düzenleme nedeniyle, 1851 Ceza Kanunnamesi’nde hediye konusunda ayrıntıya girilmeyerek, genel prensiplerin hatırlatılması ve önceki maddelerin tekrarıyla yetinilmiştir.¹³⁴

Kanunnameye göre; rüşvet alan ve veren her kim olursa olsun cezalandırılacak, aldığı meblağ kendisinden tahsil edilecek ve bir daha devlet hizmetinde kullanılmamak üzere azledilecektir. Dostane verile gelen hediyeler, muhabbeti arttırmak maksadı dışında verildiği takdirde, rüşvet kapsamında değerlendirilecektir.¹³⁵ Maddenin sonuna eklenen “mücâzât-ı maneviyye ve zâhiriyyesini müşâhadeden herkes ihtirâz eyleye” ifadesiyle, bu suça yeltenecekler üzerinde kanuni/maddi cezanın dışında, manevi ve psikolojik bir baskı yaratılmak istenmiş olmalıdır. Ancak buna rağmen, bu dönemde de rüşvet ve hediye konusundaki yolsuzluklar tam anlamıyla engellenememiştir.¹³⁶

Yasak hediye ve rüşveti engelleme çabaları, 1850 hediye nizamnamesi ve 1851’de Kanun-ı Cedid’in ilanından sonra da sürmüştür. Bunun temel

¹³³ Taner, *Ceza Hukuku*, s. 148-149; Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara 1976, s. 322; Cin-Yılmaz, *a.g.e.*, s. 244; Bozkurt, *a.g.e.*, s. 99. Akgündüz yeni ceza kanunnamesinin tarihini 15 Safer 1267/20 Aralık 1850 şeklinde vermektedir (*İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, s. 821, 831. Bununla birlikte müellif, bir sonraki çalışmasında bu tarihi 1851 şeklinde düzeltmiştir (*a.g.m.*, s. 158,162).

¹³⁴ 1851 tarihli Kanun-ı Cedid’in tam metni için bkz. Gökçen, *a.g.e.*, s. 105-116; Akgündüz, *a.g.e.*, s. 821-832. Söz konusu kanunnameye dair değerlendirmeler için bkz. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 99-100; Üçok-Mumcu, *a.g.e.*, s. 322; Taner, *a.g.e.*, s.148-149.

¹³⁵ Akgündüz, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, s. 828; Gökçen, *a.g.e.*, s. 111-113.

¹³⁶ BOA, Sadaret Mektûbî Kalemi, Meclis-i Vâlâ (A. MKT. MVL), 41/5; 44/52; 84/10; 89/12; 112/15; 112/51; BOA, A. AMD, 85/42; Sadaret Mektubî Kalemi, Deâvi (A. MKT. DV), 50/16; 55/89.

nedeni; alınan önlemlere ve getirilen müeyyidelere rağmen, idari ve toplumsal alandaki çürümenin¹³⁷ en önemli maddesi olan rüşvetçilik ve bunun bir ayağı olarak hediye takdimi gibi iç içe geçmiş usulsüzlüğün, bir türlü ortadan kaldırılamamış olmasıdır. 1855 tarihli Meclis-i Âlî-i Tanzîmât Lâyhâsı ve Men'-i İrtikâb Nizamnamesi'nde yer alan ifadeler, bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.¹³⁸

Bu husustaki kararlılığı ortaya koymak üzere 3 Şubat 1855'te hazırlanan Men'-i İrtikâb Nizamnamesi'nde, rüşvetle ilgili olarak çizilen ve önceliklere göre daha kapsamlı olan yeni çerçeve şu şekilde özetlenebilir:

Doğrudan veya dolaylı olarak rüşvet alan ve veren ile bunlara aracılık edenler, hangi milletten ve kim olursa olsun, rütbesine bakılmadan cezalandırılacaklardır. Rüşvet olarak alınan meblağ yanında, bir misli daha rüşvetçiden tahsil edilecektir. Rüşvetçi devlet memuru ise, maaşı kesilerek azledilecektir. Bu suçu ilk defa işlemiş ise ya bir yıl hapis, yahut iki yıl sürgün cezasına çarptırılacaktır. Suçu ilk defa işleyenlerin, cezalarını çektikten sonra ıslah olduklarına kanaat getirildiği takdirde memuriyete iadeleri, suçun işlendiği tarihten ancak dört yıl sonra mümkün olabilecektir. Rüşvetçiler memur değil ise yine aynı hükümlere tabi olacaklardır.

Rüşvet alan kadın ise ve kocasının da bu işten haberdar olduğu ispat edilirse, alınan rüşvet iki kat olarak kendilerinden tahsil olunup, haklarında birinci maddedeki cezalar uygulanır. Rüşvet veren yahut aracılık eden kadınlar ve eşleri hakkında da bir yıl hapis, yahut bedel olarak iki yıl sürgün cezası uygulanır. Rüşvet olarak henüz akçe veya eşya alınıp verilmemiş olsa, fakat bu hususta bir senet ya da mukavele yapıldığı ispat edilirse, aynen rüşvet suçu tahakkuk etmiş gibi ilgililer cezalandırılırlar.

Bir şahıs can, mal, ırz veya namusunu korumak amacıyla rüşvet vermek zorunda kaldığında, durumu hükümete haber verirse, ödediği meblağ kendisine iade olunur ve rüşvet alan ise birinci maddedeki hüküm çerçevesinde cezalandırılır. Şayet, rüşvet vermek zorunda kalan şahıs, bunu

¹³⁷ Meclis-i Âlî mazbatasında, “madde-i rezîle-i irtişâ ve...her güne fenalığın ve her nevi uygunsuzluğun en başlı sebebi ve menşei hakikisi irtikâb ve irtişâ”... “bir türlü men edilemediğinden”... “efvâh-ı yâr u ağıyâre Türkistân'ın irtikâbı darb-ı mesel hükmüne girmiş ve milletimizin enzâr-ı ecânibde bir güne kadri kalmamıştır” şeklinde acı bir itirafa da yer verilmiştir (Akgündüz, *a.g.m.*, s. 160; Karal, *a.g.m.*, s. 57).

¹³⁸ Ahmet Akgündüz, “1274/1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunnamesinin Hukuki Kaynakları, Tatbik Şekli ve Men'-i İrtikâb Kanunnamesi”, *Belleter*, LI/199 (Nisan 1987), s. 159-162; Karal, *a.g.m.*, s. 46-56.

kendi haber vermeyip başka vesile ile haber alınır, o da rüşvet suçundan hüküm giyer.

Memurlar tarafından, resmi bir işini halletmek isteyen bir şahıstan akçe istendiğinde, durum ihbar ve ispat edildiği takdirde, işi görülerek talep edilen meblağ, rüşvetçi memurdan tahsil edilip mükafat olarak o şahsa verilir ve memur rüşvet suçundan hüküm giyer. Ne amaçla olursa olsun, kendisine rüşvet arz olunan kimse, rüşveti almadan yahut aldıktan sonra, kimsenin haberi olmadan en geç iki ay içinde yetkili mercilere ihbar ederse, ödüllendirilir. Rüşvet teklif eden şahıs ise birinci maddede öngörüldüğü şekilde cezalandırılır.

İltizam usulünün icrasına fesat ve rüşvet karıştıranlar, memur iseler azledilerek, bir yıl hapis ya da iki yıl sürgün cezasına çarptırılırlar. Yine devletin gelirlerini rüşvet karşılığında başkalarına peşkeş çekenler, hırsızlık suçu işlemiş gibi kabul edilerek, neden oldukları zarar, iki kat olarak tazmin edilir. Söz konusu şahıslar, bir daha devlet hizmetinde kullanılmamak kaydıyla azledilerek, bir yıl kürek cezası veya üç yıl hapis yahut beş yıl sürgün cezalarından birine çarptırılır.¹³⁹

Söz konusu Men'-i İrtikâb Nizamnamesi'nde hediye konusu, rüşvetten ayrı olarak "Fasl-ı Hedâyâ" başlığı altında 24, 25 ve 26. maddelerde ele alınmış, iş görmek için alınıp verilen kıymetli hediyelerin rüşvet olduğu ve daha önce yasaklayıcı hükümler getirilmiş olmasına rağmen, istenen sonuçların elde edilemediği ifade edilmiştir. 1855 tarihli düzenlemede hediye konusunda getirilen hükümler, 1850 hediye nizamnamesi ile 1851 tarihli Kanun-ı Cedid' teki hükümlerden pek de farklı olmayıp özetle şöyledir:

İhtiyaç sahiplerinin atıyye ve sadaka beklentisiyle getirdikleri yiyecek, meyve ve meşrubat gibi şeyler, aşırıya kaçılmamak ve bedeli ödenmek kaydıyla hediye olarak kabul edilebilir.¹⁴⁰ Yine, dostlar arasında muhabbeti

¹³⁹ Özet olarak aktarılan hususlar, kanunnamenin 1-5, 8-13, 15-16. maddelerini içermektedir. Söz konusu maddeler için bkz. Akgündüz, *a.g.m.*, s. 185-188; Karal, *a.g.m.*, s. 59-62.

¹⁴⁰ BOA., A. MKT. MVL, 77/4, Daha önce de dikkat çekilen bu hususun, nizamnamenin yürürlüğe girmesinden sonra da ihlal edildiğini Meclis-i Vâlâ tarafından Karesi mutasarrıfına "mücerred ikaz zımında" gönderilen ve tekrarı halinde rüşvetten yargılanacağını ima eden 21 Ocak 1856 tarihli şukkad anlıyoruz. Karesi mutasarrıfı, devlet adamlarına gönderdiği hediyeler konusunda, kanunda "ehibbâ beyninde muhabbeten kabulüne" cevaz verilen bal, kavun ve saire şeyleri miktar bakımından ihlal ettiği gerekçesiyle sert bir biçimde uyarılmıştır.

arttırmak amacıyla bu tür hediyelerin alınıp verilmesinde, muhtaçlara ve hizmetlilere “hasbîce” bahşişler ihsanında bir beis yoktur. Bunların dışında, devlet memurları ve eşleri ile daireleri mensupları taraflarından kesinlikle hediye verilmeyecek ve kabul edilmeyecektir. Aksi takdirde bu tür hediyeleşmeler rüşvet kabul edilerek, ilgili kanunlar çerçevesinde cezalandırılacaktır. Devletçe alınıp verilmesi mutata olan “hedâyâ-yı samîye ve aleniyye” ancak ve ancak padişahın iradesiyle kabul edilebilecektir. Bizzat ya da dolaylı olarak bu hükme aykırı hareket edenler, rüşvet suçu kapsamında cezalandırılacaklardır. Düğün ve sair merasimlerde, devlet memurları ve eşleri tarafından hizmeti geçenlere verilecek bahşişler dışında, “pây-endaz” ya da başka isimler altında bir akçelik olsun, hediye takdimi ve kabulü yasaklanmıştır.¹⁴¹ Hediye teatisine getirilen bu sınırlamalara uyulması konusunda, taşradaki memurların gönderilen talimatlarla bilgilendirilip ikaz edildikleri, cevabi yazılarından anlaşılacaktır.¹⁴²

Bu noktada temas edilmesi gereken bir diğer gelişme, sūr-ı hümayûn olarak adlandırılan sultan ve şehzadelerin nişan, evlilik ve sünnet (velîme ve hitan) merasimlerinde devlet adamları ve sair memurlar tarafından getirilen hediyelerle ilgili olarak Mart 1857’de yeni bir düzenleme yapıl-

¹⁴¹ Akgündüz, *a.g.m.*, s. 189; Karal, *a.g.m.*, s.63-64. Söz konusu maddeler şöyledir:

24. Madde: “Erbâb-ı ihtiyâcın atıyye ve sadaka i’tâsında vesîle ittihâzıyla getirdikleri meyve ve sair me’külât ve meşrûbât gibi kalilü’l-mikdâr şeylerin semenin i’tâsıyla kabul ve tevkîfinde ve muhabbeten beyne’l-ehibbâ teâtî olunan kezâlık bazı meyve ve me’külât ve meşrûbât misillü eşyâ-yı cüz’iyyenin dahî ahz ve kabûlünde be’is olmayıp bunlardan ve muhtâcîn ve müstahikkine ve hademeye hasbîce verilen ‘atâyâ ve bahşişlerden ma ‘âda sair sûretlerle alınıp verilecek küllî ve cüz’î hedâyâ me’mûrin-i devlet ve haremli daireleri halkı haklarında rüşvet addolunarak alan ve veren ve vasıta olanlar rüşvet faslında beyân olunan cezâlar ile mücâzât oluna”

25. Madde: “Devletçe alınıp verilmesi usûl-ı câriyeden olan hedâyâ-yı sâmiye ve aleniyyenin kabûl ve i’tâsı irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî ve ruhsat-ı sarîhâ-i cenâb-ı zill-i ilâhîye menût olmakla bilâ-ruhsat-ı seniyye o misillü hedâyâyı gerek doğrudan doğruya bizzat ve gerek adamları marifetiyle bi’l-vâsıta ahz ve i’tâ edenler haklarında dahî râşî ve mürteşî cezâları icrâ kılınâ”.

26. Madde: “Her nevi düğünlerde ve akit cemiyetlerinde hademe-i devlete mahsus olmak üzere gerek haremli taraflardan ve gerek erkekler canibinden bulunan hademeye adî bahşiş i ‘tâsından maâda pay-endâz nâmîyle ve sair te’vilât ve esâmî ile bir akçelik kimseye hediye i ‘tâ ve kabûlü kat ‘â câiz olmayacağından bunun hilâfında hareket edenler dahî râşî ve mürteşî cezâlarına dūçâr olalar”.

¹⁴² BOA, A. MKT. UM, 223/43; 224/17; 221/51; 224/53; 229/54; A. DVN, 111/20-2.

mış olmasıdır. Yapılan düzenlemelere saray ve saltanatın da dahil edilmesi, bu alandaki kararlılık ve bağlayıcılığı göstermesi açısından sembolik bir değer ifade ettiği gibi, sûr-ı hümayunların şahsi hesap ve beklentilere alet edilmesinin de önü alınmak istenmiştir.¹⁴³

1855 tarihli Men'-i İrtikâb Nizamnamesi'nin yürürlüğe girmesinden üç yıl sonra, 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu esas alınarak yeni bir ceza kanunnamesi hazırlanmış ve 9 Ağustos 1858'de ilan edilmiştir.¹⁴⁴ Bu denli kısa aralıklarla yeni nizamnameler ve ceza kanunnamelerinin ilanı, idari ve sosyal alanda, istenen düzenin bir türlü sağlanamamış olmasından kaynaklanmaktaydı. Söz konusu ceza kanunnamesinin ilanı esnasında memuriyetinin son günlerini idrak eden İngiliz elçisi Canning (Lord Stratford de Redcliffe) merkeze gönderdiği 22 Ekim 1858 tarihli raporunda, Islahat Fermanı ve Paris Barış Anlaşması'nın üzerinden hayli zaman geçmiş olmasına rağmen, Osmanlı devletinde değişen pek bir şey olmadığına dikkat çekmiş ve özellikle de rüşvetin her alanda yaygın bir hastalık olarak varlığını sürdürdüğünün altını çizmiştir.¹⁴⁵

1858 Ceza Kanunnamesi'nin birinci bâbının üçüncü faslı, rüşvet konusuna tahsis edilmiştir. Altmış yedinci madde ise özellikle rüşvet ve hediye konusundaki hükümleri içermektedir. Getirilen yeni esaslar, daha önce yürürlüğe konan hükümlerden pek de farklı değildir. 1858 Ceza Kanunnamesi'nde, rüşvetin tanımlanmasının ardından, düğün ve benzeri merasimlerde erkekler ya da eşleri tarafından bir takım görevlilere verilen

¹⁴³ BOA, İ. DH., nr. 24680. "Sûr-ı hümayûnda vükelâ-yı fihâm hâzerâtı taraflarından takdîmi mu'tâd olan hedâyânın mikdârı: Hitanları icrâ buyurulacak devletlû necâbetlû efendiler hazerâtı için murassa' saat adet 1. saray-ı sultanîye haremeleri davet buyurulacak zevât taraflarından takdîmi mu'tâd olan olan hedâyâ: Pırlanta ile müzeyyen zarf veyahut saat adet 1, şal adet 2, telli işleme adet 2. Müşarun-ileyhim hazerâtının valide-i muhteremleri devletlû ismetlû kadın efendiler hazerâtı için takdîmi mu'tâd olan hedâyâ: Elmas çiçek adet 1, şal adet 2, işleme adet 2."

¹⁴⁴ Kanunnamenin tam metni için bkz. *Düstur*, I. Tertip, İstanbul 1289, I, 537-596; Akgündüz, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku*, s. 834-876; Gökçen, *a.g.e.*, s. 117-168. Söz konusu kanunnamenin I. bâb, III. fasıl, 67-81 arasındaki maddeleri rüşvetle ilgilidir. Değerlendirmeler için bkz. Taner, *a.g.e.*, s. 149-150; Bozkurt, *a.g.e.*, s.100-101; Gökçen, *a.g.e.*, s. 26-31; Ülkü Azrak, "Tanzimat'tan Sonra Resepsiyon", *TCTA*, III, 604-605.

¹⁴⁵ PRO. (Public Record Office). FO. (Foreign Office), 78/1637: (Papers Relating to Administrative and Financial Reform in Turkey, Memorandum: Viscount Stratford de Redcliffe to the Earl of Malmesburg, Constantinople 22 October 1858, s. 12.

bahşişler müstesna, “pay-endaz” başta olmak üzere değişik adlar altında az ya da çok, verilecek her türlü hediye rüşvet olarak nitelendirilmiştir. Ancak sırf muhabbet maksadıyla dostlar arasında teati olunan yiyecek içecek türü şeyler, muhtaçlar ile hizmetkarlara verilen bahşişler ve padişahın izni olmak şartıyla resmi hediyelerin kabulü rüşvet kapsamının dışındadır.¹⁴⁶

Baştan beri izah etmeye çalıştığımız tüm ıslah tedbirlerine ve ceza kanunnameleriyle getirilen müeyyidelere rağmen, memurların, başta hediye namıyla olmak üzere rüşvet almalarının önüne geçilememiş ve daha sonraki dönemlerde de benzer suçlar işlenmiştir.¹⁴⁷ Günümüzde dahi evrensel bir olgu olarak varlığını hala sürdüren rüşvet ve onun en önemli kılıfı olan hediye maddesindeki yolsuzlukların tamamen ortadan kaldırılması mümkün olamamıştır. Bu tür yolsuzlukların engellenmesi konusunda, Tanzimat öncesi ve sonrasında çıkarılan ceza kanunnameleri ile bir takım nizamnameler, bu alandaki çürümeyi nispeten yavaşlatmıştır. Ancak söz konusu cezai müeyyideler, sosyo-iktisadi politikalarla desteklenemediğinden, özellikle de geniş toplum katmanlarını içine alacak şekilde refah düzeyi yükseltilemediğinden ve her şeyden önemlisi, sistemin temeli olan insan unsuru eğitilemediğinden, bu husustaki sıkıntılar hala giderilebilmiş değildir.

---

¹⁴⁶ Gökçen, *a.g.e.*, s. 129-132; Akgündüz, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, s. 845-847.

¹⁴⁷ Bu tür suçlardan bazıları için bkz. BOA, A. MKT. DV, 192/96; A. MKT. MHM, 366/27; 380/58; 433/45; 441/97; 531/5; 614/16; (A. M), 14/99; A. AMD, 84/2; 84/6; 85/38; 87/99; *Takvim-i Vekayi*, nr. 549, 17 Cemaziyelevvel 1273 (14 Ocak 1857); nr. 606, 29 Receb 1277 (10 Şubat 1861); nr. 608, 25 Şaban 1277 (8 Mart 1861); nr. 611, 19 Şevval 1277 (30 Nisan 1861); nr. 911, 16 Şaban 1284 (12 Aralık 1867).

“THE DILEMMA OF BRIBERY AND GIFT-GIVING IN THE TANZIMAT PERIOD
AND EFFORTS FOR PREVENTION OF CORRUPTIONS”

Abstract

Bribery and its cover up, gift-giving, was a widespread mean of corruption in the Ottoman society as it was usual in the other contemporary communities. The difference between bribery and gift-giving was not been able to distinct, made this problem more acute officially and non-officially. This paper will explore to draw the line between bribery and gift-giving, which is tolerated by the law and order, as a very complicated problem. The article also studies, the prevention attempts of corruptions by the penalty law, which is ordered in several times in the frame of reform efforts in Nineteenth Century..

Keywords

Tanzimat, Bribery, Gift, Phishkesh, Caize, Corruption, Ottoman Penalty Law.

ULUSLAR ARASI SAATİN KABUL EDİLMESİ VE
İLERİ SAAT UYGULAMASI KAPSAMINDA OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E
ZAMAN KAVRAMININ ŞEKİLLENDİRİLMESİ (1919-1946)

Safiye KIRANLAR*

ÖZET

Güneşin gökyüzündeki durumu, daha doğrusu havanın ne zaman kararıp ne zaman aydınlanacağı insanoğlunun var olduğu gündün itibaren üzerinde durduğu ve çözümlenmesi gereken sorunlardan biri olmuştur. Bu yüzden zamanı belirlemek amacıyla saatler imal edilmiş ve uluslar arası anlamda ticaret, ulaşım ve haberleşme hizmetlerinin gelişmesi, saatlerin başlangıç meridyenine göre ayarlanması zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır.

İleri saat uygulaması yaz saati ve kış saati adıyla, mevsim değişikliklerine göre saatlerin ileri ve geri alınmak suretiyle ayarlanması ilkesine dayanır. Yaz saati dönemi denilen ve nisan ayı sonu itibarıyla başlayan dönemde saatler, bir saat ileri; eylül ayının sonu itibarıyla başlayan kış saati dönemindeyse bir saat geri alınarak gerçek saate dönülmektedir. İleri saat uygulamasının ilk denemeleri Birinci Dünya Savaşı yıllarında ve muharip Avrupa ülkelerinde yapılmıştır. Türkiye'de ise Mondros Mütarekesi sonrasında İtilâf Devletlerinin emrivakisi üzerine ve kömür tüketimini azaltmak gerekçesiyle yürürlüğe konulmuştur. Cumhuriyetin ilânından sonra bu yönde denemeler yapılmışsa da uygulamada süreklilik sağlanamamıştır.

İleri saat anlayışının kabul görmesinde savaş şartları etkili olmuştur. Tıpkı Birinci Dünya Savaşı sırasında olduğu gibi, İkinci Dünya Savaşı yıllarında tasarruf gerekçesiyle muharip ülkeler saat ayarlarında değişiklik yapmışlardır. Savaşa girmemesine karşın "savaş koşullarını" derinden yaşayan Türkiye ise, 1940 yılında uzun yıllar ara verdiği ileri saat uygulamasını başlatmış, 1942-1945 yılları arasında zaman bir saat ileride yaşanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Saat, ileri saat, yaz saati, kış saati, birinci dünya savaşı, ikinci dünya savaşı, kömür, tasarruf, ışıkların maskelenmesi/karartma, mesaf.

"Evvvelki geceden itibaren saat artık 'dünkü bu vakit!' değil!"¹

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / kiranlar1972@yahoo.com kiranlar@sakarya.edu.tr

¹ Salâhaddin Güngör, "Yaz saati başlayınca", *Cumhuriyet*, 2 Temmuz 1940, s. 2. [Bu makalede yer alan alıntı ve dipnotlarda aktarılan bilgiler orijinal kaynaklarda yer aldığı şekilde verilmiştir. Yazım yanlışları ve imlâ hatalarına müdahale edilmemiştir.]

Ahmet Hamdi Tanpınar *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* adlı romanında “İnsanlar saatlerini ceplerinde gezdirdikleri, onu güneşten ayırdıkları zaman medeniyet en büyük adımını attı”² diyerek, zamanın göstergesi olan saatin gündelik hayat içinde daha çok yer alması ile birlikte uygarlığın aşama kaydettiğini belirtmektedir. Tekniğin mucizevî ürünü olarak nitelenen mekanik saatin ve zamanın ifade edilmişinde kullanılan bütün araçların gelişimi takip edildiğinde sanayi ile arasında yakın bir ilişki olduğu görülür. Şöyle ki, toplumların zaman algısı gelişen dünya ile birlikte değişmiş; kum saati, su saati³, usturlap⁴ ve güneş saatlerinin⁵ yerini mekanik saat almış, Avrupa’da yaşanan Sanayi Devrimi’nin bir sonucu olarak çalışma saati kavramı benimsenmiş, zaman kavramı daha da önem kazanmıştır⁶. Osmanlı toplumundaysa anın belirlenmesi öncelikle namaz vakitlerinin tespiti noktasında ele alınmış, namaz saatlerini doğru şekilde belirlemek istediği zamanın dikkate alınmasında temel etmen olmuştur. Bu yüzden namaz vakitlerinin tespitinde belirtilen zaman göstergeleri kadar etkili olan muvakkithaneler⁷ kurulmuş, muvakkitler⁸ gibi ulema sınıfı içinde yer alan dikkate değer bir grup ortaya çıkmıştır.

Müslüman saat ustalarının 8. ve 9. asırlarda mükemmel nitelikte saatler ürettikleri bilinmektedir. 807 yılında Abbâsî Halifesi Harun Reşit’in

² Ahmet Hamdi Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 10. bs., İstanbul 2005, s. 243.

³ İlk defa Mısırlılar tarafından kullanılmıştır. Bilinen en eski su saati, tabanına yakın bir yere delik açılmış, çanak bir vazo şeklindedir. Böyle bir vazunun iç yüzeyi üzerinde saatin kaç olduğunu gösteren ölçeklendirilmiş bir eşel bulunmaktadır (Muammer Dizer, “İslâm’da ve Osmanlılarda Saat”, *Bilim Tarihi*, sayı 3, Ocak 1992, s. 5).

⁴ “Usturlap, güneş ve yıldızların ufuk yüksekliğini ölçmek ve buna bağlı olarak zaman tayini yapmak, güneşin meridyen geçişini izlemek, yön bulmak, iki yer arasındaki açıklığı ve yüksekliği ölçmek gibi çok yönlü işlerde kullanılan astronomik bir alettir. Günümüzün bilim adamları tarafından ortaçağların bilgisayarı olarak adlandırılmaktadır” (Kemal Özdemir, *Osmanlıdan Günümüze Saatler*, İstanbul 1993, s. 37).

⁵ “Güneş saatleri özel olarak hazırlanmış bir milin gölgesinin, güneşin görünen hareketine uygun olarak yine özel olarak hazırlanmış mermer, taş veya madenî bir zemin üzerindeki hareketine göre vaktin yüksekliğini yarayan cihazlardır” (Nusret Çam, *Osmanlı Güneş Saatleri*, Ankara 1990, s. 1). Müslüman bilim adamları ilk örnekleri Eski Yunanlılar tarafından yapılan güneş saatlerini daha da geliştirdiler ve zamanın tayininde mükemmel sonuçlar veren güneş saatleri yaptılar (Dizer, *a.g.m.*, s. 4).

⁶ Carlo M. Cipolla, *Zaman Makinesi Saat ve Toplum 1300-1700*, çev. Tülin Altınova, İstanbul 2002, s. 7.

⁷ “Vakit tayinine yarayan saat gibi aletlerin bulunduğu yerler hakkında kullanılan bir tabirdir” (Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, II, 587).

⁸ “Vakitlerin tayinine yarıyan saatları tanzim eden ve bunların ayarlarına ve tamirlerine bakanlar hakkında kullanılan bir tabirdir” (*Gös. yer*).

Kral Şarlman'a gönderdiği hediyeler arasında yer alan bir su saati, Avrupalılar arasında hayranlık uyandırmıştır⁹. Zamanla medeniyetler arasındaki üstünlük el değiştirmiş ve Avrupalılar geliştirdikleri yeni tekniklerle hayran oldukları bu saatten çok daha mükemmellerini yapmışlardır. İslâm Medeniyeti'ni çok iyi özümseyen ve anlayan Avrupalı saat ustaları eserleriyle Osmanlı sultanlarının gönlünü fethetmiş, özellikle Fatih Sultan Mehmet ve Kanuni Sultan Süleyman bu mahir saat ustalarının en iyi ve hatırlı müşterileri olmuştur¹⁰. Görüldüğü gibi saat yapımı konusunda üstünlük artık Avrupalılara geçmişti. Bu arada Türkler de çağdaşı Avrupalılar gibi saatler yapmaya başlamışlardı. Devrinin tanınan bilim adamlarından olan Takiyyüddin Efendi *Mekanik Saatlerin Konstrüksiyonuna Dair En Parlak Yıldızlar* adlı kitabında Türklerin cep, ev, astronomik ve rasat saatleri imal ettiklerini yazmaktadır. Fakat modern ve gelişmiş saatler yapmak yeterli değildi; toplumun saati benimsemesi ve kullanması gerekiyordu. Bu açıdan Takiyyüddin Efendi'nin adı geçen kitabının yazım tarihinden üç yıl önce, 1553'te İmparator Ferdinand'ın sefiri olarak İstanbul'a gelen ve Kanunî Sultan Süleyman ile görüşen Busbecq'in seyahatnamesinde sarf ettiği sözler ilginçtir. Busbecq neredeyse şarap yokluğundan daha büyük bir sıkıntı olarak gördüğü bir eksikliğe değinerek, "Türklerin ne vakit gösterecek saatleri, ne de yollarda uzaklıkları gösterecek mil taşları var" demektedir¹¹. Aynı seyyah Türklerin meydan saati (saat kulesi) yapma konusundaki isteksizliklerini belirterek, matbaa karşısındaki tavrın, mey-

⁹ Bu saatin dikkate değer özellikleri şöyle betimlenmiştir: "Su ile çalışıyor ve pirinç bir tasa düşen tunç bilyelerin sesiyle saati belirtiyor. Öğleyin saat on ikide, on iki süvari artlarından kapanan on iki ufak pencereden dışarı çıkıyor" (Cipolla, a.g.e., s. 7).

¹⁰ Otto Kurz, *Sultan İçin Bir Saat Yakınoğru'da Avrupa Saat ve Saatçileri*, çev. Ali Özdamar, İstanbul 2005, s. 26-27 vd. Fatih ve Kanunî'den sonra gelen padişahlar da tıpkı selefleri gibi Avrupa saatçiliğiyle yakından ilgilendiler. Avrupalılar ise sadece Osmanlı padişahlarına değil, diğer ülkelerin krallarına da çeşit çeşit saatler hediye ettiler. Başlangıçta münferit olarak nitelenebilecek olan bu tarzdaki hediye anlayışı, zamanla daha farklı bir boyuta geçti. Misyoner ve tüccarların daha faal çalışmalarıyla devlet başkanları yanında diğer devlet ricaline, toplumun önde gelenlerine de saat hediye edildi. Tüccarların özellikle Uzakdoğu'da büyük ticarî ayrıcalıklar elde etmelerinde bu hediyeelerin de etkisi oldu (Cipolla, a.g.e., s. 52).

¹¹ Busbecq İstanbul yolculuğu sırasında karşılaştığı sıkıntıları "...bu, uykularımızın korkunç bir biçimde kesintiye uğramasıydı. Bazen iyi bir konak yerine zamanında erişmek için çok erken, ortalık hâlâ karanlıkken kalkmak gerekiyordu. Bu durumlarda Türk rehberlerimizin, ay ışığına bakıp günün ağardığını zannetmeleri nadir bir olay değildi ve gece yarısından az sonra gürültü patırtı yaparak bizi uyandırmaya girişiyorlardı. Çünkü, bilmen gerekir ki, Türklerin ne vakit gösterecek saatleri, ne yollarda uzaklıkları gösterecek mil taşları var" sözleriyle anlatır (Kurz, a.g.e., s. 30).

dan saatleri inşa etme sürecinde de yaşandığına dikkat çekmektedir. İsteksiz tavır dinî gerekçelere dayandırarak topu ve tüfeği almada bir sakınca görmeyen ve daha da modernlerini geliştirmek için çalışan Türklerin, matbaaya *Kuran*'ın matbaada basılması, saate ise muvakkit ve kayyımların önemini azaltacağı için muhalefet ettiklerini yazmıştır¹².

Saatlerin Belirli Bir Standarda Göre Ayarlanması Doğrultusunda Uluslar arası/Beynelmilel Saat Sisteminin Oluşturulması ve Osmanlı Devleti'nin Bu Sürece Katılması

Busbecq'in seyahatnamesinde bahsettiği meydan saatlerinin ilk prototipleri 14. yüzyılın başından itibaren Avrupa'nın büyük şehirlerinde görülmeye başlamıştır. Osmanlı ülkesinde ise saat kuleleri denilen meydan saatleri, Avrupa'daki benzerlerinden yüzlerce yıl sonra ancak II. Abdülhamit döneminde yaygınlaşmıştır¹³. Aynı padişah döneminde geleneksel saat, diğer bir deyimle alaturka saat eski itibarını yitirmeye, yerini yavaş yavaş alafrağa saate bırakmaya başlamıştır.

Alaturka saatte (ezanî saat, gurubî saat) gün, güneşin battığı an başlar. Örneğin, "alaturka saat dört" ibaresi güneş battıktan sonraki dördüncü saati göstermektedir. Alaturka saatte güneşin battığı anda saat tam on ikidir ve aynı anda sıfırdan yeni gün başlar. Bir sonraki güneş batışına değin geçen süre iki tane, on iki saate ayrılır. Güneşin batışı yıl içinde sürekli değiştiği için saatlerin her gün ayar edilmesi gerekir ve ifade edilen saat her zaman için yaklaşıktır¹⁴. Bugün de kullandığımız saat sisteminin ilk şekli olan alafrağa saat (vasatî saat, ortalama güneş saati) sistemindeyse gün yirmi dört saate bölünmüştür ve günün başlangıcı gece yarısıdır. Bu sistemde günün başlangıcı önce öğle vakti on iki olarak kabul edilmişti. Günün başlangıcının gece on ikiye alınması 1884 yılında dünya üzerinde

¹² Sevim Tekeli, *16. Yüzyılda Osmanlılarda Saat ve Takiyyüddin'in "Mekanik Saat Konstrüksiyonuna Dair En Parlak Yıldızlar" Adlı Eseri*, Ankara 2002, s. 1; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1991, s. 42.

¹³ II. Abdülhamid döneminde inşa edilen saat kulelerinden ilki ve en çok bilineni Dolmabahçe Sarayı Bahçesi içindeki saat kulesidir (Dizer, *a.g.m.*, s. 14).

¹⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu-Feza Günergün, "Osmanlı Türkiyesinde 'Alaturka Saatten Alafrağa Saat'e Geçiş", *X. Ulusal Astronomi Kongresi*, 2-6 Eylül 1996, İstanbul 1996 (Teksir hâlinde), s. 436; Şinasi Acar, "El Vardır El Üstüne; Meyer'in Ayar Gerektirmeyen Ezânî Saati", <http://www.yapi.com.tr/turkce/Parantez.asp?ArticleID=78&yazar=%C5%9Einasi%20...>

standart saat sistemi kurma çabaları çerçevesinde Washington'da yapılan Uluslar arası Meridyen Konferansı'nda olmuştur. Bu konferansta Greenwich Meridyeni başlangıç meridyeni olarak kabul edilmiş, bu meridyenden başlamak üzere dünya 24 saat dilimine ayrılmıştır. O zamana kadar Greenwich Vasatî Saati olarak bilinen bu saat sistemi uluslar arası saat adını almıştır. Belirtilen konferansta temsil edilen Osmanlı Devleti de bu tarihten sonra uluslar arası saati alafraंगा saat/vasatî saat adıyla kullanır olmuştur¹⁵.

Uluslar arası Meridyen Konferansı kararları bir yana, Osmanlı toplumu alafraంగా saat sistemiyle, hepsi birer yabancı şirket tarafından işletilen ve gündelik hayatın vazgeçilmezi olmaya başlayan demiryolları, denizyolları ve posta işleri sayesinde tanışmıştı¹⁶. Özellikle demiryollarının toplum hafızasında saati kullanma, hayatı saate göre plânlama konusundaki etkinliği belirtilmelidir. Demiryoluna sahip bir şehir çevre yerleşim bölgelerinin cazibe merkezi olur; nüfus artışı bir yana tren istasyonlarının etrafında pek çok mesken, silo, antrepo gibi o şehri ve çevresini kalkındıran yapılanmalar meydana getirilir¹⁷. İstasyon çevresindeki benzer yapılanmalar Türk şehirlerinde de görülmüştür ve istasyon içinde bulunan büyük saatler alafraంగా saatin tanınması gibi ilginç bir işlevi de görmüştür. Ayrıca bu saatlerin tren kalkış vakitlerini göstermesi hayatı saate göre plânlama konusunda pek de duyarlı olmayan Osmanlı toplumu için ciddi bir aşamaydı. İstasyon saatleri gibi şehir merkezlerinde inşa edilen saat kuleleri de alafraంగా saatin kullanılmasını sağlamıştır. Saat kuleleri vilâyet konağı, kaymakamlık ve belediye binalarının hemen yanına yapılmış, bu

¹⁵ İhsanoğlu-Günergün, *a.g.m.*, s. 435. Salih Zeki Bey tarafından kaleme alınan bir raporda "...muhâberât-ı telgrafıyye ve vesâit-i nakliyye-i medeniyyenin tevhid-i cereyan ve harekâtını temin eylemek emr-i zarurîsi için evvelce her hükümet kendi memleketi dahilinde payitaht saati olmak üzere yalnız bir saat kabulüne mecbur olmuş ve bu saati saat kanunu olmak üzere istimâl eylemekte bulunmuş idi. Fakat muhâberât-ı telgrafıyye ve vesâit-i nakliyyenin gittikçe tekessürü ve beynelmilel bir hâl alması suret-i hususiyede her hükümetin kabul eylediği tevhid-i saat keyfiyyetinin beynelmilel bir şekil alınmasını icab ettirmiş ve 1884 senesinde bu hususu bir karar-ı beynelmileliyyeye rabt eylemek üzere Waşingtonda otuz altı hükümetin iştirakiyle bir saat kongresi akd edilmişti" denilerek uluslar arası platformda saat birliğine gitme gerekçeleri açıklanmıştır. Adı geçen rapor için bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti İdare-i Umumîye Belgeleri (DH.İUM), E28/55, ek 4.

¹⁶ Özdemir, *a.g.e.*, s. 166. Alafraంగా saatin diğer bir adının şimendifer saati olması yargının doğruluğunu pekiştirmektedir (BOA, DH.İUM, E 39/62, ek 7).

¹⁷ Vahdettin Engin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul 1993, s. 19-20.

kurumlarda çalışan memurların çalışma saatleri de alafranga saate göre düzenlenmiştir. Ardından saatlerin okullarda sınıfların içine, devlet dairelerinin odalarına girmesi; talebelere ders saati, memurlara da çalışma saati kavramını benimsetmiştir. Yaşanan gelişmeler toplumun bir kesiminde zamana kıymet verilmesi ve zamanın da tasarrufla kullanılması anlayışının uyanmasına yol açtı. Buna karşın toplumun tamamının kısa sürede saate ve onun etkilerine ayak uydurmasını beklemekse büyük bir hatadır. Çünkü Osmanlı toplumu yeni teknikleri benimsemeye ne kadar zorlandıysa eskiyi terk etmede ondan daha çok güçlük çekti. Zamanın değerli olduğunu toplum hafızasına işleyebilmek güç bir işti ve bu soruna bir de alaturka ve alafranga gibi zamanın farklı şekilde gösterilmesi gibi karmaşık bir ek daha yapılmıştı. Kısaca eski-yeni çelişkisi her konuda olduğu gibi zamanın ifade edilişi ve kullanılışı sırasında da sürdü gitti¹⁸. Osmanlı toplumu için saat, sadece gerekli olduğu durumlarda dikkat ettiği bir olguydu. Gelişmiş ülkelerin tersine zaman çok ağır akmakta, günün nasıl geçtiği bu ülkenin insanları için çok da önem taşımamaktaydı. Oysa refahın yolu sağlam bir zaman anlayışından geçmekteydi¹⁹.

Toplumun zaman konusundaki bu tavrı sürerken uluslar arası platformda saatlerin aynı sistem dahilinde ayar edilmesi yönünde çalışılıyordu. Washington Kongresi kararları saat birliğini tam anlamıyla gerçekleştiremediği için 1913 yılında Paris'te bir konferans daha düzenlendi. Belgelere Tevhid-i Saat Konferansı olarak geçen bu toplantıya Osmanlı Devleti de delege göndermiş, konferans kararlarını kabul ederek uluslar arası saat sürecine resmen katılmıştır²⁰. Yeni düzenleme içinde Osmanlı ülkesi uluslar arası saate göre sınırları çizilen garp saati ve şark saati adıyla

¹⁸ Örneğin, Ahmet Haşim *Müslüman Saati* başlıklı makalesinde “Müslüman evindeki saat başka bir alemin vakitlerini gösterir gibi, bizim için gece olan saatleri gündüz ve gündüz olan saatleri gece renginde gösteriyor. Çölde yolunu şaşırınlar gibi biz şimdi zaman içinde kaybolmuş kişileriz” diyerek alaturka saate duyduğu özlemi dile getirmişti. Makalenin tam metni için bk. Ahmet Haşim, *Gurabahâne-i Laklakan, Diğer Yazıları, Bütün Eserleri III*, hzl. İnci Enginün-Zeynep Kerman, 2. bs., İstanbul 2004, s. 19-21.

¹⁹ Tanpınar, *a.g.e.*, s. 224.

²⁰ İhsanoğlu-Günergün, *a.g.m.*, s. 437. Osmanlı Devleti konferans kararlarını 25 Teşrinievvel 1913 tarihinde onaylamıştır (BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları [MV], 187/80, ek 1). Paris'te Beynelmilal Tevhid-i Saat Cemiyeti (Bureau International de l'Heure) kurulmuş ve cemiyetin kapsamlı bir nizamnamesi de hazırlamıştır. Nizamname metni için bk. BOA, 1310 Sonrası İrade, Meclis-i Mahsûs, nr. 6/132.

ikiye ayrılmış²¹, Darülfünun Müdürü Salih Zeki Bey'in başkanlığında yeni saatle ilgili işlerden sorumlu olacak Dahiliye Nezareti'ne bağlı Tevhid-i Saat Komisyonu kurulmuştur²². Bu yeniliklerle yurt içi ve yurt dışı iletişim ve haberleşme işlemleri daha da kolaylaşmış; Bağdat'tan İstanbul'a kadar uzanan demiryolu hattında aynı saatin kullanılması, ulaşım ağında görülen ve saatten kaynaklanan sorunların ortaya çıkmasını engellediği gibi, posta ve telgraf işlemlerinde yaşanan aksamaların da önüne geçmiştir²³.

Genelde alafranga, resmî belgelerdeyse vasatî saat denilen uluslar arası saati benimseme konusunda askerî otoritenin, ülkenin güvenliğini de içeren çekinceleri nedeniyle daha istekli olduğu görülüyordu. Askerî makamların duyarlılığı Trablusgarp Savaşı sırasında yaşanan bir olaydan kaynaklanmaktaydı. Trablusgarp'ta savaş devam ederken İtalyanlar farklı

²¹ Osmanlı garp ve şark saatinin sınırlarının çizildiği harita için bk. Ek I. Bu haritayı daha iyi yorumlayabilmek için aşağıda verilen maddeler dikkatle incelenmelidir:

- “1. Memâlik-i mahrûsa-i şâhânedede Osmanlı garp ve Osmanlı şark saati namıyla iki miyâr-ı saat kabul edilmiştir.
2. Osmanlı garp saati Greenwich saatinden iki saat ileri olacak ve melfûf haritada gösterildiği üzere Samsun müstakil sancağı Sivas vilâyeti Maraş sancağı Halep ve Suriye vilâyetleri ile bunların garbındaki bütün Anadolu ve Rumeli vilâyât-ı şâhânesi bu saati istimâl edecektir.
3. Osmanlı şark saati Greenwich saatinden üç saat ileri olacak ve Medine-i Münevvere muhafızlığı ile Hicaz ve Yemen vilâyetleri ve Asir mutasarrıflığı ve ikinci maddede zikr olunan vilâyât ve müstakil mutasarrıflıkların şarkında kalan vilâyât-ı şâhâne bu saati istimâl edecektir.
4. Saat ayarı Dersaadette hergün rasathâne-i âmireden İstanbul telgraf merkezine bildirileceği gibi telgraf merkezi dahi vilâyâta ve her tarafa bu ayarı tebliğ edecektir.
5. Saatlerin mebdei nısfülleyle olmak üzere yirmi dört saate kadar tadad olunacak ve bu yolda saatler imal ve istimâlîne başlanıncaya kadar öğleden sonraki saatlerin işarına on iki zamm edilerek söylenecek ve (sabah, ahşam) veyahut (evvel sonra) kelimeleri tayy edilecektir.
6. Sevâhil-i Osmaniyye limanlarında tesis edilmiş ve edilecek olan vakit küreleri donanma ve sefâin-i ticariyye saatlerinin tashihleri için olduğundan bu gibi müessesât kemâkân bahriye nezareti tarafından idare olunacaktır.
7. Evkât-ı şeriyenin tayini için muvakkithânelerde mesâcît ve cami-i şerifelerde kemafî's-sabık saat-ı gurûbî yani ezânî istimâl edileceği gibi evkaf-ı hümâyun nezareti her muvakkithânedede Osmanlı garp veya şark saati ayarına göre tanzim edilmiş birer saat bulunduracaktır” (BOA, DH.İ.UM, E28/55, ek 4/3).

²² BOA, DH.İ.UM, E28/55, ek 4; E39/62, ek 6, 7.

²³ İhsanoğlu-Günergün, *a.g.m.*, s. 438.

bir manevra ile donanmalarını Çanakkale Boğazı önlerine göndermişti. Belgelere Çanakkale Bombardımanı olarak geçen bu olay esnasında²⁴, Osmanlı askeri birliklerinin haberleşmesinde kullanılan saatin alafranga mı, yoksa alaturka mı olduğunun belirtilmemesi sorun yaratmıştır. Muhtemel İtalyan taarruzuna karşı boğaza mayın döşeyerek gereken tedbirleri alan ordunun, yaşanan saat anlaşmazlığı gibi beklenmedik bir nedenden dolayı başarısız olması ihtimali belirlemiştir²⁵. İtalyanlar bombardıman olayında istedikleri başarıyı elde edemeyerek geri çekilmişlerse de Harbiye Nezareti böyle bir tehlikeyi tekrar yaşamamak için önlemler almaya başlamıştır. 1912 yılından itibaren kendine bağlı birimlerde alafranga saat kullanımını gerçekleştirmiş ve sivil otoritenin de bu konuda daha duyarlı olmasını istemiştir²⁶. Fakat Harbiye Nezareti'nin baskısına rağmen sivil kurumların alaturka saati kullanma ısrarı devam etti. Hatta Darülhilafetül Aliyye Medresesi İlim Heyeti muallimi Ahmet Ziya Bey 1918 yılının ilk günlerinde her Osmanlı şehrinde ve kasabasında bir güneş saati yapılmasını istemişti. Ahmet Bey namaz vakitlerinin en doğru ve en basit şekilde ancak güneş saatleri ile belirlenebileceğini iddia etmekteydi²⁷.

²⁴ Çanakkale Bombardımanı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hale Şıvgın, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri*, Ankara 1989, s. 102-106.

²⁵ Kaynaklarda Çanakkale Bombardımanı'ndan bahsedildiği hâlde, yaşanan saat ihtilafından söz edilmez. Çanakkale Bombardımanı olayına değinen bir belgede "Ordu-yı Osmanîde kısmen vasatî ve kısmen gurûbî saat istimâlî hâlinde vakt-i sulhda birçok mahzurât ve vakt-i harbde saat ihtilafından dolayı adeta tehlike husûle geleceği teemmül edilmiş ve ahiren Çanakkale bombardımanı hadisesinde dahi saatin vasatî yahut gurûbî olduğunun zikr edilmemesinden dolayı ihbârâtın bazı sù-i tefehhüme meydan verdiği görülmüş olduğundan bade-zin ordu-yı Osmanîde zevâlî saatin vasatî saat namıyla suret-i katıyyede kabulü tensib ve keyfiyyet bilcümle devair-i askeriyye ile kolordu ve ferik-i müstakile kumandanlıklarına işaret kılınmış ..." şeklinde çok da açıklayıcı bilgiler vermeyen ifadelerle rastlanmıştır (BOA, Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Belgeleri [DH.HMŞ], 21/101, ek 1).

²⁶ Birkaç yıl sonra tüm resmî yazışmalarda alafranga saatin kullanılacağı bildirildiği hâlde, pek çok kurumda hâlâ alaturka saat kullanılıyordu. Özellikle sivil idarenin daha kayıtsız olduğu gözden kaçmıyordu. Bu konuda bk. BOA, DH.H.MŞ, 21/103, ek 1; 21/103, ek 2; Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiyye Muhâberât ve Tensikât Müdüriyeti Belgeleri (DH.EUM.MTK), 60/26 ek 1; 80/30, ek 1. Askerî otoritenin bu konudaki duyarlılığı Cumhuriyet'in ilânından sonra da devam etmiş, saat konusunda dikkate değer teklifler Müdafaa-yı Millîye Vekâleti tarafından yapılmıştır. Örneğin, aşağıda değinilecek olan 25 Aralık 1926 tarihli kanunun teklifini Müdafaa-yı Millîye Vekâleti hazırlamıştı (*Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)*, İ: 31, 26.12.1341, c. 20, Ankara 1977, s. 269).

²⁷ Ahmet Ziya Bey'in 7 Kânûnisânî 1334 tarihli raporunun tam metni için bk. BOA, DH.İ.UM, 19-23/4-69, ek 2-3.

İleri Saat Uygulamasının Tanımı ve Uygulamanın Dayandırıldığı Temel Gerekçeler

İleri saat uygulaması Nisan ve Eylül ayları arasında, güneşin en yüksek seviyede bulunduğu günlerde saatlerin bir saat ileri alınması ilkesine dayanır ve güneş ışığından maksimum oranda yararlanma amacını güder. İleri saatle geçirilen yaklaşık altı aylık dönemden sonra eylül ayının sonu itibarıyla, saatler geriye alınarak gerçek saate dönülmektedir. Farklı bir deyişle bir saat ileride geçirilen döneme yaz saati, gerçek saatle geçirilen döneme de kış saati dönemi denilmektedir. İleri saat ise kış ve yaz saatini içine alan genel bir terimdir. Günümüzde ileri saat düzenlemesi sadece Kuzey Yarımküre’de yer alan ülkelerde yapılmaktadır²⁸. Bu düzenlemeyle çalışma saatleri günün aydınlık saatlerine kaydırılmakta, akşam saatlerinde en yüksek değerine ulaşan enerji talebi (puant gücü) de en aza indirilmektedir²⁹.

Gün ışığından daha çok faydalanma amacı doğrultusunda, saatleri ileri ya da geri alma düşüncesinin yıllar öncesine varan bir geçmişi olduğu bilinmektedir ve bu işin fikir babası Amerikalı politikacı ve fizikçi Benjamin Franklin’dir. Benjamin Franklin bu fikrini 1784 yılında ortaya atmışsa da konuyla ilgili asıl gelişmeler Avrupa’da ve 20. yüzyılın başında görülmüştür³⁰. 1908 yılında William Velet adlı bir İngiliz, güneş ışığından daha çok faydalanabilmek için Avam Kamarası’na bir kanun tasarısı sunmuştu. Birkaç yıl sonra 1914 Haziranında, Paris’te toplanan Milletlerarası Ticaret Odaları ve Sınai Şirketler Kongresi’ne Hollandalı Prof. Nubercht’in hazırladığı yaz saati önerisi sunulmuştur. Profesör Nubercht’in bu önerisi iki yıl sonra Birinci Dünya Savaşı’nın tüm şiddetiyle devam ettiği 1916 yılında gündeme getirilmiş; Almanya, Avusturya-Macaristan, Fransa, Hollanda, İngiltere, İrlanda, İsveç, Norveç, Dani-

²⁸ Günümüzde Güney Yarımküre’de ileri saat uygulaması yapılmıyorsa da dünyada ilk kez bir Güney Yarımküre ülkesi bu uygulamayı başlatmıştır. Afrika ülkelerinden Güney Afrika’da 1894 yılı yazında saatler, bir saat ileri alınmıştır (İlhami Derenel, “Son Saat Ayarlaması Münasebetiyle Yaz Saati”, *İktisadi Yürüyüş*, IX/199, 4 Mayıs 1948, s. 3).

²⁹ “Yaz Saati Uygulaması 30 Ekim’de Bitiyor”, http://www.hurriyetusa.com/haber/haber_detay.asp?id=6584; Zekai Timurtaş, “İleri Saat Uygulaması”, *İller Bankası Dergisi*, yıl: 13, sayı 1 (Ocak 1979), s. 11.

³⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. “Yaz ve Kış Saati Uygulamasını Kim İcat Etti”, *Focus*, sayı 134, http://www.focusdergisi.com.tr/sor_cevap/00294.

marka, Portekiz, İtalya ve Yunanistan'da uygulamaya başlanmıştır³¹. Osmanlı Devleti ise bu düzenlemeyle Mondros Mütarekesi sonrasında tanışmış ve aşağıda da değinileceği üzere gereksiz Frenk âdetlerinden biri olarak görmüştür.

İleri saat uygulaması konusunda Avrupalı devletler birlikte hareket etmiş, bu yeniliği bir program çerçevesinde gerçekleştirmek için çalışmış, 1925 ve 1946 yıllarında düzenlenen ve Türkiye'nin de temsil edildiği iki toplantı sonrasında sorunu çözmüştür. 11 Kasım 1925 tarihinde İtalya'nın Napoli şehrinde yapılan ilk toplantıda, 1926 yılında trenle yapılacak olan yük ve yolcu taşıma seferleri üzerinde durulmuş, ulaşım ağında saat farklılıklarından kaynaklanan ve tren seferlerini olumsuz yönde etkileyen sorunlara çözüm aranmıştı³². İleri saat anlayışı açısından sonuçsuz kalan bu toplantının ardından, 10 Ekim 1946 tarihinde Montreux'de yapılan Avrupa Doğru Münasebetleri ve Tren Orerleri Konferansı'nda Avrupa kıtasındaki ileri saat politikalarının karakteristiği belirlenmiştir. Konferans kararlarına göre, yaz saati nisan ayının üçüncü cumartesi gününü pazar gününe bağlayan gece başlayacak, zarurî şartlarda bir önceki pazar gününe çekilecekti. Gerçek saate yani kış saatineyse Ekim ayının ilk Cumartesi gününü Pazar gününe bağlayan gece dönülecekti. Bu plân çerçevesinde yapılacak olan saat değişikliklerini Bakanlar Kurulu'nun 5 Aralık 1946 tarihli toplantısında onayan Türkiye, Avrupa ülkeleriyle aynı tarihlerde düzenleme yapma yükümlülüğü altına girmiştir³³.

İleri saat uygulamasının en önemli amacı enerjiden tasarruf etmektir ve bu yüzden gelişen sanayi ile arasında yakın ilgi bulunmaktadır. Enerji tasarrufu anlayışı Sanayi Devrimi'nin sonuçlarından biridir. Çünkü Sanayi Devrimi kömür ve elektriğe duyulan gereksinimi artırmıştır. Sanayiye besleyen enerji kaynaklarında görülen azalma, bu kaynakların sanayi merkezlerine nakil işlemleri sırasında ortaya çıkan sorunlar ve maliyeti azaltma düşüncesi tasarruf inancının daha çok pekişmesine neden olmuştur. Birinci Dünya Savaşı yıllarına gelindiğinde savaşın getirdiği olağa-

³¹ Derenel, "Son Saat Ayarlaması Münasebetiyle Yaz Saati", s. 3.

³² Bu konferansta Türkiye'yi Demiryolları ve Limanlar Genel Müdürü Cevdet Bey temsil etmiştir (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Bakanlar Kurulu Kataloğu (030.18.01.01), 11.49.20, karar sayısı: 1009).

³³ BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 112.77.14, karar sayısı: 3/5049; "Avrupa'da Yaz Saati Tatbikatına Ait Bakanlar Kurulu Kararı", *T.C. Sicilli Kavanini*, c. 27, İstanbul 1947, s. 774.

nüstü şartların da etkisiyle her zamankinden daha çok kömüre ihtiyaç duyuldu. Savaş döneminde tüketimi azaltmak amacıyla gereken düzenlemeler yapıldı ve neredeyse tüm muharip ülkeler ileri saat uygulamasını benimsediler.

İleri saat anlayışının kabul görmesinde demiryolları ve onunla ilgili düzenlemelerin de etkisi oldu. Ülkeler arasında günden güne artan tren trafiği her ülkenin kendi mahallî saatini kullanması nedeniyle tam bir karmaşaya dönüşmüş, bu yüzden uluslar arası saat sisteminden önce istasyon saatinden söz edilmeye başlanmıştı. Ortak istasyon saatinde, istasyonlarda bulunan saatler aynı saat üzerinden ayar ediliyor, tren seferleri tek bir saate göre plânlanıyordu. Dolayısıyla tren istasyonu bulunan bir şehirde hem şehir saatinden hem de istasyon saatinden bahsediliyordu. İstasyon saati, uluslar arası saatin kabul edilmesi üzerine önemini yitirmişse de oluşturulan saat birliği demiryolu ulaşımıyla ilgili sorunları tamamen ortadan kaldırmamış, yukarıda değinilen ileri saat düzenlemelerinin konu edildiği iki konferansta da temel sorun demiryolu ulaşımı olmuştur³⁴.

Enerji tasarrufu ve tren saatlerini düzenleme gibi gerekçeler yanında, sağlık faktörünün de önemli etkenlerden biri olduğu bilinmektedir. Çalışma saatlerinin bir saat ileri alınmasıyla, işçi sağlığı özelinde halk sağlığının da korunacağı düşünülmüştü. Özellikle yaz saati döneminde insanlar iş çıkışında gün ışığından daha çok faydalanacak ve böylece hastalanmayacak, spor yapacak, temiz hava alacaktı. Gün boyu fabrika içinde bulunan işçilerin bir saat de olsa güneşten faydalanması onların sağlıkları için önemliydi. İngiltere Parlamentosu'nda bu konuyla ilgili yasa tasarısı görüşüldüğü sırada Winston Churchill, “Bu kanunun neticelerinden biri milyonlarca insanın hayatını kurtarmak olacaktır” demişti³⁵.

³⁴ İlhami Derenel, “Ekonomik Tesirleri Oldukça Mühim Olan Umumî Saat Sistemi Bu Sistemin Tatbik Şekli ve Yaz Saatleri Meselesi”, *İktisadî Yürüyüş*, sayı 197, 28 Mart 1948, s. 7.

³⁵ Derenel, “Son Saat Ayarlaması Münasebetiyle Yaz Saati”, s. 3. Bir belgede de uygulamanın bu yönüyle ilgili olarak “yaz saatinin tatbikinden maksat mevsim hasebiyle işlere erkence başlanılarak akşamları memurün ve müstahdemine bir zaman tatil-i istirahat temin etmektir” denilmektedir (BOA, DH.İ.UM, E50/83, ek 2).

Mondros Mütarekesi Sonrasında Osmanlı Devleti'nin İleri Saat Uygulamaları ve Karşılaşılan Tepkiler

Belirtilen gerekçelerle Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinde kabul gören ileri saat anlayışının ülkemizdeki tatbikatının tarihsel seyri, arşiv belgeleri ve basın kaynaklı haberler takip edilerek anlaşılabilir. Bu kaynaklarda yer alan bilgilerden 10 Nisan 1919 tarihinden itibaren saatlerin ileri ve geri alınması işlemiyle tanışan Osmanlı Hükümeti'nin, İtilâf Devletlerinin bir emrivakisiyle karşı karşıya kaldığı ortaya çıkmaktadır. Ülkenin dört bir yanının işgal edildiği sırada, mağlubiyetin kötü sonuçlarıyla yaşamaya çalışan Osmanlı toplumu ise konuya gereken ilgiyi göstermemiştir. Gazetelerde yer alan saatleri ileri ya da geri alma konusundaki haberler kısa metinlerle geçilmiş ve bazı gazeteler de uygulamanın gereksizliğini açıklamaya çalışmışlardır. Örneğin, bir gazete yaz saatine geçildiğini duyurduğu haberinde:

“Bu gece yarısından itibaren saatlerimizi bir saat ileri sürmek suretiyle mütarekeden beri ittihaz edilen bu garip âdet-i medeniyyeye iştirak edeceğiz. Garip diyoruz zira itiraf edelim ki asırlardan beri istiklâllerini muhafaza eden saatlerimizi bu tarza tâbi tutmaktaki hikmeti memleketimizde hiç kimse anlamadı” demektedir.³⁶

Anadolu'nun dört bir yanını işgal eden İtilâf Devletleri İstanbul'un yaşadığı kömür sıkıntısına çözüm bulmak için uğraşmıştır. Savaşın sonunda eldeki kömür stokları bitmiş, şehrin kömür ihtiyacını karşılamak işgalcilerin hiç beklemedikleri bir sorun olarak önlerine gelmiştir. İşgal Devletleri Kasım 1919'da İstanbul'a geldikleri zaman şehirdeki kömür miktarının 6.000 tondan ibaret olduğunu görmüşlerdi. Şehrin bir günlük kömür ihtiyacı ise 2.000 ton kömürdü ve elde üç günlük kömür kalmıştı. Şehre hemen hiçbir yerden kömür sevkiyatı yapılmadığı gibi Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla birlikte maaşlarını almayan maden işçilerinin Zonguldak Kömür Havzası'nı terk etmesi, acil tedbirler alınması gerekliliğini ortaya çıkarmıştı.³⁷ Ayrıca kömür kıtlığından vapur ve tramvay da etkilenmiş, sefer sayıları bir hayli azaltılmıştır. Sorunu çözmek için İngilizler şehre kömür getirdilerse de gelen miktar çok azdı ve kömür sıkıntısını en çok hisseden Şirket-i Hayriye sınırlandırdığı tarifesini devam

³⁶ “Yaz Saati Başlıyor”, *İleri*, 14 Mart 1338, s. 1.

³⁷ Yaşanan kömür kıtlığı yüzünden Anadolu ve İzmir hatlarında trenler işleyemez oldu (BOA, DH.İ.U.M, 19-4/1-104, ek 6). Ayrıca bk. Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara 1994, s. 159, 169.

ettirmek zorunda kalmıştı³⁸. Hâlbuki İstanbul halkı için tren ve vapur gündelik hayatın vazgeçilmezleri arasına girmişti.

İşgal Devletleri içinden çıkılmaz bir sorun hâlini alan kömür sıkıntısını gidermek amacıyla daha ciddi tedbirler almayı düşündü; sorunun tek elden çözümü için *Beynelitilâf Kömür Komisyonu* adında bir komisyon kurdu³⁹. Bu komisyon yaz mevsiminin yaklaşması üzerine en kısa zamanda yaz saatine geçilmesi yönündeki teklifi İtilâf Devletleri Komiserlerine sundu ve komiserlerin onayını aldı⁴⁰. Böyle bir değişikliğin toplum tarafından benimsenmesi gerekliydi ve uygulama sırasında sıkıntı yaşanabileceği de düşünülmekteydi. Karşılaşılması muhtemel sorunlar, Osmanlı Hükümeti'nin de temsil edildiği bir toplantıda tartışılırsa hem gereken tedbirler zamanında alınır, hem de Osmanlı Hükümeti karar sürecine katıldığı için sorumluluğa da ortak edilmiş olurdu. Fakat inisiyatifi de elden bırakmak istemeyen İtilâf Devletleri, Osmanlı Hükümeti'ni gereken hazırlıklar yaptıktan sonra Hariciye Nezareti aracılığıyla toplantıya davet etti ve ken-

³⁸ Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, 3. bs., İstanbul 2000, s. 50. Kömür yokluğu yanında seferberliğin ilân edilmesiyle birlikte yolcu sayısında da düşüş gözlenmiştir. Seferberliğin ilânından savaşa girilinceye kadar geçen sürede 40 binden 35 bine düşen günlük yolcu sayısı, savaş sırasında daha çok azalmıştır. Böylece Şirket-i Hayriye önemli bir gelir kaynağından da mahrum olmuştur (Eser Tutel, *Şirket-i Hayriye*, 2. bs., İstanbul 1997, s. 82-83).

³⁹ Bu komisyon yaptığı araştırma sonrasında günlük kömür ihtiyacını şu şekilde tespit etmişti:

	<u>ton olarak</u>
Anadolu Demiryolları	300
Şark Demiryolları	100
Elektrik Santralleri	150
Su idareleri	75 (Eldem, <i>a.g.e.</i> , s. 168).

⁴⁰ Uygulamanın temel gerekçesinin kömür tüketimini azaltmak olduğu bir gazete haberrinde şu şekilde dile getirilmişti: “Harb-i umûmînin ikinci senesinden itibaren mevki-i tatbiki vazedilen yaz ve kış saati kaidesi mucibince geçen Mart'tan beri istimal ettiğimiz yaz saatini bu gece nisfûlleyle terk ederek kış saatine avdet ediyoruz. Malûm olduğu üzere böyle iki nev saat ihdâsına sebab-i aslî kömürden tasarruftur. Elektrik vesait-i nakliyye ve emsâli gibi doğrudan doğruya kömür sarfiyatı istilzam eden ihtiyâcât-ı medeniyyenin faaliyeti geceleyin bir saat evvel duracaktır” (“Kış Saati-Bu Gece Nisfûlleyden Sonra Saatleri Bir Saat Geriye Alacağız”, *İleri*, 31 Teşrinievvel 1336, s. 1). Aynı gazete bir yıl sonra da benzer ifadeler kullanmıştı: “Hatıralarda olacağı üzere mizân-ı evkâtın böyle yaz ve kış saati namıyla ikiye ayrılması bizde mütarekeden sonra görüldü. Harp esnasında muharip devletler böyle bir icada lüzum görmüşüdü. Sebep ve hikmeti basittir. Yazın gece faaliyetini bir saat evvel tatil ederek kömürden tasarruf etmek” (“Bu Gece Saatlerimizi Bir Saat Geri Alacağız”, *İleri*, 31 Teşrinievvel 1337, s. 1).

disinden acilen bir murahhas tayin etmesini istedi⁴¹. Hükümetin bir oldu bitti sonrasında katıldığı bu toplantıdan, 9 Nisan 1919 gününü 10 Nisan 1919 gününe bağlayan gece yaz saatine geçilmesi ve belirtilen gece alaf-ranga saatle, saatlerin on birde bir saat ileri alınarak on ikiye getirilmesi kararı çıktı⁴².

Yaz saatinin başlatılması yönündeki bu karara ilk tepki usuldeki hata nedeniyle Maliye Nezareti'nden gelmiştir. Nezaret yaz saati kararının hemen yürürlüğe koyulamayacağı, kararın bir iradesinin oluşturulması gerekliliği üzerinde durmaktaydı. Fakat Nezaret'in bu çekincesi dikkate alınmamış ve kısa zaman zarfında tüm mülki ve askerî kurumların, şirketlerin, kumpanyaların, bütün devlet okulları ve özel okulların, fabrikaların ve ahalinin durumdan haberdar edilmesi, kararın acilen ilân edilmesi istenmiş, tüm vilâyet ve evliye-i mülhakaya yaz saatine geçildiği bildirilmiştir⁴³.

Belirtilen karar tebliğ edildiği vilâyetlerde dikkatle incelenmiştir. Bazı vilâyetler merkeze gönderdikleri yazılarda yaz saati konusunda açıklayıcı bir tarifnamenin kendilerine acilen gönderilmesini istemişlerdi. Örneğin, Antep Mutasarrıfı Celâl Bey 12 Şubat 1919 tarihli telgrafında yeni düzenlemeye göre saat mesaîsini plânlayabilmeleri için bir tarifnameye ihtiyaç olduğunu yazmaktaydı⁴⁴. Dahiliye Nâzırı Mehmet Ali Efendi mutasarrıfın telgrafına verdiği cevapta, yaz saatinin özel ve resmî kurumlar ile mektep ve fabrikalarda mesaîye bir saat önce başlanması ve bir saat önce son verilmesi amacıyla kabul edildiğini, bu yüzden bir sorun çıkmayacağını, dolayısıyla bir tarifnameye gerek olmadığını bildirmişti. Bu telgraf ve verilen cevap Osmanlı dönemi ileri saat uygulamaları konusunda bazı noktaları aydınlatmaktadır. Öncelikle Osmanlı Devletinin bu yeniliği çok ciddiye almadığı ve böylesi bir yeniliğin başarıyla yürütülemeyeceğine inandığı anlaşılmaktadır. İkinci olarak yaz saatinin başladığını bildiren umum telgrafın gönderildiği vilâyetlere dikkat edildiğinde Osmanlı Devletinin etkinlik sahası ortaya çıkmaktadır. Bu vilâyetler Edirne, Antep,

⁴¹ BOA, Bâbîâlî Evrâk Odası (BEO), nr. 342289, Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e giden 17 Mart 1335 tarihli tezkire.

⁴² BOA, BEO, nr. 342289, Nafia Nezareti'nden Sadaret'e giden 3 Nisan 1335 tarihli tezkire; Dahiliye Nezareti'nden Sadaret'e giden 6 Nisan 1335 tarihli tezkire. Yaz saatinin istimâline dair ilân için bk. Ek II

⁴³ BOA, BEO, nr. 342289 Maliye Nezareti'nden Sadaret'e giden 5 Nisan 1335 tarihli tezkire; Dahiliye Nezareti'nden Sadaret'e giden 6 Nisan 1335 tarihli tezkire.

⁴⁴ BOA, DH.İ.UM, E50/67, ek 2.

Ankara, Hüdavendigâr, Kastamonu, Konya, Eskişehir, İzmit, Bolu, Çatalca, Karahisar-ı Sahip, Tirebolu, Kala-yı Sultaniye ve Kütahya'dır⁴⁵. Vilâyetlere karar tebliğ edilmişse de gereken düzenlemelerin yapıp yapılmadığı kontrol edilmemiş, daha doğrusu gerek duyulmamıştır. Dikkate değer bir nokta da, Antep Mutasarrıfı Celâl Bey'in de telgrafında belirttiği gibi ileri saat uygulaması, mesaî saatlerinin saat değişikliklerine göre düzenlenmesi olarak tanımlanmaktadır⁴⁶ ve aşağıdaki satırlarda da görüleceği üzere bu anlayış uzun yıllar devam etmiştir.

10 Nisan 1919'da başlayan yaz saati, aynı yılın Ekim ayının birinci gününü ikinci gününe bağlayan gecede son bulmuş ve Hariciye Nezareti aracılığıyla tüm kamu kurum ve kuruluşları değişiklikten haberdar edilmiştir⁴⁷. Özellikle yaz saatinin hangi tarihlerde başlayacağı konusunda ilk yıllarda bazı belirsizliklerin yaşandığı görülmektedir. Örneğin 1920 yılında Şubatın 29'unu 1 Marta bağlayan gece, saatlerin bir saat ileri alınması ilân edilmişken⁴⁸ 1921 yılında on beş gün ileri çekilerek, Mart ayının on dördüncü gününü on beşinci gününe bağlayan geceye alınmıştır⁴⁹. Kış saatine geçilen günler konusunda belli bir standart tutturulmuştur. Saatler 1921 yılında 31 Ekimi 1 Kasıma bağlayan gece bir saat geri alınmış⁵⁰, 1922 yılında da aynı tarihte değişiklik yapılmıştır⁵¹.

1919-1922 yılları arasında ileri saat uygulaması kapsamında yapılan saat değişikliklerinin karar aşamasına gelinceye kadar hangi safhalardan geçtiği de açıklanmalıdır. Öncelikle komiserler adına hareket eden Beyneltilâf Kömür Komisyonu yaz saati ya da kış saatinin gerekçesini açıkladığı, başlayacağı ve biteceği tarihleri belirttiği bir metin hazırlıyor, İtilâf Komiserlerinin onayına sunuyordu. Ardından bu metin komiserle-

⁴⁵ BOA, DH.İ.U.M, 22-2/22, ek 1.

⁴⁶ BOA, DH.İ.U.M, E50/83, ek 1.

⁴⁷ BOA, Şûrâ-yı Devlet Evrâkı (ŞD), 2842/32, ek 1; "Kış Saati", *İkdâm*, 1 Teşrinievvel 1335, s. 3.

⁴⁸ BOA, ŞD, 2843/7, ek 1; BEO, nr. 346351, Nafia Nezareti'nden Sadaret'e giden 26 Şubat 1336 tarihli tezkire; DH.İ.U.M, 22-2/50, ek 2; "Yaz Saati", *Tasvîr-i Efkâr*, 27 Şubat 1336, s. 2.

⁴⁹ BOA, BEO, nr. 350655, Sadaret Kalemi'nden Nafia ve Hariciye Nezaretleriyle, bu nezaretlerin alt birimlerine ve Heyet-i Âyan'a gönderilen 7 Mart 1337 tarihli tamim. 1922 yılında da Mart ayının on beşinci günü yaz saatinin başlanacağı gün olarak seçilmişti (BOA, DH.İ.U.M, 19-20/1-20, ek 2; BOA, ŞD, 2845/18, ek 1).

⁵⁰ BOA, BEO, nr. 352180, Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e giden 18 Teşrinievvel 1337 tarihli tezkire; "Kış Saati", *İkdâm*, 31 Teşrinievvel 1337, s. 4.

⁵¹ BOA, ŞD, 2848/39, ek 1.

rin müşterek takriri adıyla Hariciye Nezareti'ne bildiriliyor ve Hariciye Nezareti'nin mahreciyle ilgili birimlere ulaştırılıyordu. Yapılan işlemin en son basamağınıysa basına verilen ilânlarla halkın aydınlatılması oluşturuyordu⁵².

Basın aracılığıyla gelişmelerden haberdar olan Osmanlı toplumunun bu yeniliğe kısa sürede adapte olması beklenemezdi. Komiserlerin ortak kararlarını sütunlarına taşıyan İstanbul gazeteleri ise bu garp âdetinden övgü dolu sözlerle bahsetmemiştir. *İleri* gazetesi 1921 yılında kış saatine geçildiğini haber verdiği sayısında sözlerine biraz da ironi katarak:

“... bu gece saat on ikiye geldiği vakit akrebi on birin üzerine getireceğiz ve bir sene içinde yalnız bu geceye mahsus olmak üzere ömrümüzden geçen bir saati kaybetmemiş olacağız. Bu zahirî bir aldaniştir. Avrupa gazeteleri de bu vesile ile zarif karikatürler neşrederek bir saat gençleştiğimizi gösteriyorlar. ... hayat-ı mesaîdeki saat farkının zararlı mı yoksa kârlı mı olduğu çoklarımızca anlaşılmamıştır. Kış saati için söylenecek bir söz varsa o da yeni ve acı bir kışa girdiğimizi bize resmen hatırlatmasıdır⁵³” demektedir.

Aslında gazeteler bu kadarıyla yetinmeyerek bazı gerçekleri de vurulamaktan geri durmuyor, günün deyimiyle bu âdet-i medeniyyenin sanayi toplumları için geçerli olduğunu, sanayinin yeterince gelişmediği bir ülke için uygun olmadığını söylüyorlardı. *İleri* gazetesi:

“...Bu usûl ihdâs olduğu zaman denmişti ki bu sayede amele ve işçi sınıfı vazifelerinden erken ayrılacaklar ve elektrik sarfıyatı tahdîd edilmiş olacak, âlâ, fakat ayakkabının bağından fesin püskülüne kadar ecnebî destgâhların mamûlâtına telebbüs eden amelesiz, fabrikasız imalâthânesiz bir memlekette imkânının nasıl temin edilebileceğini sorarız. Bundan başka faidesi bize meçhul görünen bu âdet-i medeniyyenin Fransa'da da tatbikinden sarf-ı nazar edildiğini son gelen Avrupa gazetelerinden öğre-

⁵² Örnek olarak bk. “Kış Saati”, *İkdâm*, 26 Eylül 1335, s. 2; BOA, BEO, nr. 349444, Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e giden 17 Teşrinievvel 1336 tarihli tezkire; Nafia Nezareti'nden Sadaret'e giden 19 Teşrinievvel 1336 tarihli tezkire; DH.İUM, nr. 19-14/1-29, ek 2; ŞD, nr. 2847/2, ek 1; 2848/39, ek 1.

⁵³ “Bu Gece Saatlerimizi Bir Saat Geri Alacağız”, *İleri*, 31 Teşrinievvel 1337, s. 1. Aynı gazete başka bir haberinde de “Bu gece yarısından itibaren saatlerimizi bir saat ileri sürmek suretiyle mütarekeden beri itihaz edilen bu garip âdet-i medeniyyeye iştirak edeceğiz. Garip diyoruz, zira itiraf edelim ki asırlardan beri istiklâllerini muhafaza eden saatlerimizi bu tarza tâbi tutmaktaki hikmeti memleketimizde hiç kimse anlamadı.” demektedir (“Yaz Saati Başlıyor”, *İleri*, 14 Mart 1338, s. 1).

niyoruz. Fransa için musîb olan bu kararın bizim memleketimizde iki kat isabeti haiz olacağını kabul etmeyen var mıdır?⁵⁴” diye sormaktaydı.

Kış saatine geçileceğini haber veren bir başka gazete haberinde de:

“Malûm olduğu üzere yaz mevsiminde günler uzadığı vakit kömür ve elektrik sarfiyatından tasarruf etmek için saatlerin bir saat ileri getirilmesi âdet edilmiştir. Bu âdete bu senede riayet edildiğinden şimdi saatler bir saat geri alınmağa zevâlî vakit avdet eylemiş yani saatler hâl-i tabîiye ircâ edilmiş olacaktır. Saatleri geri almak için tam nısfülleyli beklemeye lüzum yoktur. Herkes akşam onda yatarken saatini kurduğu zaman bir saat geri alırsa matlub hasıl olur. Hatta gece yatarken saati geri almayı unutanlar sabahleyin unutacak olursa tren veya vapuru kaçırmak mahzuru vardır. Saatler böyle hâl-i tabîiye ircâ edildiğinden dolayı takvimlerdeki evkât-ı şeriyeyi takip kolaylaşacaktır. Malûm olduğu üzere memleketimizde yegâne doğru ve şâyân-ı itimad olan müneccim başı takviminde evkât-ı şeriyeye ezânî ve zevâlî saatle doğru olarak gösterilmekte olup yalnız yaz saati tatbik edildiği müddetçe vakti tayin edebilmek için takvimde muhar- rer evkâta birer saat ilâvesi lazım gelmekte idi. Yarından itibaren artık bu külfete hacet kalmayacak. Herkes takvimde gösterilen evkât mucibince ayrı hesaba muhtaç olmaksızın amel edebilecektir.⁵⁵” denilmektedir.

Basının bu tavrı 1 Mart 1920’de başlayan yaz saatine Adliye Nezareti personelinin adeta protesto boyutuna varan tepkisi yanında çok sönük kaldı. Nezaret personeli sanki saatler bir saat ileri alınmamış gibi davranıyor, eski saate göre mesaîye gelerek açık açık yapılan değişikliğe direniyordu. Adeta iş yavaşlatma şeklini alan bu tepki mahkemelerdeki işleyişi aksatınca Eski Adliye Nâzırı Kâzım Bey araya girdi ve memurların yaz saatine göre mesaîlerinin başına gelmesini istedi. *Tasvir-i Efkar* gazetesi de nezaret personelinin bu tavrını olumlayarak gazete sütunlarına şu sözleri taşıdı:

“Bu sûretle Adliye memurları yeni saate göre sabahleyin saat onda daireye gelip akşam saat beşte tatil etmektedirler. Memleket için lüzumsuz bir bid’atten başka bir şey olmayan ve işlerimizin intizâmını temin değil belki ihlâl eden yaz saatinin Adliye devairinde olsun câ-yi tatbik bulamaması nazar-ı memnuniyetle görülecek bir şeydir.”⁵⁶

⁵⁴ Gös. yer.

⁵⁵ “Bu Gece Saatler Değişiyor”, *Tevhîd-i Efkar*, 31 Teşrinievvel 1337, s. 1.

⁵⁶ “Yaz Saati ve Adliye Nezareti”, *Tasvir-i Efkar*, 13 Mart 1336, s. 2.

Sonunda Adliye Nezareti memurları saat değişikliğine uymak zorunda kaldı ve bu durum devlet dairelerinde çalışan memurların mesai saatlerinin yeniden düzenlenmesiyle sonuçlandı⁵⁷. Yapılan düzenlemeye göre kış döneminde sabah mesaisi daha erken başlıyor ve akşam daha erken sonlanıyor, yaz döneminde ise tam tersi gerçekleştiriliyordu⁵⁸.

Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Yapılan İleri Saat Uygulamaları

16 Mart 1920'de İstanbul'un işgalinden sonra ileri saat uygulamasının İstanbul'la sınırlı kaldığı iddia edilebilir. TBMM Hükümetlerinin 13 Mayıs 1924 tarihine kadar bu yönde bir kararına rastlanmamakla birlikte İstanbul Hükümeti ile eş zamanlı hazırlanan, memurların ve okulların mesailerini mevsim değişikliklerine göre düzenleyen kararların var olduğu görülür. Örneğin, 10 Mart 1922 tarihli bir kararnamede yaz saatine geçildiği belirtilmeden⁵⁹, 16 Mart 1922-1 Eylül 1922 tarihleri arasında memurların sabah saat dokuzdan, öğle on ikiye kadar çalışmaları, bir buçuk saatlik öğle arası sonrasında, saat bir buçukta başlayacak mesainin saat beş buçukta sona erdirilmesi uygun görülmüştür. Memurların toplamda yedi saat çalışmaları ilkesi benimsenmiş ve ilgili mahallin şartları doğrultusunda yedi çalışma saatinden taviz verilmeden, işe başlama ve bitirme saatlerinde düzenlemeler yapılabileceği yönünde yerel yönetimlere yetkiler tanınmıştır⁶⁰. 1922 tarihli bu kararnameden bir yıl sonra 15 Mart

⁵⁷ “Yaz saatine göre tanzim edilmiş olan müddet-i mesainin başlangıcıyla nihayetleri şimdiye kadar devair-i resmîyede birbirine uymuyordu. Şimdi kış saatine göre mesai vakitleri düzenlendi.” (“Kış Saati-Devairde Müddet-i Mesai”, *İleri*, 2 Teşrinisani 1336, s. 3).

⁵⁸ Örneğin, 1920 yılı Mart ayının başı itibarıyla memurların en geç saat dokuz buçukta vazifeleri başında olmaları istenmiş ve akşam saat beşte de mesainin bitmesi kararlaştırılmıştır (BOA, DH.İ.UM, 19-11/1-51, ek 2).

⁵⁹ Belirtilen tarihte İstanbul Hükümeti yaz saatinin başlaması yönünde karar almıştı (BOA, DH.İ.UM, 19-20/1-20, ek 2; BOA, ŞD, 2845/18, ek 1).

⁶⁰ BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 4.52.7, karar sayısı. 1471. Savaş şartları çalışma saatlerinin düzenlenmesi konusunda belirleyici unsur olabiliyordu. Örneğin, Kurtuluş Savaşı'nın tüm şiddetiyle devam ettiği günlerde, TBMM Hükümeti 17 Ekim 1920 tarihli kararnameyle, devlet dairelerinde öğle tatillerinin kaldırılmasına, memurların iş yerlerine alafrağa saatle on buçukta gelmelerine ve dört buçuğa kadar çalışmalarına karar vermiştir (BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 1.20.11, karar sayısı 374).

1923 tarihinde de benzer bir kararname hazırlanmış ve tüm kamu kurumları bu durumdan haberdar edilmiştir⁶¹.

Cumhuriyetin ilânından sonra ilk olarak 1924 yılında ileri saat düzenlemesi yapılmış; 13 Mayıs 1924'te öğleden sonra saat ikiden itibaren başlayan yaz saati⁶² 1 Ekim 1924 tarihi itibarıyla sonlandırılmıştır⁶³. 1925 yılı yaz saatiyse 1 Mayıs 1925'te başlamış⁶⁴ 1 Ekim 1925 tarihinde kış saatine dönmüştür. Yaz ve kış saatine geçilmesi yönündeki kararlar herhangi bir vekâletin teklifinin İcra Vekilleri Heyeti'nde görüşüldükten sonra onanmasıyla yürürlüğe giriyordu. Örneğin, 1 Ekim 1925 tarihinden itibaren kış saatinin başlamasını Nafia ve Ticaret Vekâleti teklif etmiş ve İcra Vekilleri'nin onayından sonra saatler geri alınmıştır⁶⁵.

1924-1925 yılları ileri saat düzenlemesinin yapıldığı yıllar olmuş ve 1940 yılına kadar on beş yıl uygulamaya ara verilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Hükümetlerinin ileri saat politikalarını sürekli hâle getirme yönünde pek de ısrarcı olmadığı iddia edilebilir. Hatta 697 sayılı "Günün 24 Saate Taksimine Dair Kanun"⁶⁶ adlı kanunun görüşüldüğü TBMM oturu-

⁶¹ 16 Mart 1923 tarihinden 1 Eylül 1923 tarihine kadar merkez dairelerdeki memurların sabah dokuzdan on ikiye ve öğle bir buçuktan akşam beş buçuğa kadar çalışmaları, toplam mesainin de yedi saat olması uygun görülmüştü (BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 6.53.4, karar sayısı 2322). 1925 yılı mesai saatleri de aynı şekilde düzenlenmişti (BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 9.14.5, karar sayısı 288). İleri saat uygulamasının başladığı 1924 yılından sonra da mesai saatlerinin düzenlenmesi konusunda aynı dikkatin gösterildiği gözden kaçmaz. Örneğin, 1 Mayıs 1925 tarihinde alınan yaz saati kararıyla birlikte, tüm kamu kurum ve kuruluşlarındaki mesai saatleri yeniden düzenlenmişti. Bu tarihten itibaren devlet dairelerinde mesai, sabahları dokuz buçukta başlayacak, on iki ile bir buçuk saatleri arasında öğle tatili yapılacak, ardından bir buçukta başlayan mesai akşam altıya kadar sürecekti (BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 13.24.18, karar sayısı 1824).

⁶² BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 09.25.7, karar sayısı 510.

⁶³ BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 11.44.6, karar sayısı 890.

⁶⁴ BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 13.24.18, karar sayısı 1824.

⁶⁵ BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 15.60.9, karar sayısı 2533. Nafia Vekâleti'nin bu yöndeki aktifliği yıllarca devam etmiştir. Örneğin, vekâletin 25 Aralık 1941 tarihli teklifi, İcra Vekilleri Heyeti'nin 12 Mart 1942 tarihli toplantısında görüşülmüş ve 1 Nisan 1942 tarihinden itibaren bütün memlekette yaz saatine geçilmesine karar verilmiştir (BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 97.129.17, karar sayısı 2/17570).

⁶⁶ "Madde 1: Türkiye Cumhuriyeti dahilinde gün, gece yarısında başlar ve saatler sıfırdan yirmi dörde kadar sayılır.

Madde 2: İzmit civarından geçip Graniçe nazaran otuzuncu derecede bulunan nısfünnehar dairesi bütün Türkiye saatleri için esastır" ("Günün Yirmi Dört Saate Taksimine Dair Kanun", *Distur*, III. Tertip, Ankara 1944, VII, 158). Kanunun ikinci maddesi 22.6.1978 tarihli "Günün 24 Saate Taksimine Dair 697 Sayılı Kanunun 2nci

munda gereksizliğinden bile bahsedilmiştir. Belirtilen oturumda söz alan Trabzon Mebusu Muhtar Bey İngiltere ve Fransa meclislerinde yapılan uzun tartışmalardan sonra yaklaşık iki yıl önce bu uygulamanın terk edildiğini, bizde de kaldırılması gerektiğini söylemiştir. Muhtar Bey yaz saatine uyum sürecinde yaşanan sorunları İstanbul'dan örnekler vererek açıklamaktaydı. İstanbul Belediyesi 1925 yılında yaz saatinin başlamasıyla tiyatro ve sinema gibi eğlence yerlerinin kapanış saatlerini gece on bir buçuktan yarıma almış, Seyrû Sefain İdaresi de gece saat on ikiye kadar uzayan tarifelerini, yaz saati nedeniyle gece saat bire kadar uzatmıştır. Okullarda dersler sekiz buçukta başlarken, yaz saati ile birlikte dokuz buçuğa kaydırılmıştır⁶⁷. İstanbul Belediyesi'nin yeni saate göre yaptığı bu düzenlemeler ileri saat anlayışının karakterine terstir ve ilerleyen satırlarda da görüleceği üzere bu tür değişiklikler neredeyse yaz saatine her geçişte yapılmıştır.

Trabzon Mebusu Muhtar Bey'in belirtilen oturumdaki diğer sözlerine dikkat edildiğinde kendisinin ileri saat anlayışı bir yana, saat konusunda yapılacak yeni düzenlemelere de muhalif olduğu görülür. Muhtar Bey pek çok gelişmiş ülkenin günü yirmi dört saate taksim ettiklerinden bahsederek bunu sadece tren, devletin resmî işleri ve muayyen saatlerde yapılması plânlanan işler için kullandığını, halkın ise istediği saati kullanmakta serbest bırakıldığını söylüyordu⁶⁸. Fakat 1926 yılına gelinceye kadar ülkede zamanın ifade edilişi ve bu konuda birlik oluşturulması yönünde sancılı bir dönem yaşanmış olsa da öyle bir sürece gelinmişti ki artık geri dönüş şansı yoktu. Her konuda batılılaşma ve modernleşme idealini benimseyen yeni bir yönetim mevcuttu; yeni Türkiye Cumhuriyeti elitinin bu konuda kararlı olduğu görülüyordu⁶⁹. Adı geçen kanuna göre bir gün yirmi dört saate bölünecek ve saatler İzmit'ten geçen 30. meridyene göre ayarlana-caktı. Kanunda ileri saat konusuna temas edilmemekle birlikte, belirtilen

---

Maddesinin Değiştirilmesine Dair Kanun"la değiştirilmiş ve 45. derecede bulunan boylam Türkiye Cumhuriyeti saatleri için esas alınmıştır (*Düstur*, V. Tertip, Ankara 1978, XVII, 61-62).

⁶⁷ *TBMMZC*, İ: 31, 26.12.1341, s. 275.

⁶⁸ *a.g.e.*, s. 267-268.

⁶⁹ Mustafa Kemal Atatürk 29 Ekim 1933 tarihinde, uluslar arası saatin alaturka saat karşılığındaki üstünlüğünü ifade eden şu açıklamayı yapmıştı: "...Fakat yaptıklarımızı asla kafi görmeyiz. Çünkü daha çok ve daha büyük işler yapmak mecburiyetinde ve azmindeyiz ... Bunun için, bizce zaman ölçüsü geçmiş asırların gevşetici zihniyetine göre değil, asrımızın sür'at ve hareket mefhumuna göre düşünülmelidir" (Cemil Şenalp, "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde 'Zaman' Sorunsalı Üzerine Bir İnceleme", *Atatürk Haftası Armağanı*, 10 Kasım 2002, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, sayı 29, s. 287).

meclis oturumunda bu konuda düzenleme yapma yetkisinin İcra Vekilleri Heyeti'ne ait olduğu belirtilmiştir. Trabzon Mebusu Muhtar Bey'in de değindiği gibi Avrupa ülkelerinde ileri saat politikalarının terk edilmiş olması böyle bir karar alınmasını sağlamıştır.

Uzun yıllar ileri saat anlayışı çerçevesinde saatlerde değişiklik yapılmamıştır; ama eski geleneğin bir tekrarı olarak çalışma saatlerinin mevsimlere göre düzenlenmesi yönündeki teamül devam etmiştir. Bu konuda verilecek ilk örnek 1928 yılı sonbaharında Müdafaa-yı Millîye Vekâleti'nin bir teklifi sonrasında yapılan düzenlemedir. Adı geçen vekâlet kış mevsimi dolayısıyla gündüzlerin kısalması ve havanın erken kararması nedeniyle, çalıştıkları kurumdan uzakta oturan asker ve memurların karanlıkta ve çok geç saatlerde evlerine ulaştıklarını belirterek, mesai saatlerinde yapılacak değişikliklerle işe bir saat önce başlanması ve işin bir saat önce sona erdirilmesini istemişti. Vekâletin bu isteği doğrultusunda kış aylarında mesainin 8.30'da başlaması ve 16.00'da bitmesine karar verilmiştir⁷⁰. İlerleyen yıllarda altı ila sekiz saat mesai yapılması şartıyla günlük çalışma saatleri belirlenmiş ve 1931 yılı yaz aylarında 9.00'da başlayan mesai 18.30 itibarıyla sonlandırılmıştır⁷¹.

⁷⁰ BCA, Muamelat Kataloğu, 47.300.24.

⁷¹ 7 Mayıs 1931 tarihindeki bu düzenleme ile tıpkı 1928 yılında olduğu gibi öğle tatili 12.00'da başlıyor ve 13.30'da bitiyordu (BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 19.27.1, karar sayısı 10976). Mesai saatlerinde düzenleme yapma yetkisi bir aralık, sekiz saati aşmamak ve sekiz saatten az olmamak şartıyla yerel yönetimlere bırakılmıştı. Bu yetkiyi kullanmak isteyen Mersin Vilâyeti yaz aylarında havaların çok sıcak olması nedeniyle, vilâyet sınırları dahilinde mesainin -üç ay için geçerli olmak şartıyla- 7.00-13.00 saatleri arasında kesintisiz olarak yapılması yönünde talepte bulunmuştu. Vilâyet yönetiminin isteğine bakıldığında çalışma saati toplamının altı saat olarak teklif edildiği görülmektedir. Mesai saati toplamının net sekiz saat olacağı kararı doğrultusunda hareket eden İcra Vekilleri Heyeti "vilâyetlerin mahallî şeraitine göre çalışma şartlarının yekün çalışma müddeti mahfuz kalmak şartıyla tayin edebilecekleri"ni belirterek bu teklife Mersin Vilâyeti'nin isteği doğrultusunda cevap vermemiştir (BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 20.37.20, karar sayısı 11197). 1943 yılında ise Birinci Umumî Müfettişlik bölgesinde bulunan illerin yaz çalışma saatlerinin belirlenmesinde Umumî Müfettişin muvafakati alınacak, diğer vilâyetlerde ise doğrudan doğruya valiler söz hakkına sahip olacaklardı (BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 102.39.14, karar sayısı. 2/20028). İlerleyen yıllarda mesai saatlerinin mahallin icaplarına göre belirlenmesi konusunda valilerin yetkili olduğu tekrar teyit edildi. Bu konuda Bakanlar Kurulu'nun 21 Temmuz 1949 tarihli toplantısında aldığı karar örnek olarak verilebilir. Hazırlanan kararnameye göre, merkez teşkilâtında 1 Ağustos-22 Eylül 1949 tarihleri arasında çalışma saatleri en az altı buçuk saat olacaktı. Vilâyetlerde ise vilâyetin gereksinimleri doğrultusunda düzenlemeler yapılacak ve bu konuda yetkili makam vali olacaktı (BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 120.56.14, karar sayısı 3/9633).

Pek çok Avrupa ülkesi İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte, savaş tedbiri olarak yaz saatine geçmişlerdi. Hatta komşu ülke Suriye'nin 1 Nisan ve 1 Ekim 1940 tarihleri arasında yaz saatini başlatacağı Hariciye Vekâleti aracılığıyla öğrenilmişti⁷². Kısa bir süre sonra Türkiye'de de 1 Temmuz 1940 tarihinde yaz saatine geçildi ve 6 Ekim 1940 tarihinde sonlandırıldı⁷³. Tasarruf tedbirleri bu kez de öncelikliydi. Gerekçe olarak güneş ışığından daha çok faydalanmak ve elektrikten daha fazla tasarruf etmek gösterilmişti. İlgili kararnamenin ikinci maddesinde: "İşbu kararın tatbik mevkiinde bulunduğu müddetçe tarifelerde ve mesaî saatlerinde kararın umumî hayatın her gün bir saat evvel başlamasını istihdaf eden gayesini haleldar edecek hiçbir tadil yapılmayacaktır" denilmekteydi⁷⁴. Yaz ve kış saatiyle ilgili olarak hazırlanan kararnamelerin ortak özelliği, karar gerekçesinin neredeyse bir cümle ile geçirtilmesi; ama alınan kararın hayatın her alanında yürütüleceği ve kesinlikle taviz verilmeyeceğinin belirtilmesidir.

1940 yılı sonuna gelindiğinde yaz saatine tekrar dönülmesi gerekliliği ortaya çıktı ve o günün deyiimiyle "ışıkların maskelendirildiği", günümüzde bilinen adıyla karartma uygulamasının başladığı 1 Aralık 1940 tarihinde saatler bir saat ileri alındı⁷⁵. Oysa yukarıda da değinildiği gibi çok kısa bir süre önce 6 Ekim 1940'da kış saatine geçilmişti ve normal şartlarda 1941 yılı Nisan ayının sonunda yaz saatine dönülebilirdi. Bu sıra dışı tavrın nedeni savaş ve her an savaşa girilecekmiş gibi yaşama politikasıydı. Ülkenin tamamında kömür temel enerji kaynağı olarak kullanıldığı için büyük küçük, resmî ve özel pek çok kurum kömür sıkıntısı çekmeye başlamış, kömür madeni neredeyse temel tüketim maddesi olarak görülen ekmekten daha önemli hâle gelmiştir⁷⁶. Bu yüzden eldeki stokları korumak, kömür tüketimini en aza indirmek düşünülen başlıca tedbir olmuştur. İstanbul ve Ankara'daki gazhane ve santrallerin kömür tüketimi azal-

⁷² BCA, Muamelat Kataloğu, 265.789.2.

⁷³ "Kış saati", *Ulus*, 3 Birinciteşrin 1940, s. 1.

⁷⁴ BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 91.61.6, ek 2, karar sayısı 2/13786; "30 Haziranı 1 Temmuzla bağlayan gecede saatler bir saat ileri alınacak", *Ulus*, 30 Haziran 1940, s. 1.

⁷⁵ "İşıkların maskelenmesi", *Cumhuriyet*, 30 İkinciteşrin 1940, s. 1; "30 İkinciteşrin gece yarısından itibaren saatler bir saat ileri alınacak", *Ulus*, 27 İkinciteşrin 1940, s. 1.

⁷⁶ Yunus Nadi, "Kömür istihsalimizde inkişafın temini", *Cumhuriyet*, 13 İkincikânun 1942, s. 1, 3.

tılmış, pek çok müessesede taş kömürü yerine ağaçlı linyit kullanılmıştır⁷⁷. Kömür tasarrufu yanında elektrik tasarrufu da yapılmış, bu yönde elektrik kesintileri başladığı gibi cadde ve sokaklardaki lambaların yarısı söndürülmüştür⁷⁸.

Işıkların maskelendirilmesi ise olası bir hava saldırısını en az zararla atlatma düşüncesinin bir ürünüydü⁷⁹. Maskelenme terimi gece havayı aydınlatacak en küçük bir ışık huzmesinin dahi gözükmemesi anlamında kullanılmaktaydı. Daha önce tasarruf nedeniyle yarı yarıya söndürülen cadde ve sokak lambaları, bu kez ışıkların maskelenme işi çerçevesinde tamamen söndürüldü. Evlerin, iş yerlerinin pencerelerine koyu renk perdeler takıldı ve şehirler tam anlamıyla karanlığa büründü⁸⁰.

⁷⁷ “Kömür Tasarrufu”, *Cumhuriyet*, 4 Mart 1942, s. 1. Kömür sıkıntısı çekileceği daha savaşın başında anlaşıldığından 1940 yılında çıkarılan Millî Korunma Kanunu kapsamında, Ereğli Kömür Havzası’ndaki kömür üretimini artırmak için *iş yükümlülüğü* kararı alınmıştır. Bu karar öncelikle Zonguldak yöresinde yaşayan vatandaşlar için geçerli olmakla birlikte, diğer illerden de takviye yapılabilecekti. Belirlenen mazeretler dışında yükümlülüğe uymak zorunlu tutulmuştu (Serkan Tuna, “Millî Korunma Kanunu’nun Sanayi ve Maden Sektörlerindeki Uygulaması (1940-1945)”, *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yıllığı*, İstanbul 1999, X, 307, 310).

⁷⁸ “Elektrik ceryanından yapılacak tasarruf”, *Cumhuriyet*, 8 Şubat 1942, s. 2. İstanbul’da vapur sefer sayısı azaltılmış, günlük tarife içinde yer alan son seferler kaldırılmıştır. Yeni uygulamaya göre son araba vapuru Üsküdar’dan 19.30, Sirkeci’den de 20.00’da hareket edecekti (“Şirketi Hayriye seferleri” *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1940, s. 4).

⁷⁹ Karartma ile ilgili bir nizamname de hazırlanmıştı (“Işıkları söndürme ve karartma işi başlıyor” *Ulus*, 19 İkinciteşrin 1940, s. 1). Vilâyet idareleri bu konu ile ilgili bir takvim hazırlamış ve karartmanın hangi saatlerde başlayacağını belirlemişlerdir. Örnek olarak Ankara Valiliği’nin bu konudaki ilânı için bk. “Şehirde ışıklar nasıl söndürülecek”, *Ulus*, 22 İkinciteşrin 1940, s. 1.

⁸⁰ “Bu gece bütün Türkiye’de ışıklar tam maskelenecek”, *Cumhuriyet*, 1 Birincikânun 1940, s. 1. Maskelendirmenin nasıl yapılacağı konusunda İstanbul Vilâyetinin neşrettiği bir talimatnamenin maddeleri aydınlatıcı bilgi verecektir. Bu talimatnameye göre; “1. Her ev, pencere, terasa, balkon, kapı gibi bilumum menfezleri siyah bez veya kâğıdla gayet sıkı olarak ve hiçbir aralıktan ışık sızmayacak şekilde kapamalıdır. 2. Kırmızı, sarı, yeşil gibi renk veren örtülerle maskelemek yasaktır. 3. Apartmanlarda bilhassa merdiven pencereleriyle hava aralıklarına tesadüf eden mutfak gibi pencerelerin de tamamen maskelenmesi lazımdır. 4. Apartman, otel, kazino, han gibi binaların kapılarında ve antrelerinde yanan lambaların koyu renkte ve üzeri maskelenmiş olarak sokağa aydınlık vermeyecek şekilde maskelenmesi lazımdır.” Halkın uyacağı hususî kurallar da şunlardı: “1. Halkın kullanacağı el fenerleri de mavi ampul veya boyaya ile maskelendirilmelidir. Açık kullananların lambaları alınacaktır. 2. Karanlıkta halkın yolun sağını takip etmesi, selamete yürümek noktasından lüzumludur. 3. Elektrik fenerlerinin vesaite karşı tutulması ve bilhassa gelen otomobillere karşı tutmaları kazaya sebebiyet vereceğinden bu cihetten halkın sakınmaları lazımdır. 4. Bu maskelenmenin nihayet 1/12/1940 gününe kadar ikmal

Işıkların maskelendirilmesi ve yaz saati eş zamanlı başlatıldıysa da halkın deyimiyle karartma işi üzerine yoğunlaşıldı; karartmanın nasıl yapılacağı konusunda toplum en ince ayrıntısına kadar bilgilendirilmeye çalışıldı⁸¹. Saatlerin bir saat ileri alınması ise radyodan bir iki anons ve gazete sütunlarında yer alan bir iki küçük haberle duyuruldu. Gelenekselleşen, resmî ve özel idarelerin mesaî saatlerini yeni saate göre belirleme alışkanlığıysa Maarif Vekâleti örneğinde olduğu gibi devam etti. Maarif Vekâleti yaz saatinin başlaması ile birlikte 2 Aralık 1940 tarihinden itibaren geçerli olmak şartıyla mekteplerin ders saatlerini yeniden düzenledi⁸².

1 Aralık 1940'ta başlayan yaz saatine 20 Eylül 1941 tarihinde son verilmiştir. İkinci Dünya Savaşı yılları Türkiye'de ileri saat uygulaması açısından garip uygulamalar dönemi olarak nitelenebilir. Kış döneminde yaz saati benimsendiği gibi, 1 Nisan 1942'de⁸³ üç yıl sürecek olan yaz saati

---

edilmiş olması lazımdır" ("Işıkların maskelenmesi", *Cumhuriyet*, 30 İKinciteşrin 1940, s. 1). Işıkların maskelendirilmesi konusunda ilk tatbikat hususî meskenlerle, sokak lambalarının söndürülmesiyle 20 Kasım 1940 akşamı yapıldı. Fakat karartmanın tam anlamıyla yapılabilmesi ve gerekli hazırlıklarının tamamlanabilmesi için daha zamana ihtiyaç vardı ("Işıkları söndürme ve karartma kararının tatbiki için hazırlıklar", *Ulus*, 21 İKinciteşrin 1940, s. 1). Karartma hazırlıklarının 1 Aralık 1940 tarihi itibarıyla sona erdirilmesi gerekliliği halka duyuruldu. İcra Vekilleri Heyeti'nin 15/11/1940 tarihli kararının bu konuyla ilgili maddesinde "2. Hususî meskenlerin iç ışıklarının karartılması ve maskelenme hazırlıkları 1/12/1940 tarihine kadar ikmal edilmiş olacak ve karartmanın başlayacağı tarih ayrıca ilân edilecektir" denilmektedir ("Işıkları söndürme ve karartma işi başlıyor" *Ulus*, 19 İKinciteşrin 1940, s. 1).

⁸¹ "Işıkların tanzimi için yarın radyo ile halka son talimat verilecek", *Cumhuriyet*, 29 İKinciteşrin 1940, s. 1, 3.

⁸² Derslere en geç saat 9.00'da başlanacaktı ve 17.40'ta eğitim sonlandırılacaktı. Yeni düzenlemeye göre normal tedrisat yapılan okullarda derse başlama saati aynen devam ediyor, vilâyet ve kaza merkezlerinde çift tedrisat yapan okullarda ise derse başlama ve bitirme saatleri bir saat öne çekiliyordu ("Maarif Vekâleti ders saatlerine dair bir tebliğ neşretti", *Cumhuriyet*, 30 İKinciteşrin 1940, s. 1, 3; "Mekteplerin çalışma saatleri değiştirilecek", *Ulus*, 30 İKinciteşrin 1940, s. 1, 3). Savaş sonrasında da benzeri uygulamalara devam edildi. Tren ve vapur seferleri yaz ve kış saatine göre yeniden düzenlendi. Örneğin, 1 Haziran 1946'da başlayan yaz saati dolayısıyla Devlet Demiryolları şehir hatlarının tarifelerini yeniden belirlemişti ("Yaz tarifesi 7 hazirana kaldı", *Cumhuriyet*, 3 Haziran 1946, s. 2). Sadece tren seferlerinin değiştirilmesi ile kalmamış, 3 Haziran 1946 tarihinden itibaren tramvaylarda da yaz tarifesi uygulanmaya başlamıştı. Aynı şekilde otobüs seferlerinin programı da belirlenmişti ("Tramvay ve otobüs yaz tarifesi", *Cumhuriyet*, 30 Mayıs 1946, s. 2).

⁸³ Nafia Vekâleti'nin yaz saatine geçilmesi gerektiği yönündeki 25 Aralık 1941 tarihli teklifi İcra Vekilleri Heyeti'nin 12 Mart 1942 tarihli toplantısında kabul edilmiş, 1 Nisan 1942 tarihinden itibaren bütün memlekette yaz saatinin başlatılmasına karar verilmiştir (BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 97.129.17, karar sayısı 2/17570). İlgili karar gazetelerde de ilân edilmiştir ("Yaz saati 1 Nisandan itibaren tatbik olunacak", *Ulus*, 26 Mart 1942, s. 1).

başlamış ve bu tarihte saatler bir saat ileri alındıktan sonra, ancak, 8 Ekim 1945'te kış saatine yani gerçek saate dönülmüştür⁸⁴. Ülkemizde böyle bir uygulamaya bir daha ne geçmişte ne de ilerleyen yıllarda rastlanmıştır ve üç yıl gibi çok uzun süre bir saat ileride yaşanılmıştır. Bu konuda İkinci Dünya Savaşı'nın tamamını ileri saatle geçiren eski Sovyetler Birliği'nin örnek alındığı düşünülebilir⁸⁵.

Zorunlulukların ve savaş koşullarının ortaya çıkardığı, fakat keyfî olarak nitelenebilecek bu uygulamalara, 1946 yılında yapılan Uluslar arası Montreaux Konferansı'nın kararları ile son verilmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi bu konferansta Avrupa'daki ileri saat düzenlemelerinin aynı tarihlerde yapılması kararlaştırılmış⁸⁶, değişikliklerin yapılacağı takvim belirlenmiş ve ülkelerin birlikte hareket edeceği bir taslak çerçeve oluşturulmuştur. Türkiye katıldığı bu konferansın kararlarını 5 Aralık 1946 tarihinde onaylayarak, belirlenen takvim çerçevesinde 1952 yılına kadar ileri saat politikasını devam ettirmiştir. Bakanlar Kurulu aynı yıl yaz saatini başlatmadan ve hiçbir gerekçe göstermeden “yaz saatinin kabulü hakkındaki kararı” kaldırdığını ilân etmiştir⁸⁷. Bakanlar Kurulu'nun deyişiyle yaz saati kaldırılmış ve 1961 yılına kadar yaklaşık on yıl gündeme getirilmemiştir.

İkinci Dünya Savaşı yılları dikkate alınarak, toplumun belirli aralıklarla da olsa saatlerin ileri ya da geri alınması konusuna nasıl tepki verdiği de incelenmelidir. O tarihlerde yaşayan pek çok insan karartma gecelerini

⁸⁴ BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 109.59.13, karar sayısı 3/3160. Bakanlar Kurulu'nun 4 Ekim 1945 tarihli bu kararı diğer kararlardan farklı olarak “İş Saati Hakkında Bakanlar Kurulu Kararı” adını taşımakta ve nedense kararın içinde iş saati terimi hiç kullanılmamaktadır (“İş Saati Hakkında Bakanlar Kurulu Kararı”, *T.C. Sicilli Kavanini*, c. 26, İstanbul 1946, s. 931).

⁸⁵ Derenel, “Son Saat Âyarlaması Münasebetiyle Yaz Saati”, s. 3; Derenel, “Ekonomik Tesirleri Oldukça Mühim Olan Umumî Saat Sistemi Bu Sistemin Tatbik Şekli ve Yaz Saatleri Meselesi”, s. 7.

⁸⁶ Bu konferansta alınan kararlar Bakanlar Kurulu'nun 5 Aralık 1946 tarihli toplantısında incelenerek kabul edilmiş ve Türkiye'de yaz saatinin belirtilen konferansta kabul edilen tarihlerde ve Avrupa ülkeleri ile müşterek olarak yapılması kararlaştırılmıştır (BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 112.77.14, karar sayısı 3/5049).

⁸⁷ “Memleketimizde yaz saatinin kabul ve tespiti hakkında 5/12/1946 tarihli ve 3/5049 sayılı kararın kaldırılması Ulaştırma Bakanlığının 5/2/1952 tarihli ve 5110/26070 sayılı yazısı üzerine Bakanlar Kurulunca 3/3/1952'de kararlaştırılmıştır” (“Yaz Saatinin Kabulüne Dair Kararın Kaldırılmasına Dair Bakanlar Kurulu Kararı”, *Düstur*, II. Tertip, Ankara 1952, XXXIII, 1106).

-resmî söylemle ışıkların maskelendirilmesini⁸⁸, belirli tüketim maddelerinde yaşanan sıkıntıyı ve adeta kıtlığı, karne ile ekmek dağıtıldığını çok iyi hatırlar. Nedense bu konu hakkında bilgi sahibi değildir. Bu durumu savaş şartları yaratmış, öncelikle güvenlik ve beslenme kaygısı üzerinde yoğunlaşmıştır. Yapılan değişikliklerden toplumun gerektiği şekilde haberdar edilemediği de iddia edilebilir; ama genel tavrının “ilgisiz” olduğu kesindir.

Halkın düşüncelerine tercüman olan gazeteler küçük haberlerle yaz saati veya kış saatinin başladığını ilân etmişler, haber yoğunluğunu farklı konular üzerinde toplamışlardır. Sadece Salahattin Güngör 1 Temmuz 1940’da başlayan yaz saatini köşesine taşımış, ilk gün yaşanan aksaklıkları dile getirmiştir. Yazarın:

“Yaz saatinin tatbikatına başlanacağı en vurdumduymazların kulağına çarpacak neşir vasıtalarıyla –gazete havadisi, radyo, resmî makamların tebligatı-kaç gündün beri ilân edilip durduğu hâlde gene de işin farkına varmayan gafiller az değildi.

Geceden saatlerini almayı unutan bir çok kimseler dün de her günkü gibi esneye gerine uyandılar ve kıştan kalma saatlerine bakıp:

-Ada...m sen de! Daha vakit varmış tesellisile öte yanlarına dönerek uykularını tamamladılar. Netice malûm: Eski saate göre hesaplanan bütün işler altüst oldu...

Emirganda oturan bir arkadaşım:

-Bu sabah diyordu vapurda oturacak yer bulamadım. Pazar günleri bile bu kadar kalabalık olmazdı. Bütün boğaz halkı, aynı vapurla İstanbul’a inmek için sözleşmiş gibiydiler! Şaşakaldım. Bir de gözüm iskeledeki saate ilişince ayaklarım suya erdi. Meğerse ben dokuz vapuruna değil, ancak on vapuruna dara dar yetişebilmişim. Etrafıma şöyle bir bakındım: Yolcuların çoğu yabancı... Kalabalığın sebebini keşfetmekte güçlük çekmedim artık: Anlaşılan benim gibi birçok deryadiller, dokuz vapuruna biniyoruz zannile on vapuruna atlamışlar. Böylelikle iki vapurun yolcusu,

⁸⁸ Karartma geceleri romanlara konu olmuştur. Bu bağlamda Rifat Ilgaz’ın kendi yaşadıklarından yola çıkarak kaleme aldığı *Karartma Geceleri* adlı romanı burada zikredilmelidir. Roman, *Sımf* adlı şiir kitabı yüzünden hakkında tutuklama kararı alınan Mustafa Ural’ın, karartma gecelerinin yaşandığı İstanbul’da, polis ve askerden kaçışının öyküsü üzerine kurgulanmıştır (Rifat Ilgaz, *Karartma Geceleri*, İstanbul 2005).

aynı vapurda birleşmiş olduk”⁸⁹ şeklindeki sözleri günümüzde saat değişiklikleri sonrasında yaşanan benzer tabloları akla getirmektedir.

On beş yıl aradan sonra, 1 Temmuz 1940'ta başlayan yaz saatine adapte olabilmek güç olmuş, değişikliğin yapıldığı ilk gün pazartesi gününe denk geldiği için gündelik işler aksamıştır. Çünkü hafta sonu tatili nedeniyle gereken hazırlıklar yapılamamıştır. Sonucunda toplum değişiklikten haberdar edilememiş, şehir meydanlarındaki saatler bile ileri alınmamıştır. Bu aksaklıklar ülkenin en büyük şehri olan İstanbul'da yaşanıyordu. Ancak yaz saatine başlanan ilk gün gereken tedbirleri almaya başlayan İstanbul vilâyet yönetimi, ilgili birimleri durumdan haberdar ederek, onları yaz saatinin gereklerini yerine getirmeleri konusunda uyarılmıştı⁹⁰.

⁸⁹ İlerleyen satırlar:

“Dün saati birbirine soranlar her zamandan fazla idi. Arada şakalaşanlar da oluyordu:

- Saat kaç?

-Hangi saati soruyorsun... Yeni saati mi eski saati mi?

Vapuru kaçıran randevusuna yetişemiyen, verilmiş sözlerini tutamayanlar pek çoktu.

Vaktile saati olmayan birine saati sorunca: “Dünkü bu vakit!” cevabını alırdınız. Yaz saatinin tatbikatına başlandıktan sonra, aynı tekerlemeyi tekrarlayarak, muhatabınızı baştan savamazsınız. Çünkü, saat artık: “Dünkü bu vakit değildir.

Yaz saati alacaklı atlatmakta mehareti olanların da işine yaradı:

- Hele bir saat sonra gel de, çaresine bakarız!

- İyi ama, bayım... siz bana saat on bir için söz vermiştiniz!..

- On bir oldu mu ya ... (saatine bakarak) Bak, henüz saat on

- Fakat şey... bu gün... yaz saati başladı da!

- Hay Allah müstehakını versin. Yerli yerince unutmuşum.

Saatleri geri kalmayı âdet edenler de işi şakaya bozuyor, soran olursa:

-Bu gün yazlık saatimi yanıma almamışım!.. deyip işin içinden çıkıyorlardı.

Bir kalendere danıştım. Anasonlu nefesini yüzüme üfleyerek cevap verdi:

- Aldırma... “Gün” bu gün, saat bu saat, dem bu dem!

İki akşamcı konuşuyordu:

- Peki... şimdi akşam bir saat erken mi olacak?

- Öyle ya

- Desene, bize gün doğdu.

- Neden?

- Artık kerahet vaktini beklemeyeceğiz!

Yaz saatini şaşırnanlar olduğu gibi hiç şaşırmayanlar da oldu: Meselâ resmî dairelerdeki bazı “rüesa-yı memurin” yaz saati başlamazdan evvel hangi saatte geliyorlarsa, elifi elifine gene o saatte geldiler:

Malûm ya:

“Âdet budur en sonra gelir bezme ekâbir” şeklinde devam etmektedir (Salâhaddin Güngör, “Yaz saati başlayınca”, *Cumhuriyet*, 2 Temmuz 1940, s. 2).

⁹⁰ “Yaz saati dün bazı yanlışlıklara sebep oldu”, *Cumhuriyet*, 2 Temmuz 1940, s. 2.

SONUÇ

Güneşin gökyüzündeki durumunu tanımlamak amacıyla yapılan ve zamanın tayininde kullanılan bütün araçlar insanoğlunun teknolojik anlamda katettiği aşamayı göstermektedir. Yüzyıllar önce ilkel su saatleriyle çözülmeye çalışılan zamanın belirlenmesi sorunu, günümüzde elektronik ve hatasız olarak işleyen saatlerle tamamen ortadan kalkmıştır. Mükemmel saatler imal eden insanoğlu, saati ileri saat gibi farklı bir amaç doğrultusunda da kullanmıştır. Modern hayatın neredeyse olmazsa olmazı durumuna gelen bu uygulama tasarruf, ulaşım, haberleşme ve işçi sağlığı gibi gerekçelerle başlamıştır.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında temel enerji kaynağı olan kömürden tasarruf etmek amacıyla başlayan ileri saat uygulaması, yine o devrin temel ulaşım ağını oluşturan demiryolları konusunda da önemli faydalar sağlamıştır. Fakat Mondros Mütarekesi sonrasında İşgal Devletlerinin girişiyle ve kömür tüketimini azaltmak gerekçesiyle, gündeme getirilen bu yeniliğe alışmak Osmanlı toplumu için çok zor olmuştur. Çünkü ülkede yaşanan alafraanga-alarurka saat ikiliği yanında ayakkabı bağından, fes püskülüne kadar hemen her şeyi ithal eden; amelesiz, fabrikasız, imalâthane-siz bir ülkede böyle bir yenilik işe yaramaz Frenk âdeti olarak görülmüştür.

Cumhuriyetin ilânından sonra birkaç yıl yaz ve kış mevsiminin gelişyle birlikte saatlerde değişiklik yapılmışsa da devamı getirilememiştir. Aynı yıllarda benzer sıkıntının Avrupa ülkelerinde de yaşandığını belirtmek gerekir. İleri saat anlayışını dünyanın yaşadığı iki büyük savaşın olağanüstü şartlarının yarattığı ileri sürülebilir ve her iki savaşın sona ermesiyle birlikte bu düzenlemenin de terk edilmesi bu yargıyı güçlendirir. Avrupa merkezli ileri saat politikasının oluşturulması açısından 1946 yılı önemli bir yıldır ve o yıl yapılan Montreaux Konferansı'nda belirlenen program bugün de geçerliliğini korumaktadır.

Avrupa'daki ileri saat uygulamalarıyla görülen paralelliklerin dışında Türkiye'deki düzenlemelerin kendine has bazı özellikler taşıdığı da anlaşılmaktadır. Birincisi, yaz ve kış saati dönemlerinin başlamasıyla birlikte mesaî saatlerinin yeniden düzenlenmesidir ki, bu da ileri saat anlayışının karakteriyle bağdaşmaz. Aslında bu durum 1920 yılında Adliye Nezareti personelinin ileri saat gibi bir "bid'ate" karşı verdiği tepki sonrasında, mesaî saatlerinin düzenlenmesi üzerine adeta gelenek hâlini almıştır. Bu gelenek 1925-1940 yılları arasında yaz ve kış saatine geçme kararı alınma-

diği yıllarda da devam ettirilmiş, çalışma saatleri belirtilen dönemlerde yeniden düzenlenmiştir. İkincisi, saat değişikliklerinden toplumun gerektiği şekilde haberdar edilmemesidir. Bugün düzenlemenin geç dönemli bir yenilik olduğuna inanılmakta, kesintilerle de olsa 10 Nisan 1919'dan beri yaşanan bir sürecin ürünü olduğu bilinmemektedir. Hatta Osmanlı devri bir yana bugün hayatta olan ve İkinci Dünya Savaşı'nı yaşayan neredeyse hemen herkes, yaşadığı yıllarda Türkiye'de böyle bir düzenlemenin var olduğundan haberdar değildir. İleri saat uygulaması Osmanlı devrinde gereksiz bir Frenk âdeti, Türkiye Cumhuriyeti döneminde de dikkate alınmayan, içeriği anlaşılmayan; ama gereklerine uyulan bir olgudur. Kitle iletişim araçlarının yetersizliği nedeniyle halkın bilgilendirilememesi haklı bir mazeret olarak görülebilir; fakat basında kısa haberlerle geçiştirilen bu kararın devletin resmî belgelerinde yeterince ele alınmaması ilginçtir. Özellikle Cumhuriyet devri hükümetleri bu konuda eleştirilebilir. Kararname metinleri dışında konunun adı belgelere girmediği gibi, uygulamanın TBMM gündemine bile getirilmemesi gariptir. Sadece 1926 yılında TBMM gündemine getirilmişse de üzerinde fazla durulmamıştır. İleri saat anlayışının en önemli amacı tasarruf olduğu hâlde, yürürlükte olduğu yıllarda ne kadar tasarruf yapıldığının tespit edilmemesi de bir eksiklik olarak gözükmemektedir.

1946 yılı içinde tekrar başlayan ileri saat uygulamasının sürekli olmasa da onar yıllık fasıllarla devam ettirildiği görülür. 1946-1952 döneminden sonra yaklaşık on yıl sonra 1961 yılında başlayan yeni dönem, saatlerin yıl içinde iki defa değiştirilmesinin halkı tedirgin ettiği gerekçeyle 1963 yılı sonbaharında bitirilmiştir⁹¹. Yine on yıllık aradan sonra 1973 yılında tekrar başlayan süreç günümüze kadar devam etmiştir⁹².

⁹¹ 8 Mayıs 1963 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı'nda 29 Ekim 1963 gecesini, 30 Ekim 1963 tarihine bağlayan gece, saatlerin bir saat geri alınması kararlaştırılmıştı ("Saatlerin Bir Saat Geri Alınması Hakkında Kararname", *T.C. Sicilli Kavanini, Kararnameler*, c. 44, İstanbul 1964, s. 728).

⁹² Timurtaş, *a.g.m.*, s. 13.

⁹³ BOA, DH.İ.UM, E28/55.

Ek II

Yaz Saatinin İstimâline Dair İlan⁹⁴

Memâlik-i müttemmedinenin hemân kâffesinde sinîn-i müteaddideden beri tatbik olunan ve fevâidi tezâhür eden yaz saati usûlünün bizde dahî istimâli faydali olacağı derpîş edilerek mütelifeyn heyeti ile bi'l-ittifâk nisanın onuncu perşembe gününden itibaren mevki-i tatbike vaz olunmasına karar verilmiştir şöyle ki: nisanın dokuzuncu gününü onuncu gününe vasıl eden gece saat on birde umûm saatler birer saat ileri alınarak on ikiyi götürülecek ve bütün yaz müddetince bu saat tatbik olacaktır. Binâenaleyh devâir-i mülkiyye ve askeriyye ile berrî ve bahrî hidemât-ı umûmiyye icra eden umûm şirketler ve kumpanyaların, idarehânelerin, mekâtib-i umûmiyye ve husûsiyyenin, fabrikaların ve ale'l-umûm ahâlinin bu suretle hareket ve elyevm mevcut saat-i mesâîlerini ve tarifelerini aynı ile ve fakat nisanın onuncu gününden itibaren yeni saate göre tatbik eylemeleri ilan olunur.

EK III

TÜRKİYE'DE İLERİ SAAT UYGULAMALARI (1919-1946)

<i>Başlangıç Tarihi (yaz saati)</i>	<i>Bitiş Tarihi (kış saati)</i>
10.04.1335/1919 ⁹⁵	2.10.1335/1919 ⁹⁶
1.03.1336/1920 ⁹⁷	1.11.1336/1920 ⁹⁸
15.03.1337/1921 ⁹⁹	1.11.1337/1921 ¹⁰⁰
15.03.1338/1922 ¹⁰¹	1.11.1338/1922 ¹⁰²
13.05.1340/1924 ¹⁰³	1.10.1340/1924 ¹⁰⁴
1.05.1341/1925 ¹⁰⁵	1.10.1341/1925 ¹⁰⁶
1.07.1940 ¹⁰⁷	6.10.1940 ¹⁰⁸

⁹⁴ BOA, BEO, nr. 342289; DH.İ.UM, 22-3/35, ek 3.

⁹⁵ BOA, BEO, nr. 342289, Nafia Nezareti'nden Sadaret'e giden 3 Nisan 1335 tarihli tezkire; Dahiliye Nezareti'nden Sadaret'e giden 6 Nisan 1335 tarihli tezkire.

⁹⁶ BOA, ŞD, 2842/32, ek 1.

⁹⁷ BOA, ŞD, 2843/7, ek 1; BEO, nr. 346351, Nafia Nezareti'nden Sadaret'e giden 26 Şubat 1336 tarihli tezkire; DH.İ.UM, 22-2/50, ek 2.

⁹⁸ BOA, BEO, nr. 349444, Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e giden 17 Teşrinievvel 1336 tarihli tezkire; Nafia Nezareti'nden Sadaret'e giden 19 Teşrinievvel 1336 tarihli tezkire; DH.İ.UM, 19-14/1-29, ek 2.

⁹⁹ BOA, BEO, nr. 350655, Sadaret Kalemi'nden Nafia ve Hariciye Nezaretleriyle bu nezaretlerin dairelerine ve Heyet-i Ayan'a gönderilen 7 Mart 1337 tarihli tamim.

¹⁰⁰ BOA, BEO, nr. 352180, Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e giden 18 Teşrinievvel 1337 tarihli tezkire.

¹⁰¹ BOA, ŞD, 2845/18, ek 1; 2847/29, ek 1; DH.İ.UM, 19-20/1-20, ek 2; *Takvim-i Vekayi*, 13 Mart 1338, nr. 4413, s. 3.

¹⁰² BOA, ŞD, 2848/39, ek 1; 2847/2, ek 1.

¹⁰³ BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 9.25.7, karar sayısı 510.

¹⁰⁴ BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 11.44.6, karar sayısı 890.

¹⁰⁵ BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 13.24.18, karar sayısı 1824.

¹⁰⁶ BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 15.60.9, karar sayısı 2533.

1.12.1940¹⁰⁹20.9.1941¹¹⁰1.04.1942¹¹¹08.9.1945¹¹²1.06.1946¹¹³1.10.1946¹¹⁴

“ACCEPTANCE OF INTERNATIONAL TIME AND FORMATION OF TIME CONCEPT FROM
OTTOMAN TO REPUBLIC WITHIN THE CONTEXT OF DAY LIGHT TIME SAVING”

Abstract

Position of the sun in the sky and times of rise and down has always been a center of attention for human beings. Man has made clocks in order to determine time of days and also with the development of transportation, trade and communication, need to adjust the time according to the prime meridian has arisen.

Application of the day light saving time is based on adjusting clock back and forth in respect of seasons. The day light saving time in summer is introduced at the end of April by moving an hour ahead. Per contra, the day light time saving in winter is introduced at the end of September by moving an hour back. The first day light saving time has started during the First World War and it was applied by the belligerent European powers. In Turkey it has been introduced and enforced by the Allied Powers after the Montreux Treaty for reducing the consumption of coal. After the proclamation of the republic, there were certain attempts to adjust time but the continuation had not been achieved.

The acceptance of the day light saving time is affected by the conditions of war. Like the First World War, during the Second World War the states in the war made some changes in time adjustments. Turkey deeply affected by the war has also started the application of the day light saving time in 1940.

Keywords

Time, Day Light Time Saving, The First World War, The Second World War, Coal, Savings, Darkening of Lights, Overtime Work.

¹⁰⁷ BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 91.61.6, karar sayıısı 2/13786; *T.C. Resmî Gazete*, 28 Haziran 1940, sayı 4548, s. 14179.

¹⁰⁸ BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 92.90.9, karar sayıısı 2/14369.

¹⁰⁹ BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 93.107.7, karar sayıısı 2/14707.

¹¹⁰ BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 96.80.19, karar sayıısı 2/16595; Bakanlar Kurulu Kataloğu, 96.81.20, karar sayıısı 2/16616.

¹¹¹ BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 97.129.17, karar sayıısı 2/17570; *T.C. Resmî Gazete*, 25 Mart 1942, sayı: 5066.

¹¹² BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 109.59.13, karar sayıısı 3/3160; *Düstur*, III. Tertip, Ankara 1945, XXVI, 1437.

¹¹³ BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 111.36.20, karar sayıısı 3/4231, *T.C. Resmî Gazete*, 29 Mayıs 1946, sayı 6319, s. 10663.

¹¹⁴ BCA, Bakanlar Kurulu Kataloğu, 111.36.20, karar sayıısı 3/4231; *T.C. Resmî Gazete*, 29 Mayıs 1946, sayı 6319, s. 10663.

Anadolu Sahasında Yazılmış Bir Tarım Eseri:

“FELĀĦAT-NĀME”

Sezer Özyaşamış ŞAKAR*

ÖZET

XIV. yüzyıldan itibaren Anadolu sahasında tarım eserleri yazılmaya başlanmıştır. Ağaç isimleri, meyve adları, ağaç dikimi ve aşılması ile ilgili unsurların yer aldığı, tarım konusunda yazılmış eserlerden biri de Ali Kuşçu'nun “Felâhat-nâme” adlı eseridir. Tarım alanında kullanılan sözcükleri içermesi sebebiyle bu alanın kelime hazinesinin ortaya konulması bakımından önemli bir eserdir. Bu makalede eser transkripsiyonlu metin hâlinde verilmiş, eserde geçen imlâ, ses ve şekil bilgisi özellikleri üzerinde durulmuş ve metinde geçen kelimelerin sözlüğü hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Felâhat-nâme, Ali Kuşçu, tarım, dil incelemesi, sözlük.

XIV. yüzyıldan itibaren Anadolu sahasında tarım ile ilgili eserler verilmeye başlanmıştır. Anadolu'da tarım konusunda yazılmış eserlerden biri de “Felâhat-nâme” adını taşıyan, ağaç aşılama hakkında bilgiler veren bu küçük risaledir. Yazmanın sonundaki ketebe kaydından 1027 (1617) yılında istinsah edildiği, Ali Kuşîzade'nin eseri olduğu anlaşılmaktadır. Ali Kuşîzade adı ile belirtilen kişinin, hem bu makaleye konu olan risale ile birlikte ciltlenmiş “*Revnak-ı Bostan*” adlı eserdeki “Ali Kuşçı” ifadesinden hem de Süheyl Ünver'in kitabında¹ geçen “Mehemmed Kuşci oğlu Ali” ifadesinden hareketle özellikle astronomi ve matematik alanında tanınmış Ali Kuşçu olduğu -eldeki bilgiler ışığında- söylenilebilir. Ali Kuşîzade'nin asıl adı Alâaddin Ali olup doğum yeri ve tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte XV. yüzyılın başlarında Semerkant'ta dünyaya gel-

---

* Yard. Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / sozyasamis@yahoo.com

¹ Süheyl Ünver, *Türk Pozitif İlimler Tarihinden Bir Bahis: Ali Kuşçı Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1948.

diği tahmin edilmektedir.² Babası, Uluğ Bey'in doğancıbaşısı olduğundan "kuşçu" lâkabıyla anılmıştır.

Esasen Ali Kuşçu olarak tanınan kişi, astronomi ve matematik ile ilgili kitapların yanı sıra pek çok konuda da eserler yazmıştır. Kaynaklarda Ali Kuşçu'nun bu isimle tarım konusunda bir risalesinin bulunduğu kaydedilmemiştir. Ancak risalede geçen "Ali Kuş" lâkabının kendi zamanında ve daha sonra istinsah edilen eserlerde kullanıldığı bilinmektedir.³ Ali Kuşçu 879 (1474) yılında İstanbul'da vefat etmiştir.

Eserin tespit edilebilen ve bu çalışmada kullanılan nüshası, Yapı Kredi Sermet Çifter Kütüphanesi Türkçe Yazmalar 459/4 numarada kayıtlıdır. Başka eserlerle ciltlenmiş olan bu eser 54b-57b sayfaları arasında yer almaktadır. Felâhat-nâme'den önce felahatname tarzında yazılan başka bir eser daha olduğu için, risalede eserin adı "Felâhat-nâme-i Diğer" şeklinde kaydedilmiştir. Ta'lik hatla mensur olarak yazılan nüshada yer yer hareke işaretleri kullanılmıştır.

Felâhat-nâme'den önce ciltlenmiş olan, 33^b-54^a sayfaları arasında yer alan kısım, kırmızı mürekkeple yazılmış "Ağaç dikmek için 'Alî Kuşçu merhûmuñ risâlesi başlığını taşır. İsmi Revnaç-ı Bostāndur. Eşcāra mûte'allik olan ahvāli beyān ider"⁴ ifadesinden, daha önce yayınlanmış olan, yazarı hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan "*Revnaç-ı Bustan*"⁵ adlı eserin de Ali Kuşçu'ya ait olduğu anlaşılmaktadır.

Eserde bugün kullanılmayan, ancak Anadolu ağızlarında yaşayan tarımla ilgili pek çok kelime bulunmaktadır. Metin; ağaç ve meyve adları, ay isimleri, ağaç dikimi ve aşılması ile ilgili bilgileri içermektedir.

² Cengiz Aydın, "Ali Kuşçu", *DİA*, İstanbul 1989, II, s. 408.

³ Süheyl Ünver, *a.g.e.*, s. 21.

⁴ Yapı Kredi Sermet Çifter Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar 459/3, 33^b.

⁵ Zafer Önler, *Revnaç-ı Bustan*, Ankara 2000, s. 5.

METİN

Felâhat-nâme54^b

Bismi'llâhi'r-raḥmâni'r-raḥîm

1 Ḥamd-i bî-pâyân ve şükri-firāvân Ḥâlik-ı zemîn ü âsûmân ve Ḥâlik-ı ins ü cân 2 ḥazretine olsun ki bâğ-bânlar fidanı ve kalemî ne zamânda almak gerek o ağacun kankı cânibinden alıcağ yemişlü 3 olur. Bilmek dileseñ gerekdür ki fidanı kânûn-ı şânîde dikesin ve taldurmayı daḥı ol zamânda 4 taldurasın ki fidan kuvvetlü olup tızcek ḥâşıl ola. Zîrâ zemherîrde qar ve yağmur yağup yir 5 toñ-ıla memlü olup ve hem zemherîrün ki zehri ve ağısı geçmişdür. Ḥamsinde daḥı yağmurlar yağup 6 fidanun köki yirler ruṭûbet üzre iken cemreler düşüp yire ḥarâret gelinceğ ğars olınan fidanlar 7 yire pençe şalup yaşarmağa başlar. Ba'zılar teşrîn-i şânîde ğars iderler. Anun-ıçun ki ḥazân olup 8 yire dökilse bir aya degin fânûs olup kış, qar ve yağmur şuyı-y-ıla yir memlü olup evvel bahârda yirinden 9 ve mekânından çıkmış gibi olur. Ammâ şöyle ki kış çatı olup ziyâde toñlar olacağ olur-ısa 10 fidan müte'eşşir olur. Dibine kemre döküp irkilüp gelüp cem' olınan şuyın giderüp ziyâde tîmâr itmek 11 gerekdür ki ḥâşıl ola. Şubat içinde daḥı dökülse câyizdür. Fe-emmâ yaz günlerinde şuyın eksük 12 itmeyüp her bâr muttaşıl fidanun dibini yumşadalar. Ammâ âzarda dikilen fidan çendân 13 ḥâşıl olmaz ve eger ḥâşıl olur-ısa daḥı giç olur. Zîrâ fidan her cânibe kök 14 şalmadın assı olur. Kök şalmağ giç dikilen fidana yay günlerinde ziyâde tîmâr itmek 15 gerekdür ki ḥâşıl ola. Daḥı fidan dikicek gerekdür ki yirini vâsi' ve derin çazup ortasına 16 dike eski kemre ve yâḥûd çıra ile dört barmağ miqdâr yâ kemre döşeyüp ve yumşak toprağ 17 koyup doldura andan fidanı yumşak toprağun üzerine koyup kemre veyâ çıra-y-ıla ḥalṭ 18 olmuş yumşak toprağ ki toprağa ğalî ola, fidanun köklerin örte. Fe-emmâ ziyâde derin 19 dikmeye ki şimşek ḥâriğ köke te'sîr itmeye. Zîrâ ḥarâret-i şemsden kök kızmaya ol fidan kemâl bulmuş 20 ve ziyâde daḥı yufka dikmeye ki ol fidanun şuyın ḥarâret-i şems alup fidan za'îf olur. 21 Muttaşıl dibi yumşak itmekden ğaflet olınmaya zîrâ kök her cânibe pençe şalup qar ve yağmur şuyı-y-ıla

55^a

1 kuvvet bulup kavî olur. Anuñ-ıçundur ki toprağına gübre hâlî iderler ki toprağı fidanı berk şıķup 2 rencîde idüp kök şalmağa mâni' olup zarar itmeye. Ma'lûmdur ki kökte kuvvet olmayup za'îf ola. 3 Özdeki kavî olup büyümez ve dağı fidan dikildükde dibi yalaķ olup çukur ola. 4 Hamsînde ve ğayrı evķâtda yağan qar ve yağmur şuyı dibine irkilüp tamâm şuyı aħz eyleye, 5 ğidâlanup tâ kim evvel bahârda ķâmet çeküp segirtmege sebeb ola, bi-'avni'llâhi ta'âlâ. Fe-emmâ kış kavî olup 6 buz toñmek ihtimâli olur-ısa şuyın def' idüp çukurun gideresin. Zîrâ buz fidana ğâyet zarar eyler. 7 el-hazer el-hazer. Andan mayıs içinde şu virmege başlaya haftada bir kerre veyâ iki kerre istedüğine güç 8 virile. Tâ kim güz yağmurları yağup şuya ihtiyâcları ķalmaya. Ve dağı fidanuñ etrafında ot 9 ķonmak gerekdür. Bu vechile tîmâr olınan fidan az zamânda bi-'avni'llâhi ta'âlâ yetişüp kemâl bulup 10 yemişe gele ve meyvesi iri ve âb-dâr ola. Tîmâr olunmadın fidanuñ meyvesi ğâyet az olup 11 ve ağacı dağı mu'ammer olmaya. Bir ağaç ki yemişe geldükden soñra yemişin dökse budakların şıķlığından olur, 12 seyrekletmek gerekdür. Bir ağaç ki yürürken tursa ķurımağa başlasa köki şıķlığından olur ve eyyâm-ı 13 şayfda şuyı az içdüğinden olur. İlk kış ayında zemherîr ki girmedin üç dört gün 14 muķaddem ol ağacuñ kökini açup yalaķ idüp ba'dehû kemre ve cibre ile taldurasın, 15 bir qarış miķdârı ammâ kemre eski olmayup tâze ola ki şerbetlü olur, nef'i ziyâdedür. Tâ kim 16 üzerine qar ve yağmur yağup kemrenüñ şerbeti ağacuñ kökine sirâyet eyleye. Tâ mart girince bu minvâl 17 üzre tura. Ba'dehû ol yalağı toprağ-ıla taldurasın, mayıs ayında şu virmege başlayasın tâ güz 18 yağmurına değin ol ağaç tâzelenüp bi-'avni'llâhi ta'âlâ tâze şâhlar şalup ķurımadan hâlâş ola. 19 Bir ağaç ki kart çiçek virüp yemiş dökse cinsindendür, anı kesüp yine aşılamaķ gerekdür. 20 Bir ağaç ki genç olup yemiş virmeye ve yâhûd yemişi hâm iken döke ma'lûm ola ki ķâmet şalup 21 büyümeķ 'alâmetidür, kemâlin bulduķda cümleden bi-'inâyeti'llâhi ta'âlâ yemişi ziyâde vire. Mücerredür lâ-tağaffül. 22 Bir ağaç ğars olunup büyümeüyüp ķabı yaşarup tura üç yıla dek şabr olına. Ba'dehû şöyle ki 23 şâhları kavî tâze ve tarî olur-ısa ma'lûm ola ki köke bürimişdür, yemişi kavî olur ve ziyâde olur.

55^b

1 Ve eger şâhları za'îf olur-ısa ma'lûm ola ki köki yâ bir taşa varur, istinâd ve yâhûd ziyâde deriñ 2 dikilmişdür, bir âhir yire tebdîl idüp dikmek gerekdür veyâ baķa ne lâzımdur ki hîn-i ğarsda fidanuñ 3 köki şaçaklısın diküp ve diledüği fidanları bir birinden iraç dike ki tâ ki büyük ağaç 4 olduķdan şâhları birbirine

girüp yemişin dökmege sebeb olmaya. Şubat ayında ağacın 5 kuruların kesüp dâ'im dibinden çıkan köklerin giderüp ve dâyim ağacın dibini nem-nâk idesin. 6 Ve dağı ayuñ on beşinden sonra çıkarup ve ğars olına ki cümle ruḡbet kamere tābi' olup 7 cemī' eşcār ve nebātāt neşv ü nemāda ziyāde ve noḡşān kabül eylemezler. İllā ayuñ on beşinde kabül 8 idüp arzdan ruḡbet cezb iderler, on beşinden sonra ruḡbete noḡşān gelüp eşcār 9 nemādan qalurlar. Ve'l-ḡaşıl ay yeñisinde ağaç kesmek ve fidan çıkarmak ve dikmek ve bāġ budamak 10 ve ağaç aşılamaḡ kaṡ'ā cāyiz degüldür. Ve vechi dağı mārrü'z-zıkrden ma'lüm olınmışdur, beyāna ḡacet 11 yokdur. Kaçan ki ağacın çiçegi açılıp meyve olmasa ağaç dibine ve yāḡūd bāġçenuñ ba'zı yerine 12 çoç boynuzu gömeler. Bi-'avni'llāhi ta'ālā meyvesi ziyāde ola. Turunc mart içinde yire gömülse 13 yine fe-emmā kış olduḡda muḡkem ḡıfz olunmaḡ gerekdür ki kurımaya. Tarīḡ-ı ḡıfz bāġ-bāna ma'lümdür, 14 tekrār beyāna ḡacet yokdur. Kestane çozaġından çıktığı zamānda kurı dikilse yazın tız 15 fidan olur. Servüñ çozaġın kāsım güninde alup tuḡmın çıkarup ekicek tız ḡaşıl olur. 16 Zeytün qalemin nīsānuñ iptidāsında kesüp yir altında ḡıfz idüp āḡir nīsānda aşılamaḡ 17 gerekdür. Zīrā qalem ağaç uyanmadın alınup ağaç uyandığıda aşılamaḡ gerekdür her ne olur-ısa 18 olsun zeytūna yapraḡ aşılamaḡ eyār evvelinden ortasına dek aşılana ba'dehū aşılansa 19 zebün olur. Zeytūnuñ qalemi alınmaḡ murād olınsa iki yaşında ḡal almaḡ gerekdür, bir yıllığı olmaz. 20 Zeytūna yapraḡ aşılamaḡ zamānı qalem aşılantığı vaḡıtdür, on gün sonra dağı cāyizdür. Zeytün 21 aşılamanuñ zamānı mercümek çiçegindedür ve ba'zılar ergāvān açıldığı vaḡıtdür dirler. Zeytūnı 22 kabuna aşılamaḡ qalemini uzun itmek gerekdür ve zevānesin katı yufḡa itmemek gerekdür. Zeytūnı 23 yapraḡ aşılamaḡ yegdür, gözini qalem için aldığı eski çubuktan almaḡ gerekdür, tāze çubuġuñ 24 gözi eyü olmaz. Encīr aşılanaur gibi aşılamaḡ üstini götüri şarmaḡ gerekdür. On beş günden sonra

56^a

1 göz üstini açup ġayrı yirin açmamaḡ gerekdür. Zīrā kabı yufḡadur ıssıdan müte'eşşir olur. Fe-emmā şarduğı 2 vaḡit bir inlü bez pāresile gözün bilece şarup sonra açmaḡ gerekdür. Şām fıstığı zeytūndan 3 bir hafta sonra aşılamaḡ çitlemik ağacına ki āna ḡabbetü'l-ḡaḡrā dirler, ermüd ağacı 4 aşılar gibi zeytün aşılantığı zamānda aşılanaur. Encīr dağı ol zamānda aşılanaur. 5 Ammā qalemi açılmadın alup yir içinde ḡıfz itmek gerekdür. Encīri kökden aşılamaḡ kabına şoḡup 6 yüksekden aşılamaḡ yarıp aşılamaḡ gerekdür. Eger köki dağı yarıp aşılamaḡ cāyizdür,

zamānı encīr 7 yaprağı tavşan kulağı kadar olduğu zamāndur. Ammā encīre yaprak aşılanaçak zamān martda kab virür olicağ 8 aşılanı. Kökden çıkan bıldıırki bildin alınmağ lāzımdur. Göz zīrā yukarıda olan 9 yaprakların gözi olmaz taze şāhda olur. Ağustosda dağı tāzenüñ gözi tēzeye 10 aşılanur. Lākin giç belinür kışın şovuk yağar martda aşılanmağ gāyet nāfi'dür, tecrübe olunmuşdur. 11 Mücerrebest lā-tağaffül. Ammā yaprak aşılanduğı vaqit kalem za'if olup gözlenmege imkān olmasa 12 kalemı bir yanından yazı kalemı gibi çalup yaprak aşılar gibi aşılanısa dağı yeg olur. Ağacı ayuñ 13 āhir güninde aşılasalar tızcek yemişe gele. Aşma şuyı bihtī olduğı vaqit şeft-ālū 14 aşılasalar tıutup yemişi āb-dār olur. Sögüde alma ve gül huşuşı söğüt güli 15 aşılanısa tıutup gāyet a'lā olur. Bādām erik ve şeft-ālū ve kayısı ve gögem 16 aşılanur. Erige dağı kayısı ve şeft-ālū ve gögem aşılanur. Zeytünüñ 17 tamām olmuşın alup üçer yanından çizüp tuzlı şuya koyup ve yāhūd sāde tuza vaz' olına. 18 Üç dört güne dek bir şuyın tebdil itmek gerekdür. Fe-emmā tuzlu şuya vaz' eylesen ziyāde çok 19 hıfz olunur ve zeytünüñ yağı çıkarmanuñ tarīkı oldur ki zeytünü gāyet muhkem ayağ-ıla döğüp 20 hamir idüp bir kazgan içinde koyup üstine gāyet ıssı şı koyup muhkem ayağ-ıla çigneyüp 21 üstine gelen yağı alup hıfz eylesin. Bu minvāl üzre bir iki def'a eyleyüp üstine üstine gelen yağı alup

56^b

1 gelen yağı aħz idesin, gāyet a'lāsi bu olupdur. Ba'dehū kazgan içinde kalan ħab ki 2 ve dürdī şı-y-ıla bir pāk torbaya koyup süzesin, tamām torbadan aqıup süzüldükden şonra bu torbayı 3 bir pāk tahta üstine koyup bir nacağ sapı gibi müdevver ağa[ç] ile şıqıup bal mümü şıkar gibi 4 tā kim hiç yağdan ve şudan eşer nesne kalmaya, ba'dehū bu aħz olınan şı-y-ıla maħlūt yağı bir boğazı 5 dar kaba koyup üstine gelen yağı alup bir tābe içinde āteşde kaynadup hıfz olına. 6 Fe-emmā zeytünü muhkem durmağ murād olına yağı muqaddem bir iki gün bir ev içinde süzüp tā kim bir miqdār 7 şuyı def' ola. Hāliš yağı alınur, gāflet olunmaya. Ve eger zeytünüñ yağı nicesine hıfz olunup azmamağ 8 murād olınsa yağı bir pāk kalaylı kazana koyup üstine bir avuç tuz koyup ve bir kaç acı soğanı 9 dörder pāre idüp bırağup muhkem kaynadasın. Ba'dehū süzüp bir pāk kübde hıfz olına. 10 Bi-'avni'llāhi ta'ālā bir iki sene tıurup zarar gelmeye belki dağı a'lā olur. Zeytün ve kestane çekirdekden 11 dikilür, tıutduğda aşılanur, aşılanmış degülse tıutmaz ve bu iki sene kab ve yaprak aşılanur 12 ancağ ve zeytün yaradan incinmez ammā kiras yaradan çurur. Ve kiras ağacınıñ dibine kemre 13 dökülmeye ağacına çurd düşer,

helāk olur. Qavli bi-'avnī sellemehū. Sögüd ağacından 14 bir zirā' veyā iki zirā' miqdārı kesüp birer qarış yirinden burğu ile aşağısına geçmeyecek kadar 15 delüp murād olınan ağaçdan yoğunlıkda ol delüğe şıgar bir qarışdan ziyāde qalemler 16 kesüp bir cānibinden qaba şokılan qalem gibi çalup ol delüklere şokup birer qarış 17 derin yiri hāndaq idüp ol sögüd ağacını qalemleri-y-ile yukarı yetürüp eski gübre ile 18 halı olınmış toprağ-ıla örtüp qalemlerüñ ucu taşra olup evvel bahārdan az az şu virile. 19 Ol sögüt köklenüp ol qalemleri qaynaya. Ol yıl bi-'avnī'llāhi ta'ālā er boyınca segirdüp 20 ve güzin çıkarup iki qalem ortasından kesüp başqa dikseler hāzır fidan olup 21 aşılmağa muhtāc olmaz ve aşılannışdan eyü olur. Zirā keser ağacın helāki, aşılama 22 yirinden olur. Fe-emmā bu tümmek fidanı qalemleri-y-ile köklenüp zararadan hālī olup bi-'avnī'llāhi ta'ālā 23 cümle āfetden maşün ola. FĀYĪDE Bir turşī fāsīd olup ekşise bekmez toprağı

57^a

1 aħz olunup muhkem qurıdılıp ince elekden eleyüp bir bez torba içine koyup küpün ortasına 2 koyup on gün miqdārı tura. Bi-'ināyetu'llāhi ta'ālā şuyı ve kendüsi 'asel gibi lezīz 3 ola ve üzümü dağı müdrir qılınmışda olur-ısa güzel ve nāzük ola. Bi-'avnī'llāhi ta'ālā. 4 Sirke eylemenün tarīkı oldur ki bir küpün nişfına varınca şīre koyup qavī sirke ola 5 ve eger tamām küpi ağzına varınca toldursalar hamīr olur 'ilācı iki küpe taqsīm eylemekdür. 6 Eger yarım küp sirke şarp olmasa 'ilācı oldur ki üstinden üstinden süzerek tedric ile 7 sirkesin alup küpün dibinden evvelen dürdün iħrāc idüp küpi pāk şu ile yıqayup 8 pāk idüp yine içine qoyalar. Bi-'avnī'llāhi ta'ālā gāyet qavī ve şarp sirke ola. Mücerrebest 9 la-tağaffül. Fe-emmā sirke kemālini bulup yalaq bıhtisi gibi māye bağlasa ağzına varınca toldursalar 10 zarar itmeyüp belki hālīş qosalar qavī sirke ola, gāyet bī-nazīr. Tarīk-ı müşelleş 11 budur. Müşelleş şireyi itmenün tarīkı oldur ki bir müte'ayyin qab-ıla qazğana hālīş tatlu 12 şireyi koyup ba'dehū şire qazğanun çıkmışdur 13 bir çubuk ile nişān idüp ba'dehū yine ol qab ile iki kerre dağı şire qoya 14 ba'dehū āteş urup ol miqdār qaynaya ki şīrenün şülüşāni gidüp şülüşi qala 15 ölçi yirine tamām gelmiş ise yine ol ölçi ile bir tolu şu koyup yine gele. Evvel qaynadup 16 ba'dehū āteşden indürüp tamām bürüdet hāşıl olduqda bir pāk küpe veyā destiye 17 koyup hıfz olına. Ammā be-şart-ı an ki içine şire vaz' olan küp veyā destī ağızlarına varınca 18 tolu olalar, zirā eksük olur-ısa sirke olup tamām ekşir menfa'at qalmaz ba'dehū 19 vaz' olınan küpün ve destinün ağızların muhkem bağlayup kırk gün tamām tura güneşde 20 köpüğün kesüp şafā kesb ider ba'dehū isti'māl olına. Ve eger muqarrem şuyı 21 şireye halı idüp qaynadılmaya,

⁶ Bu kelime okunamadığı için yazmada geçtiği şekilde metne dahil edilmiştir.

şu rakıkdür ğaleyāndan şu def olup şülüşān şire alup 22 isti'māli arām olur. el-
 'İyāzū bi'llāhi ta'ālā mahleb āġacı dirler, bir āġaç olur aña vilāyet-i Rūm'da
 57^b

1 endürüz āġacı dirler, vişneden urde meyvesi olur. Ba'zı a ve ba'zı şaru ve
 ba'zı siyāh 2 meyvesi olur. Ammā ğāyet acıdur a'ā yenmez lākin dūşürüp
 urıdup kiras 3 ekirdeġi ġibi ekirdeġi olur, anuñ iini ıarup vilāyet-i
 'Arabistān'a ve Hind'de 4 alup giderler, evlād-ı 'Arab etmeġe atarlar ğāyet beyāz
 ider ve hem rāyiasın ġökek ider. 5 Ve daı miskī şābūnuñ iinde olan ve rāyia-i
 tayyib viren ekşerī oldur ba'zı ışmarlamalara 6 bir midār misk daı atarlar.
 Ammā bāzārda bey' olınanlaruñ cümlesinuñ meliden ġayrı 7 rāyia virür nesnesi
 yodur. Hindūstān'da kimyā-gerler altuna atar dirler ve āġacınuñ daı 8 ġökek
 rāyiası vardur. Evlād-ı 'Arab 'aşāsın hezārān 'aşāsından mu'teber atarlar ve Rūm
 9 kiras āġacını aña aşılrlar o zamān urur urırmaz ieġi vişne ieġinden urde
 olur. 10 Ammā rāyiası ġāyet tufe olur, ekirdeġinuñ aşra abın daı
 'Arabistān'da 'aarlar fūrūht 11 iderler, anı daı miskī şābūna atarlar.

Temmet

Risāle-i Felāat-nāme-i 'Alī uşı-zāde raimehu'llāhu ta'ālā 'aleyhi
 rameten vāsī'aten fī'l-yevmi'l-ādī 'aşer min şehr-i zila'de eş-şerife sene seb'a
 'iştirin ve elf mine'l-hicreti en-nebeviyye 'aleyhi efdālū't-taiyye.

Sene 1027

METNİN DİL ÖZELLİKLERİ

İmlâ Özellikleri

b-p ünsüzlerinin yazılışı zaman zaman aynı kelimedede bile iki şekildedir. Metinde *küp* kelimesinin hem b'li hem de p'li yazıldığı görülmektedir.

küpün (57^a/1, 4, 7, 19), *küpi* (57^a/5, 7), *küp* (57^a/6, 17), *küpe* (57^a/16), *kübe* (57^a/5), *kübde* (56^b/9).

Metinde c-ç ünsüzlerinin kelime sonundaki yazılışında genellikle sedalı yazılış söz konusudur. *ağaç* kelimesinin yalın ve çekimli kullanımlarının metinde ısrarlı bir biçimde c'imle yazıldığı görülmektedir. Bunun dışında başka kelimelerde de aynı şey söz konusudur. Metinde aynı kelimenin hem c'li hem ç'li yazıldığı örnekler ile sadece c'li yazılan kullanımlar aşağıda belirtilmiştir. Bu kullanımlar metinde tek şekilli olarak ç'li alınmıştır.

ağacuñ (54^b/1, 55^a/14, 16, ...), *ağacı* (55^a-11), *ağac* (55^a/11, 12,...), *gic* (54^b/13,14,...), *avuc* (56^b/8), *güc* (55^a/7), *koc* (55^b/12), *üc* (56^a/18), *üç* (55^a/13, 22).

d-t ünsüzlerinin kelime başındaki yazılışında ikili kullanımlar dikkati çekmektedir. Ancak yaygın şekil sedasız yazılıştadır.

doldura (54^b/17), *ıoldurasın* (55^a/14), *ıoldursalar* (57^a/5, 9); *durmaç* (56^b/6), *ıursa* (55^a/12), *ıura* (55^a/17, 22,..), *ıurup* (56^b/10, 57^a/2), *ıurur* (57^b/9).

Bazı Türkçe ve yabancı kaynaklı kelimelerin yazımında farklılık, yine iki şekillilik görülmektedir. Bu durumda olan kelimeler şunlardır:

ıuzlı (56^a/17) örneğinde kelime t'lı yazılmış iken başka bir yerde *tuzlu* (56^a/18) şeklinde t'li görülmektedir.

Nazal n'li yazılan *deriñ* (54^b/18, 55^b/1) kelimesi *derin* (54^b/15, 56^b/17) şekli ile de metinde yazılmıştır.

Metinde aslî şeklinden farklı yazılan bazı yabancı kelimeler ise şunlardır: Cemre kelimesi ç'li olarak *çemre* (54^b/6), ibtidâ kelimesi *iptidâ* (55^b/16), pihtî, puhtî kelimesi *bıhtî* (56^a/13, 57^a/9) şeklinde yazılmıştır.

Ses Bilgisi Özellikleri

Eserin bir iki hareke dışında harekesiz olması bazı kelime köklerinin i'li mi e'li mi olduğunu ve eklerin ünlülerinin düzlük yuvarlaklık durumlarını tespit etmeyi güçleştirmektedir. Ancak bazı eklerdeki ünlülerin harfle yazılması neticesinde eklerin düzlük yuvarlaklık durumları tespit edilebilmektedir.

i-e durumu daha önceki dönemlerde karışık olduğu gibi, 17. yüzyılın başlarında yazılan bu metinde de karışıktır. Aynı kelimedeki kök hecede hem ye'li hem de ye'siz yazılışlar bulunmaktadır. Bu tür ikili şekiller, ye'nin harfle belirtilmemesi veya hareke işaretinin olmaması durumunda daha önceki dönemde kelimenin ye'li yazılması ve metinde bir yerde ye'nin yazılması dikkate alınarak i'li alınmıştır.

Ünlü uyumsuzluğu bakımından metinde *foñmek* (55^a/6) kullanımına rastlanılmıştır.

Teklik üçüncü şahıs iyelik ekinin kelime tabanından uyumsuz olarak yuvarlak ünlülü şekli *kabuna* (55^b/22) kelimesinde görülmüştür.

Şekil Bilgisi Özellikleri

Metinde görülen şekil bilgisi özellikleri Klâsik Osmanlı Türkçesinin başlarında yazılmış olması sebebiyle Eski Türkiye Türkçesi dönemi özelliklerinden de izler taşımaktadır. Bu bölümde özellikle sonraki dönem Türkiye Türkçesinden farklı olan ekler belirtilecektir.

İsim hâl eklerinden yükleme eki olarak kullanılan -n Eski Türkiye Türkçesi metinlerinde sıklıkla kullanılmıştır. Metinde de bu kullanımın yaygınlığı dikkati çekmektedir.

şuyın (54^b/11, 20, 55^a/6, 56^a/18), *çukurun* (55^a/6), *yemişin* (55^a/11, 55^b/4), *bu dağların* (55^a/11), *kuruların* (55^b/5), *köklerin* (55^b/5), *kozağın* (55^b/15), *tuğmın* (55^b/15), *kalemin* (55^b/16), *zevânesin* (55^b/20), *sirkemin* (56^a/7).

Tavsiye verir nitelikli bir eser olması ve bu üslûpla yazılmış olması sebebiyle metinde gereklilik ifadesinin sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Gereklilik ifadesi için “gerek” kelimesi kullanılmış, Eski Türkiye Türkçesi döneminin sonlarında ortaya çıkan ve sonraki dönem Türkiye Türkçesinde yaygın olarak kullanılan -mAlI ekine metinde rastlanılmamıştır.

almaq gerek (54^b/2), *tîmâr itmek gerekdür* (54^b/11,15), *ot konmaq gerekdür* (55^a/9), *seyrekletmek gerekdür* (55^a/12), *dikmek gerekdür* (55^b/2).

Metinde kullanılan zarf fiil ekleri şunlardır:

-dUKdA: -dUK sıfat fiil eki ile -dA bulunma hâli ekinin birleşmesi ile oluşmuş ek “-dığı, -diği zaman” ifadesini taşımaktadır.

dikildükde (55^a/3), *bulduğda* (55^a/21), *olduğda* (55^b/13), *uyandukda* (55^b/17).

-IcAK: Eski Türkiye Türkçesinde sıklıkla görülen bu ek metinde -ınca zarf fiil eki gibi zaman ifadesini karşılamaktadır.

alıcak (54^b/2), *ekicek* (55^b/15), *aşılایıcak* (55^b/18), *olıcak* (56^a/7).

-ınca: “-dığı zaman” ifadesi taşıyan zarf fiil eki metinde *varınca* (57^a/5, 9) kelimesinde görülmektedir.

-mAdIn: Arkaik durumda bulunan ve olumsuz bir ifade içeren bu zarf fiil ekinin metinde geçen örnekleri şunlardır:

şalmadın (54^b/14), *olunmadın* (55^a/10), *girmedin* (55^a/13), *uyanmadın* (55^b/17), *açılmadın* (56^a/5).

METNİN SÖZLÜĞÜ

A

āb-dār: (Far.): Sulu (55^a/10).

acı: Bazı maddelerin dilde bıraktığı yakıcı duyu (57^b/2).

aç-: Bir şeyin çevresini genişletmek (55^a/14); sarılmış, katlanmış veya örtülmüş bir şeyi bu durumdan kurtarmak (56^a/2).

açıl-: Açma işi yapılmak veya açma işine konu olmak, açılmak (55^b/21).

āfet (Ar.): Doğanın sebep olduğu yıkım, felâket (56^b/23).

ağaç: Ağaç (54^b/2).

ağız: Kapların veya içi boş şeylerin açık tarafı (57^a/5).

ağü: Zehir, ağı (54^b/5).

ağustos (< Lât. augustus): Yılın otuz bir gün süren sekizinci ayı (56^b/9).

āḥir (Ar.): Başka, diğer (55^b/2).

aḥz (Ar.): Alma, kabul etme (55^a/4).

aḥz eyle-: Almak (55^a/4).

aḥz it-: Almak (56^b/1).

aḥz olın-: Alınmak (56^b/4).

aḳ: Beyaz (57^b/1).

aḳ-: Sıvı bir maddenin bir kap veya bir yerden aşağıya doğru süzülmesi (56^b/2).

al-: Bir şeyi elle veya başka bir araçla tutarak bulunduğu yerden ayırmak; almak (54^b/2); ele geçirmek, almak; (54^b/20); birlikte götürmek (57^b/4).

a'lā (Ar.): İyi, pek iyi (56^a/15).

'alāmet (Ar.): Belirti, işaret (55^a/21).

alma: Elma (56^b/14).

altun: Altın (57^b/7).

ammā (Ar.): Ama, ancak (54^b/9).

aña: Ona (56^a/3).

andan: Ondan (54^b/17).

anı: Onu (55^a/19).

anuñ: Onun (54^b/7).

'Arabistān (Far.): Arapların yaşadığı ülke (57^b/10).

arż (Ar.): Toprak (55^b/8).

'aşā (Ar.): Sopa, değnek (57^b/8).

'asel (Ar.): Bal (57^a/2).

aşma: Üzüm veren bitki (56^a/13).

assı: Fayda, yarar (54^b/14).

assı ol-: Yarar sağlamak (54^b/14).

āsümān (Far.): Gök, gökyüzü (54^b/1).

aşagı: Bir şeyin alt bölümü (56^b/14).

aşıla-: Bir ağaca cinsini iyileştirmek için başka bir ağaçtan alınan kalem, göz, tomurcuk gibi parçaları eklemek, aşılama (55^a/18).

aşılan-: Aşılama işine konu olmak (55^b/17).

āteş (Far.): Isıtma veya pişirme için kullanılan yer veya araç (56^b/5).

āteş ur-: ateşi tutuşturmak, yakmak (57^a/14).

'aḫḫār (Ar.): Güzel kokulu şeyler satan kimse, aktar (57^b/10).

avuç: Avuç (56^b/8).

ay: Yaklaşık otuz gün olarak kabul edilen süre (54^b/8)
ay yeñisi: Ayın başlangıcı, ayın ilk günleri (55^b/9).
ayağ: Bacakların bilekten aşağıda bulunan ve yere basan bölümü (56^a/19).
az: Umulandan veya gerekenden eksik, az (55^a/9).
az-: Bozulmak (56^b/7).
āzar (< Far. āzār): Mart ayı (54^b/12).
az az: Küçük ölçülerle (56^b/18).

B

bādām (Far.): Badem (56^a/15).
ba'dehū (Ar.): Ondan sonra (55^a/14).
bāğ (Far.): Üzüm kütüklerinin dikili bulunduğu toprak parçası (55^b/9).
bāğ buda-: Bağdaki üzüm kütüklerini budamak (55^b/9).
bāğ-bān (Far.): Bahçıvan, bağıcı (54^b/2).
bāğçe (Far.): Bahçe (55^b/11).
bağla-: Bir nesneyi bir yere veya bir şeye tutturmak (57^a/19).
bağ-: İlgilenmek (55^b/2).
bal mūmı: Arıların petek yapmak için salgıladıkları madde (56^b/3).
barmağ: Parmak (54^b/16).
başka: Farklı, değişik (56^b/20).
başla-: Harekete geçmek (54^b/7).
bāzār (Far.): Pazar, alışveriş yeri (57^b/6).
ba'zı (Ar.): Kimi, bir kısmı (54^b/7).
be (Far.): “ile, için -e kadar” anlamında ön ek (57^a/17).
be-şarḫ-ı an ki (< Far. be-şarḫ-ı 'an ki): O şartla ki (57^a/17).
bekmez: Pekmez (56^b/23).
bekmez toprağı: Üzüm şirasını kestirmek için kullanılan, kil ile karışık kireçli toprak (56^b/23).
belin- (< belen-): Karışmak, bulaşmak (56^a/10).

belki (Far.): Muhtemel olarak, olası (56^b/10).
berķ: Sıkı, sağlam (55^a/1).
beş: Dörtten sonra gelen sayı (55^b/6).
bey' (Ar.): Satma, satış (57^b/6).
bey' olın-: Satılmak, satışı çıkarılmış olmak (57^b/6).
beyāz (Ar.): Ak (57^b/4).
beyāz it-: Beyazlatmak, ak hâle getirmek (57^b/4).
bez (< Ar. bezz): Pamuk veya keten ipliğinden yapılan dokuma (56^a/2).
biḫtī (< Far. piḫtī, puḫtī): Koyulaşarak yarı katı duruma gelmiş sıvı, pıhtı (56^a/13).
bıldırki: Geçen yılki (56^a/8).
bırak-: Koymak (56^b/9).
bi-'avnī (Ar.): Yardımıyla (56^b/13).
bi-'avni'llāhi ta'ālā (Ar.): Yüce Allah'ın yardımıyla (55^a/5).
bi-'ināyeti'llāhi ta'ālā (Ar.): Yüce Allah'ın yardımıyla (55^a/21).
bil: Ağacın gövdesi (56^a/8).
bil-: Bilmek, öğrenmek (54^b/3).
bilece: Birlikte, beraber (56^a/2).
bī-naẓīr (Ar.): Eşsiz, eşi olmayan (57^a/10).
bī-pāyān (Far.): Sonsuz, tükenmez (54^b/1).
bir: Bir sayısı kadar olan (54^b/8).
birer: Bir sayısının üleştirme sayı sıfatı (56^b/14).
bir kaç: Az sayıda, az (56^b/8).
birbiri: Karşılıklı olarak biri ötekini, öteki de onu (55^b/3).
bogaz: Şişe ve güğüm gibi kaplarda ağza yakın dar bölüm (56^b/4).
boy: Uzunluk (56^b/19).
boynuz: Bazı hayvanların başında bulunan tırnaklı bir maddeden oluşan uzun, kıvrık veya çatallı korunma organı (55^b/12).
bu: Yer, zaman veya anlatım bakımından en yakın olanı belirten sıfat (55^a/9).

budağ: Dal (55^a/11).
burğu: Delik açmaya yarayan alet (56^b/14).
buz: Buz (55^a/6).
buz foñ-: Buzlanmak, buz tutmak (55^a/6).
bürü-: Sarmak, kaplamak, bürümek (55^a/23).
bürüdet (Ar.): Soğukluk (57^a/16).
büyü-: Yetişmek, gelişmek (55^a/3).
büyük: Boyutları benzerlerinden daha fazla olan (55^b/3).

C

cān (< Ar. cān): Cin tayfası (54^b/1).
cānib (Ar.): Taraf, yan (54^b/2).
cāyiz (< Ar. cā'iz): Yapılması uygun ve yerinde olan (54^b/11).
cem' (Ar.): Toplama, yığıma (54^b/10).
cem' olun-: Toplanmak, bir arada bulunmak (54^b/10).
cemī' (Ar.): Bütün, bir şeyin tümü (55^b/7).
cez̄b (Ar.): Kendine çekme (55^b/8).
cez̄b it-: Cezbetmek, kendine çekmek (55^b/8).
cibre (Yun.): Sıkılıp suyu alınan üzüm veya başka meyvelerin posası (55^a/14).
cins (Ar.): Tür, çeşit (55^a/19).
cümle (Ar.): Hep, bütün (55^a/21).

Ç

çal-: Kesmek (56^a/12).
çakırdek: Meyvelerin içinde bir veya daha çok bulunan, genellikle sert kabuklu tohum (56^b/10).
çemre (< Ar. cemre): Şubat ayında birer hafta aralıklarla önce havada, sonra suda ve en sonra da toprakta olduğu sanılan sıcaklık artışı (54^b/6).
çemre düş-: Sıcaklık yükselişi o hafta içindeki günde başlamak (54^b/6).

çendān (Far.): O kadar (54^b/12).
çık-: Meydana gelmek, olmak (54^b/9).
çıkar-: Bir şeyin yerinden çıkmasını sağlamak (55^b/6); elde etmek, sağlamak (56^a/19).
çıra (< Far. çerāğ'dan): Çam gibi reçineli ağaçların yağlı ve çabuk yanmaya uygun bölümü (54^b/16).
çiçek: Çiçek (55^a/19).
çiçek açıl-: Çiçek açmak, bir bitkinin veya ağacın çiçek vermesi (55^b/11).
çigne-: Ayak altına alarak ezmek (56^a/20).
çitlemik: Çitlembik (56^a/3).
çiz-: Çizgi hâlinde yaralamak, bir şeyin üzerine çizgi çekmek (56^a/17).
çok: Çok, fazla, aşırı (56^a/18).
çubuğ: Körpe dal (55^b/23).
çukur: Çevresine göre aşağı çökmüş olan yer, çukur (55^a/3).

D

dahı: Bile, da, de (54^b/3).
dā'im (Ar.): Sürekli, devamlı (55^b/5).
dar: Genişliği az veya yetersiz olan, ensiz (56^b/5).
dāyim (< Ar. dā'im): Sürekli, devamlı (55^b/5).
def' (Ar.): Giderme, savma (55^a/6).
def' it-: Gidermek (55^a/6).
def' ol-: Gitmek (56^b/7).
def'a (Ar.): Kez, kere (56^a/21).
değin: Kadar, dek (54^b/8).
degül: Değil (55^b/10).
dek: Kadar, değin (55^a/22).
del-: Delik açmak, delik duruma getirmek (56^b/15).
delük: Delik (56^b/15).
derin: Derin (54^b/15).
deriñ: Derin (54^b/18).
desti (< Far. destī): Testi (57^a/17).
destī (Far.): Testi (57^a/16).
di-: Demek, söylemek (55^b/21).

- dik-*: Yetiştirmek için bir bitkiyi toprağa yerleştirmek (54^b/3).
- dikil-*: Dikme işi yapılmak (54^b/12).
- dikle-*: Dikmek, dik duruma getirmek (54^b/20).
- dile-*: İstemek, arzu etmek (54^b/3).
- dip*: Dikili duran bir şeyin yerle birleştiği nokta veya çevresi, dip (54^b/10).
- doldur-*: Dolmasını sağlamak, dolu duruma getirmek (54^b/17).
- dög-*: Ezmek, dövmek (56^a/19).
- dök-*: Bir yere bir şeyi bırakmak, saçmak (54^b/10).
- dökil-*: Dökme işi yapılmak, dökülmek (54^b/8).
- dökül-*: Dökme işi yapılmak (54^b/11).
- dörder*: Dört sayısının üleştirme sayı sıfatı, her defasında dördü bir arada olan (56^b/9).
- dört*: Üçten sonra gelen sayı (54^b/16).
- döşe-*: Bir yeri bir şeyle kaplamak, döşemek (54^b/16).
- dur-*: Herhangi bir durumda bulunmak, kalmak (56^b/6).
- dürdī* (Far.): Tortu, çöküntü (56^b/2).
- düşür-*: Düşmesine yol açmak, düşmesine sebep olmak (57^b/2).

E

- ekşerī* (Ar.): En çok, çoğu kez (57^b/5).
- eksük*: Eksik, az (54^b/11).
- eksük it-*: Eksik tutmak, eksik bırakmak (54^b/12).
- ekşi-*: Ekşi duruma gelmek (56^b/23).
- ele-*: Elek yardımıyla ayıklamak veya incesini kabasından ayırmak, elekten geçirmek (57^a/1).
- elek*: İnce gözenekli eleme aracı (57^a/1).
- el-hazer* (Ar.): “sakın, sakınalım, sakımmız” anlamında kullanılır (55^a/7).

- el-'iyāzū bi'llāhi ta'ālā* (Ar.): “Yüce Allah’a sığınırız, Allah korusun!” anlamında (57^a/22).
- encīr* (Far.): İncir (55^b/24).
- endürüz* (Yun.): Mahlep ağacı (57^b/1).
- er*: İnsan, kişi (56^b/19).
- erğavān* (Far.): Erguvan, eflatunla kırmızı arası renkte çiçek açan bir bitki (55^b/21).
- erik*: Pek çok çeşidi bulunan, ceviz büyüklüğünde veya daha küçük, çeşitli renkte meyvesi olan bitki (56^a/15).
- ermūd* (< Far. emrūd): Armut (56^b/3).
- eşer* (Ar.): İz, belirti (56^b/4).
- eski*: Üzerinden çok zaman geçmiş olan (54^b/16).
- eşcār* (Ar.): Ağaçlar (55^b/7).
- etmek*: Ekmek (57^b/4).
- etrāf* (Ar.): Yan, çevre (55^a/8).
- ev*: Tahtadan yapılmış büyük kap (56^b/6).
- evkāt* (Ar.): Zamanlar, vakitler (55^a/4).
- evlād* (Ar.): Çocuklar (57^b/4).
- evlād-ı 'Arab* (Far.): Arap çocukları, Araplar (57^b/4).
- evvel* (Ar.): İlk (54^b/8); başlangıç (55^b/18).
- evvel bahār*: İlkbahar (54^b/8).
- evvelen* (Ar.): İlk olarak, öncelikli (57^a/7).
- eyār* (Far.): Mayıs ayı (55^b/18).
- eyle-*: Yapmak, etmek (56^a/21).
- eyü*: İyi (55^b/24).
- eyyām* (Ar.): Günler (55^a/12).
- eyyām-ı sayf* (Far.): Yaz günleri (55^a/13).

F

- fāsīd* (Ar.): Kötü, bozuk (56^b/23).
- fāsīd ol-*: Bozulmak (56^b/23).
- fāyide* (< Ar. fā'ide): Fayda, yarar (56^b/23).

fe-emmā (Ar.): Kaldı ki; gelince (54^b/11).

fānūs (Ar.): Koruyucu cam kapak, muhafaza (54^b/8).

Felāḥat-nāme (Far.): Tarım, bağ ve bahçecilikle ilgili konuların anlatıldığı eser (başlıkta).

fidan (Yun.): Fidan, yeni yetişen ağaç (54^b/2)

firāvān (Far.): Çok, bol, fazla (54^b/1)

fürūḥt (Far.): Satma, satış (57^b/10).

fürūḥt it-: Satmak (57^b/11).

G

ḡaflet (Ar.): Dikkatsizlik, boş bulunma, ihmal (54^b/21).

ḡaflet olun-: İhmal etmek, boş bulunmak (54^b/21).

ḡaleyān (Ar.): Kaynama, çoşma (57^a/21).

ḡalī (Ar.): Galeyan eden, kaynayan (54^b/18).

ḡalī ol-: Kaynamak (54^b/18).

ḡars (Ar.): Ağaç dikme, dikilme (54^b/6).

ḡars it-: Ağaç dikmek (54^b/7).

ḡars olun-: Ağaç dikilmek (54^b/6).

ḡāyēt (Ar.): Çok, pek çok, etkili olarak (55^a/6).

ḡayrı (Ar.): Başka, diğer (55^a/4).

ḡidālan-: Beslenmek (55^a/5).

ḡeç-: Etki yapmak, işlemek (54^b/5); bir yandan girip diğer yandan çıkmak (56^b/14).

ḡel-: Varmak, ulaşmak (54^b-6).

ḡeñç: Gelişmesini tamamlamamış olan (bitki) (55^a/20).

ḡerek: Kelimeleri, kelime öbeklerini birleştirme, eşitlik, istenileni seçme vb. anlamlar katarak bağlayan kelime (54^b/2).

ḡibi: Benzer biçimde, imişçesine (54^b/9).

ḡiç: Geç (54^b/13).

ḡider-: Ortadan kaldırmak, yok etmek (54^b/10).

ḡir-: Başlamak (55^a/13); zaman anlamlı kavramlar için gelmek (55^b/4).

ḡit-: Tükenmek, azalmak (57^a/14); bir yere doğru yönelmek (57^b/4).

ḡögem: Bir çeşit ekşi erik, yabanî erik (56^a/15).

ḡökçek: Güzel, hoş (57^b/4).

ḡökçek it-: Güzelleştirmek (57^b/4).

ḡöm-: gömmek (55^b/12).

ḡötürü: Götürü, tam, büsbütün, hep (55^b/24).

ḡöz: Ağacın tomurcuk veren yerlerinden her biri (55^b/23).

ḡözlen-: Gözetilmek, himaye edilmek (56^a/11).

ḡübre (Yun.): Toprağa dökülen her türlü hayvan dışkısı, kimyasal veya bitkisel yolla da yapılan madde (55^a/1).

ḡüç: Kuvvet, güç (55^a/7).

ḡüç vir-: Kuvvetlendirmek (55^a/8).

ḡün: Zaman (54^b/11); yer yuvarlığının kendi eksenini etrafında dönmesiyle geçen yirmi dört saatlik süre (57^a/19).

ḡüneş: Işık ve sıcaklık veren gök cismi (57^a/19).

ḡüz: Sonbahar (55^a/8).

ḡüzel: İyi, hoş (57^a/3).

ḡüzin: Güz mevsiminde (56^b/20).

H

ḡabbetü 'l-ḡaḡrā (Ar.): Çitlembik (56^a/3).

ḡācet (Ar.): İhtiyaç, gerek (55^b/10).

ḡafta (< Far. hefte): Hafta, yedi günlük dönem (55^a/7).

ḡalāş (Ar.): Kurtulma, kurtuluş (55^a/18).

ḡalāş ol-: Kurtulmak (55^a/18).

ḡālī (Ar.): Tenha, boş (56^b/22).

hālī *ol-*: Tenhalaşmak; uzaklaşmak (56^b/22).
Hālīk (Ar.): Yaratan, yaratıcı, Allah (54^b/1).
hālīş (Ar.): Katkısız, saf (56^b/7).
halı (Ar.): Karışma, karıştırma (54^b/17).
halı it-: Karıştırmak (55^a/1).
halı ol-: Karışmak (54^b/18).
halı olın-: Karıştırılmak (56^b/18).
hām (Far.): Olgunlaşmamış, çiğ (55^a/20).
hamır (Ar.): Hamur (56^a/20).
hamır it-: Hamur hâline getirmek (56^a/20).
hamır ol-: Hamur hâline gelmek (57^a/5).
hamsin (Ar.): Erbinden sonra gelen, 31 Ocakta başlayan elli günlük kış dönemi (54^b/5).
harām (Ar.): Dinî bakımdan yasak olan (57^a/22).
harāret (Ar.): Sıcaklık (54^b/6).
harāret-i şems (Far.): Güneş ısısı (54^b/19).
hāriḳ (Ar.): Ateş (54^b/19).
hāşıl (Ar.): Ortaya çıkan, olan (54^b/4).
hāşıl ol-: Ortaya çıkmak, türemek (54^b/4).
hamd (Ar.): Tanrı'ya olan şükran duygularını bildirme (54^b/1).
handak (Ar.): Hendek, uzunlamasına kazılmış derin çukur (56^b/17).
hazān (Far.): Sonbahar, güz (54^b/7).
hazān ol-: Sonbahar mevsimi gelmek (54^b/7).
hāzır (Ar.): Bir işe yarayacak, kullanılacak duruma getirilmiş (56^b/20).
hazret (Ar.): Yüce kabul edilen kimselerden söz edilirken kullanılan bir unvan (54^b/2).
helāk (Ar.): Ölme, yok olma (56^b/13).
helāk ol-: Ölmek, yok olmak (56^b/13).

hem (Far.): Hem, da, de (54^b/5).
her (Far.): Hep, bütün (54^b/12).
her ne: Herhangi (55^b/17).
her bār (Far.): Her defa, daima (54^b/12).
hıfz (Ar.): Saklama (55^b/13).
hıfz eyle-: Saklamak (56^a/21).
hıfz it-: Saklamak (55^b/16).
hıfz olın-: Saklanmak (55^b/13).
hiç (Far.): Yok denecek kadar az, hiç (56^b/4).
hın (Ar.): Zaman, vakit (55^b/2).
hın-i ğars (Far.): Dikim zamanı (55^b/2).
Hind (Ar.): Hindistan (57^b/3).
Hindūstān (Far.): Hindistan (57^b/7).
huşūşī (Ar.): Özellikle, özel olarak (56^b/14).
hurde (Far.): Ufak, küçük (57^b/1).

I

içun (< içün): İçin, sebebiyle (54^b/7).
ırak: Uzak (55^b/3).
işmarlama: Sipariş, ısmarlanarak yaptırılan (57^b/5).
ıssı: Sıcak, hararet (56^a/1).

İ

iç: Herhangi bir cismin veya alanın sınırları arasında bulunan bir yer (57^a/1).
iç-: Bir sıvıyı içine çekmek, emmek (55^a/13).
içinde: Süresince, zarfında (54^b/11).
içün: İçin, amacıyla, maksadıyla (55^b/23).
ihrāc (Ar.): Dışarı çıkarma, atma (57^a/7).
ihrāc it-: Dışarı çıkarmak, atmak (57^a/7).
ihtimāl (Ar.): Olabilirlik, mümkün olma (55^b/6).
ihtiyāc (Ar.): Gereklilik, lüzum (55^a/8).

iken: Esnasında, ... -dığı (-diği) zaman (54^b/6).

iki: Birden sonra gelen sayı (55^a/7).

'ilāc (Ar.): Bir işin çaresi; önlem (57^a/5).

ile: İle, birlikte (54^b/16).

ilk: Herhangi bir şeyin önce geleni (55^a/13).

illā (Ar.): Yalnız, sadece (55^b/7).

imkān (Ar.): Mümkün olma, olabilirlik (56^a/11).

imkān ol-: Mümkün olmak (56^a/11).

ince: Kalınlığı az olan, ince (57^a/1).

incin-: İncinmek, yaralanmak (56^b/12).

indür-: Bir yerden başka bir yere almak, indirmek (57^a/16).

ins (Ar.): İnsan (54^b/1).

inlü: Enli (56^a/2).

iri: Çok büyük, olağandan daha hacimli (55^a/10).

irkil-: Birikmek, toplanmak, yığılmak (54^b/10).

iptidā (< Ar. ibtidā'): Baş, başlangıç (55^b/16).

isti'māl (Ar.): Kullanma (57^a/20).

isti'māl olun-: Kullanılmak (57^a/20).

istinād (Ar.): Dayanma (55^b/1).

iste-: Bir şeye duyulan eğilim, arzu (55^a/7).

it-: Yapmak, etmek (55^b/22).

K

ķabūl (Ar.): Alma, kabul etme (55^b/7).

ķabūl eyle-: Almak (55^b/7).

ķabūl it-: Kabul etmek, almak (55^b/8).

ķaçan ki: Ne zaman ki (55^b/11).

ķadar: Miktarda, derecede (56^a/7).

ķal-: Olmak, herhangi bir durumda bulunmak (55^a/8); belirtilen miktarda bulunmak (57^a/14).

ķalaylu: Kalaylı, kalaylanmış (56^b/8).

ķalem (Ar.): Başka bir ağaca aşılacak üzere, ağaçtan alınan sivriltilmiş dal parçası, çelik (54^b/2).

ķankır: Hangi (54^b/2).

ķamer (Ar.): Ay (55^b/6).

ķāmet (Ar.): Boy, endam (55^a/5).

ķāmet çek-: Boy atmak, boyu uzamak (55^a/5).

ķāmet şal-: Boy atmak (55^a/20).

ķānūn (Ar.): Kış mevsiminin ilk iki ayı (54^b/3).

ķānūn-ı şānī (Far.): Ocak ayı (54^b/3).

ķap: Kabuk (55^a/22); kap, kap kacak (56^b/5).

ķar: Havada beyaz ve hafif billürler biçiminde donarak meydana gelen yağış (54^b/4).

ķarış: Açık ve gergin durumdaki elin baş ve serçe parmağı arasındaki mesafe (55^a/15).

ķart: Tazeliği, körpeliği geçmiş (55^a/19).

ķāsım (Ar.): Yılın on birinci ayı (55^b/15).

ķat-: Bir şeyin içine eklemek, ilâve etmek (57^b/4).

ķat'ā (Ar.): Asla, hiçbir zaman (55^b/10).

ķatı: Zor, çetin, güç, sert (54^b/9).

ķatı ol-: Güç, çetin olmak (54^b/9).

ķavī (Ar.): Kuvvetli, güçlü (55^a/1).

ķavī ol-: Güç kazanmak, kuvvetli olmak (55^a/1).

ķavl (Ar.): Söz (56^b/13)

ķayısı: Gülgillerden bir ağaç (56^a/15).

ķayna-: Birbirine yapışmak (56^b/19).

ķaynat-: Kaynamasını sağlamak (56^b/5).

ķaz-: Herhangi bir araçla toprağı açmak, oymak (54^b/15).

ķazan: Çok miktarda yemek pişirmeye veya bir şey kaynatmaya yarar büyük ve derin kap (56^b/8).

kazgan: Kazan (56^a/20).
kemāl (Ar.): Olgunluk, olgunlaşma (54b/19).
kemāl bul-: Olgunlaşmak (54b/19).
kemre: Gübre, tezek (54^b/10).
kendü: Kendi (57^a/2).
kes-: Dibinden ayırmak (55^a/19); sona ermek, bitmek (56^b/21).
kesb (Ar.): Kazanma, elde etme (57^a/20).
kesb it-: Kazanmak, elde etmek (57^a/20).
kestane (< Yun. kastanon): Kestane (55^b/14).
kerre (Ar.): Defa, kez (55^a/7).
kırk: Otuz dokuzdan sonra gelen sayı (57^a/19).
kıış: Yılın en soğuk mevsimi (54^b/8).
kıışın: Kış mevsiminde, kış süresince (56^a/10).
kıız-: Isıtılan veya ısınan bir nesnenin sıcaklığı çok artmak (54^b/19).
ki (Far.): Belirtme, sebep, sonuç, açıklama gibi fonksiyonlarla kullanılmıştır (54^b/2).
kimyā-ger (Far.): Kimya ile uğraşan kimse, kimyacı (57^b/7).
kiras (< Yun. kerasi): Kiraz (56^b/12).
ko-: Koymak, bırakmak (57^a/10).
koç: Koç (55^b/12).
kon-: Koymak işi yapılmak (55^a/9).
koy-: Bir şeyi bir yere bırakmak, bir şey katmak (54^b/17).
kozaç: Koza, kozalak (55^b/14).
kök: Bitkilerin toprak altında kalan, topraktan su ve besin maddeleri almasına yarayan uzantıları (54^b/6).
kök şal-: Köklenmek, yayılmak (54^b/14).
köklen-: Kök oluşmak, kök salmak (56^b/19).
köpük: Çalkalanan, kaynatılan, mayalanan, yukarıdan dökülen

sıvıların üzerinde oluşan hava kabarcıkları (57^a/20).
kuлак: Başın iki yanında bulunan işitme organı (56^a/7).
kurd: Bazı böceklerle veya böcek larvalarına verilen ad (56^b/13).
kurd düş-: Kurtlanmak (56^b/13).
kurı: Kuru olan şey, kurumuş (55^b/5).
kurı-: Kurumak (55^a/12).
kurıdıl-: Kurutmak işi yapılmak (57^a/1).
kurı-: Canlılığı kaybetmek, kuru duruma gelmek (56^b/12).
kuvvet (Ar.): Güç, dayanıklı olma durumu (54^b/4).
kuvvet bul-: Kuvvetlenmek (55^a/1).
kuvvetlü: Kuvvetli, güçlü, dayanıklı (54^b/4).
küp (< Ar. küb): Su veya başka sıvı maddeleri, bazı tahılları saklamaya yarayan geniş karnlı, dibi dar toprak kap (56b/9).

L

lākin (Ar.): Ama, fakat (56^a/10).
lā-tagāffül (Ar.): Aldanma, yanılma (55^a/21).
lāzım (Ar.): Gerekli (55^b/2).
lezzīz (Ar.): Tadı güzel, lezzetli (57^a/2).
lezzīz ol-: Tadı güzel olmak, lezzetli olmak (57^a/3).

M

maħleb (Ar.): Kokulu kiraz, idris ağacı (57^a/22).
maħlūt (Ar.): Karıştırılmış, karışmış (56^b/4).
ma'lūm (Ar.): Bilinen, belli (55^a/2).
ma'lūm ol-: Belli olmak, bilinmek (55^a/20).
ma'lūm olın-: Bilinmek (55^b/10).
māni' (Ar.): Engel (55^a/2).
māni' ol-: Engel olmak, önlemek (55^a/2).

mart (< Lât. martius): Yılın üçüncü ayı (55^a/16).

mārr (Ar.): Geçen (55^b/10).

mārrü 'z-zikr (Ar.): Yukarıda anılmış olan, yukarıda söz edilmiş olan (55^b/10).

maşūn (Ar.): Korunmuş, korunan (56^b/23).

maşūn ol-: Korunmak, korunmuş olmak (56^b/23).

māye (Far.): Maya (57^a/9).

māye bağla-: Mayalanmak (57^a/9).

mayıs (< Lât. maius): Yılın beşinci ayı (55^a/7).

mekān (Ar.): Yer (54^b/8).

melîh (Ar.): Güzel, hoş (57^b/6).

memlū (Ar.): Dolu, dolmuş (54^b/5).

memlū ol-: Dolmak (54^b/5).

menfa'at (Ar.): Fayda, yarar (57^a/18).

mercümek: Mercimek (55^b/21).

meyve (< Far. mīve): Meyve, yemiş (55^a/10).

miḳdār (Ar.): Ölçü, derece (54^b/16).

minvāl (Ar.): Biçim, tarz, yol (55^b/16).

misk (Ar.): Misk, güzel kokulu bir madde (57^b/6).

miskī (Ar.): Misk gibi güzel kokulu (57^b/5).

mu'ammer (Ar.): Ömür süren, yaşayan (55^a/11).

mu'ammer ol-: Yaşamak (55^a/11).

muḫkem (Ar.): Sağlam, sıkı (55^b/13).

muḫtāc (Ar.): İhtiyacı olan (56^b/21).

muḫtāc ol-: Bir şeye ihtiyaç duymak (56^b/21).

muḫaddem (Ar.): Önce (55^a/14).

murād (Ar.): İstek, dilek (55^b/19).

murād olın-: İstenilmek (55^b/19).

mu'teber (Ar.): Değerli (57^b/8).

muttaşıl (Ar.): Aralıksız, hiç durmadan, sürekli (54^b/12).

mücerreb (Ar.): Tecrübe olunmuş, denenmiş (55^a/21).

müdevver (Ar.): Yuvarlak, tekerlek (56^b/3).

müdrir (Os.): İdrar söktürücü, idrar verici (57^a/3).

müşelleş (Ar.): Üç bölümden oluşan, üçlü (57^a/10).

müte'ayyin (Ar.): Belli, belirlenmiş (57^a/11).

müte'eşşir (Ar.): Etkilenmiş (54^b/10).

müte'eşşir ol-: Etkilenmek (54^b/10).

N

nacaḳ (Far.): Sapı kısa, küçük odun baltası (56^b/3).

nāfi' (Ar.): Faydalı, yararlı (56^a/10).

nāzūk (Far.): Nazik, güzel, hoş (57^a/3).

ne: Hangi (54^b/2).

nebātāt (Ar.): Bitkiler (55^b/7).

nef' (Ar.): Fayda, yarar (55^a/15).

nemā (Ar.): Çoğalma, büyüme (55^b/9).

nem-nāk (Far.): Nemli, yaş (55^b/5).

nesne: Bir şey, nesne (56^b/4).

neşv (Ar.): Canlının büyümesi (55^b/7).

neşv ü nemā (Far.): Bitkilerin gelişmesi, yetişip büyüme (55^b/7).

nışf (Ar.): Yarım, yarı (57^a/4).

nice: Uzun süreden beri (56^b/7).

nīsān (Ar.: Süryanice'den): Yılın dördüncü ayı (55^b/16).

nişān (Far.): İşaret, iz (57^a/13).

nişān it-: İşaretlemek (57^a/13).

noḳşān (Ar.): Eksik, az (55^b/7).

noḳşān gel-: Eksik, az olmak, yetersiz gelmek (55^b/8).

O

o: Uzakta bulunan, anılan nesneyi veya kimseyi belirten sıfat (54^b/2).

ol: O (54^b/3).

ol-: Olmak (54^b/2); ek fiilin geniş zamanı olan -dır (-dir) anlamında kullanılır (54^b/9); isimlerle birleşik fiil yapılmasında kullanılan bir yardımcı fiil (55^a/2).

on: Dokuzdan sonra gelen sayı (55^b/7).

orta: Bir şeyin kenarlarından merkeze doğru yaklaşık olarak aynı uzaklıkta olan yer (54^b/15).

ot: Ot (55^a/8).

Ö

ölçü: Ölçü (57^a/15).

ört-: Örtmek, kapatmak (54^b/18).

özdek: Gövde; kök, öz (55^a/3).

P

pāk (Far.): Temiz (56^b/2).

pāk it-: Temizlemek (57^a/8).

pāre (Far.): Parça (56^a/2).

pençe (< Far. pence): Ağaçların, bitkilerin ince kökleri (54^b/7).

pençe şal-: Kök salmak, köklenmek (54^b/7).

R

raḳīḳ (Ar.): İnce, hafif (57^a/21).

rāyihā (Ar.): Koku (57^b/4).

rāyihā-i tayyib (Far.): Güzel, hoş koku (57^b/5).

rencīde (Ar.): İncinme; incinmiş (55^a/2).

rencīde it-: İncitmek, zarar vermek (55^a/2).

Rūm (Ar.): Rum (57^b/8).

ruḫbet (Ar.): Yaşlık, nem (54^b/6).

S

şabr (Ar.): Dayanma; bekleme (55^a/22).

şabr olın-: Sabretmek, beklemek (55^a/22).

şābūn (Ar.): Sabun (57^b/5).

şaçaḳ: Asıl kökün çevresinde ek köklerin gelişmesiyle oluşan kök topluluğu (55^b/3).

sāde (Far.): Yalnızca, sadece (56^a/17).

şafā (Ar.): Sahlık, berrahlık (57^a/20).

şal-: Sürmek (55^a/18).

şap: Bir aracı tutmaya yarayan bölüm (56^b/3).

şar-: Çevresini çevirmek, çepeçevre dolamak (55^b/24).

şarp: Sert, keskin (57^a/6).

şaru: Sarı (57^b/1).

sebeb (Ar.): Sebep, neden (55^a/5).

sebeb ol-: Neden olmak, yol açmak (55^a/5).

segirt-: Gelişmek, büyümek (55^a/5).

selleme (Ar.): "selāmete erdiresin" anlamıyla dualarda geçer (56^b/13).

sene (Ar.): Yıl (56^b/10).

serv (Far.): Servi, selvi ağacı (55^b/15).

seyreklet-: Seyrek duruma getirmek (55^a/12).

şıḡ-: Bir kaba, bir yere bütünüyle girebilmek (56^b/15).

şık-: Çevresine sarılarak basınç altına almak, sıkılmak (55^a/1).

şıklık: Sık olma durumu (55^a/11).

sirāyet (Ar.): Geçme, yayılma (55^a/16).

sirāyet eyle-: Geçmek, işlemek (55^a/16).

sirke (Far.): Sirke (57^a/4).

sirke eyle-: Sirke yapmak (57^a/4).

siyāh (Far.): Kara (57^b/1).

şoḡan: Soğan (56^b/8).

şoḳ-: İçine veya arasına girmesini sağlamak (56^a/5).

şoḳıl-: Sokmak işine konu olmak (56^b/16).

şoḡra: Daha ileri bir zamanda (55^a/11).

şovuḳ: Soğuk (56^a/10).

sōḡūd: Sōḡūt (56^b/13).

sōḡūt: Sōḡūt (56^a/14).

sōḡūt ḡūli: Sōḡūt ḡūli, bir çeşit ḡül (56^a/14).

şu: Su (54^b/8).

şu vir-: Bitkileri sulamak (55^a/7).

şülüş (Ar.): Üçte bir (57^a/14).
şülüşān (Ar.): Üçte iki (57^a/14).
süz-: Bir sıvıyı, içindeki katı maddelerden ayırmak için bez veya delikli bir kaptan geçirmek (56^b/2).
süzül-: Süzmek işine konu olmak (56^b/2).

Ş

şāh (Far.): Dal, budak (55^a/18).
Şām fıstığı: Antep fıstığı (56^a/2).
şeft-ālū (Far.): Şeftali (56^b/13).
şerbetlü: Şerbetli, şerbeti olan (55^a/15).
şimşek: Şimşek (54^b/19).
şire (< Far. şire): Şıra (57^a/11).
şīre (Far.): Şıra (57^a/4).
şöyle ki : Bir düşüncüyü, bir iddiayı açıklamak için söylenecek sözlerin başına gelen bağlaç (54^b/9).
şubaş (Sür.): Yılın ikinci ayı (54^b/11).
şükr (Ar.): Tanrı'ya duyulan minneti dile getirme (54^b/1)

T

tā (Far.): Ne zaman ki, sebebiyle (55^a/5).
tā ki : Ne zaman ki (55^b/3).
tā kim: -mak (-mek) için, sebebiyle (55^a/5).
tābe (Far.): Tava (56^b/5).
tābi' (Ar.): Bağlı (55^b/6).
tābi' ol-: Bir şeye bağlı olmak (55^b/6).
tahta (< Far. tahte): Düz, enlice, uzun ve az kalın biçilmiş ağaç (56^b/3).
taḫsīm (Ar.): Bölme, ayırma (57^a/5).
taḫsīm eyle-: Bölmek, pay etmek (57^a/5).
tal: Dal (55^b/19).
ṭaldur-: Fidanı yere saplayarak dikmek (54^b/4).

ṭaldurma: Fidanın yere saplanması biçiminde yapılan bir dikim şekli, daldırma (54^b/3).
tamām (Ar.): Bütün, tüm (55^a/4).
tamām gel-: Uygun gelmek, tam olmak (57^a/15).
tamām ol-: Olgunlaşmak (56^a/17).
tarī (Ar.): Taze (55^a/23).
tarīḳ (Ar.): Yöntem, usul (55^b/13).
taş: Taş (55^b/1).
taşra: Dış, dışarı (56^b/18).
ṭatlu: Tatlı, şeker tadında olan (57^a/11).
ṭavşan: Tavşan (56^a/7).
tāze (Far.): Bayatlamamış olan, yeni olan (55^a/15).
tāzelen-: Taze duruma gelmek, tazelik kazanmak (55^a/18).
tebdīl (Ar.): Değiştirme (55^b/2).
tebdīl it-: Değiştirmek (55^b/2).
tecrübe (< Ar. tecribe): Deneme, sinama (56^a/10).
tecrübe olun-: Denenmek, sınanmak (56^b/10).
tedrīc (Ar.): Derece derece, yavaş yavaş, azar azar (57^a/6).
tekrār (Ar.): Yeniden, bir daha (55^b/14).
te'sīr (Ar.): Etki (54^b/19).
te'sīr it-: Etkilemek (54^b/19).
teşrīn (Ar.): Yılın onuncu ve on birinci aylarına verilen ortak ad (54^b/7).
teşrīn-i şānī (Far.): Kasım ayı (54^b/7).
tīmār (Ar.): Ağaç bakımı (54^b/10).
tīmār it-: Ağaç bakımı yapmak (54^b/10).
tīmār olun-: Ağaç bakımı yapılmak (55^a/9).
tīz (Far.): Tez, çabuk (55^b/14).
tīzcek: Çabucak (54^b/4).
ṭoldur-: Doldurmak (55^a/14).
ṭolu: Dolu (57^a/15).
ṭoñ: Don (54^b/5).

toprak: Toprak (54^b/16).
torba: Genellikle pamuk veya kıldan dokunmuş, türlü boy ve biçimde olan araç (56^b/2).
tuħfe (Ar.): Hoşa gider, güzel şey (57^b/10).
tuħm (Far.): Tohum (55^b/15).
tur-: İlerlememek, gelişmemek (55^a/12).
turşî (Far.): Turşu (56^b/23).
turunc (Far.): Turunç (55^b/12).
tut-: Beklenen sonucu vermek (56^a/14).
tuz: Tuz (56^a/17).
tuzlu: Tuzlu (56^a/17).
tuzlu: Tuzlu (56^a/18).
tüm-: yumrulanmak, kabarmak (56^b/22).

U

uç: Bir şeyin başı, uç (56^b/18).
uyan-: Bitkiler canlanıp yeşermeye başlamak (55^b/17).
uzun: İki ucu arasında fazla uzaklık olan (55^b/22).

Ü

ü (Far.): Ve (54^b/1).
üç: İkidenden sonra gelen sayı (55^a/13).
üçer: Üç sayısının üleştirme biçimi (56^a/17).
üst: Bir şeyin yukarıda olan kısmı, üstü (55^b/24).
üzerine: Üstüne (54^b/17).
üzre: Müddetçe, süresince (54^b/6).
üzüm: Asmanın meyvesi (57^a/3).

V

vaķit (< Ar. vaķt): Zaman (55^b/20).
var-: Ulaşmak, varmak (55^b/1).
vāsi (Ar.): Geniş (54^b/15).
vaz (Ar.): Konma, konulma (56^a/17).
vaz *eyle-*: Konulmak, yerleştirilmek (56^a/18).
vaz *ol-*: Konulmak (57^a/17).

vaz *olın-*: Konulmak (56^a/17).
ve (Ar.): İle (54^b/1).
ve eger (Far.): Eğer, şayet (54^b/13).
vech (Ar.): Tarz, usul (55^a/9).
ve *l-hāşıl* (Ar.): Kısacası (55^b/9).
veyā (Far.): Ya da, veya (54^b/17).
vilāyet (Ar.): Memleket, ülke; il (57^a/22).
vilāyet-i *Arabistān* (Far.): Arabistan ülkesi (57^b/3).
vilāyet-i Rūm (Far.): Rum ülkesi (57^a/22).
vir-: Meydana çıkmak, oluşmak (55^a/20); yaymak (57^b/5).
viril-: Verme işine konu olmak (56^b/18).
vişne (Sl.): Ekşi kiraz, vişne (57^b/1).

Y

yā (Far.): Veya, yahut (54^b/16).
yağ: Yağ (56^a/19).
yağ-: Yağmur, kar, dolu gökten düşmek (54^b/4).
yağmur: Yağmur (54^b/4).
yāhūd (Far.): Veya, yahut (54^b/16).
yaķ-: Çok üşütmek (56^a/10).
yalaķ: Kazılmış çukur yer (55^a/3).
yan: Bir şeyin ön, arka, alt ve üst dışında kalan bölümü (56^a/12).
yapraķ: Yaprak (55^b/18).
yar-: Uzunlamasına bölüp ayırmak (56^a/6).
yara: Zedelenme (56^b/12).
yarım: Bir bütünün yarısı olan miktar (57^a/6).
yaş: Doğuştan, meydana gelişten itibaren geçen, yıl olarak ölçülen zaman (55^b/19).
yaşar-: Yeşermek (54^b/7).
yay: Yaz mevsimi (54^b/14).
yaz: İlkbahar (54^b/11).
yazı: Yazma işi (56^a/12).

- yazı kalemî:* Yazma işinin yapıldığı kalem, yazı yazma aracı (56^a/12).
- yazın:* Yaz mevsiminde, yaz aylarında (55^b/14).
- yeg:* Daha iyi, üstün (55^b/23).
- yemiş:* Yemiş, meyve (54^b/2).
- yemişe gel-:* Meyve vermek (55^a/10).
- yen-:* Yemek işine konu olmak (57^b/2).
- yetiş-:* Büyümek, olmak (55^a/9).
- yetür-:* Ulaştırmak, eriştirmek (56^b/17).
- yıkça-:* Su veya başka bir sıvı kullanarak bir şeyi temizlemek (57^a/7).
- yıl:* Sene (55^a/22).
- yıllık:* Bir şeyin var olmasından itibaren üzerinden bir yıl geçmiş olan (55^b/19).
- yine:* Tekrar, yeniden (55^a/19).
- yir:* Yer (54^b/6).
- yir altı:* Yerin yüzeyi altındaki bölümü (55^b/16).
- yoğun:* Kalın (56^b/15).
- yoğ:* Bulunmayan, mevcut olmayan (55^b/11).
- yulfla:* Yumuşak (54^b/20).
- yuğarıda:* Üst tarafta olan (56^a/8).
- yuğaru:* Yukarı (56^b/17).
- yumşak:* Yumuşak, sert olmayan (54^b/16).
- yumşak it-:* Yumuşatmak (54^b/21).

- yumşat-:* Yumuşatmak, yumuşak tutmak (54^b/12).
- yüksək:* Yukarıda, üst tarafta olan yer (56^a/6).
- yürü-:* Büyümek, gelişmek (55^a/12).

Z

- za 'îf* (Ar.): Zayıf, güçsüz (54^b/20).
- za 'îf ol-:* Güçsüzleşmek (54^b/20).
- zarar* (Ar.): Zarar, ziyan (55^a/2).
- zarar eyle-:* Zarara uğramak, zarar etmek (55^b/6).
- zarar gel-:* Zarar etmek, zarar görmek (56^b/10).
- zarar it-:* Zarar etmek (55^a/2).
- zebün* (Ar.): Güçsüz, zayıf (55^b/19).
- zebün ol-:* Güçsüzleşmek (55^b/19).
- zehr* (Far.): Zehir, ağrı (54^b/5).
- zamān* (< Ar. zemān): Zaman, vakit (54^b/2).
- zemherîr* (Ar.): Kara kış (54^b/4).
- zemîn* (Ar.): Yer, yeryüzü (54^b/1).
- zevāne* (Ar.): Birbirine geçirilecek aletlere açılan boru şeklindeki delik (55^b/22).
- zeytün* (Ar.): Zeytin (55^b/16).
- zîrā* (Far.): Çünkü (54^b/4).
- zirā'* (Ar.): Dirsekten orta parmak ucuna kadar olan bir uzunluk ölçüsü (56^b/14).
- ziyāde* (Ar.): Çok, fazla (54^b/9).

KISALTMALAR

- Ar.: Arapça
 Far.: Farsça
 Lât.: Lâtince
 Os.: Osmanlıca
 Sl.: Slavca
 Sür.: Süryanice
 Yun.: Yunanca

“A WORK ON AGRICULTURE WRITTEN IN THE ANATOLIAN PERIOD”

Abstract

The lands of Anatolia witnessed the first written works on agriculture only in the 14th century. One of these works by Ali Kuşçu is called “Felâḫat-nāme-i Dīger”, where names of trees and fruits could be found besides the principles of forestation and inoculation. A great emphasis is also attached on this work as it includes a wide range of vocabulary related to the field of agriculture. This article is introduced in the form of a transcribed text in which phonological and morphological features as well as the spelling have been illustrated while a dictionary is prepared for the words.

Keywords

Felâḫat-nāme-i Dīger, Ali Kushchu, agriculture, language, dictionary, names of trees and fruits.

XVIII. Yüzyılda Yazılmış Hülle Konulu Bir Mesnevî:
VÂSIK-ZÂDE RE'FET EFENDİ VE HÜLLE-NÂME'Sİ

Üzeyir ASLAN*

ÖZET

Hülle, üç talâkla boşanmış bir kadının ayrıldığı kocasına tekrar dönebilmesi için bir başka erkekle evlenmesini ifade eder. Böyle evliliğe tahlil denir.

Hülle-nâme'nin yazarı Re'fet, XVIII. yüzyılda yaşamış bir divan şairidir. Ailesi Madrûb-zâdeler olarak bilinir. Babası Vâsik Efendi ile kardeşi Erşed Efendi de şairdir.

Re'fet'in Hülle-nâme'si şimdiki bilgilerimize göre hülle konusunda yazılmış en eski edebî eserdir. Mesnevî nazım şekli ile, aruzun cedîd bahrinin feilâtüin mefâilüin feilüin kalıbıyla kaleme alınmıştır ve 156 beyittir. Hülle-nâme, yaşanmış, gerçek bir olaya dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Hülle, hülleci, Hülle-nâme, mesnevî, Vâsik-zâde Re'fet, Vâsik Efendi, Erşed Efendi, Madrûb-zâde ailesi.

I. Giriş

Hülle (Ar. حله 'çözmek, açmak, sökmek, ayırmak'); serbest olmak, gevsemek, izinli olmak, helâl olmak, kadın ve silâh anlamlarına gelir. İki parçadan oluşan özel bir elbiseye de hülle denir. Bir parçası belden yukarı sırta, diğeri belden aşağıya giyilir.¹ Hukuk terimi olarak ise, üç talâkla boşanmış bir kadının ayrıldığı kocasına tekrar dönebilmesi için bir başka erkekle evlenmesini ifade eder.² Böyle evliliğe fıkıh literatüründe *tahlil*

* Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / uaslan@marmara.edu.tr

¹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1946, I, 854.

² Saffet Köse, "Hülle", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 475.

‘helâl kılma’ denmektedir.³ Cahiliye döneminde ve İslâmın ilk yıllarında evlenme ve boşanma konusunda erkeğe bir sınırlama yoktu. Konu istismar edildiği için kadınlar bundan büyük zarar görüyordu. Daha sonra gelen ayetler erkeğin boşama hakkını üçle sınırlandırdı.⁴ Üçüncü boşamadan sonra artık aynı kadınla yeniden evlenilmeyecekti. Böylece dönüşü olmayan bir ayrılık ve evlenme yasağı söz konusu oluyordu. Aynı anda üç defa “Boş ol” demekle, erkeğin boşama hakkını kullanmış sayılacağı hükmü Hz. Ömer [591-644]’in halifeliği döneminde kabul edildi. Ayrıca söz, yemin hükmündeydi. Ancak yukarıda zikredilen ayetler bir açık kapı da bırakıyordu. Bir seferde üç boşamanın kabul edilmesi, sözün yemin hükmünde olması ve Bakara Suresi’nin ilgili ayetleri hülle âdetinin ortaya çıkmasında etkili oldu. Hülle yapılmasını isteyenler yine kocalarıydı. Fevrî hareket ederek kızgınlıkla karılarını boşuyor, sonra pişman olarak eski eşlerine dönmek istiyorlardı. Bunun için ise hülle gerekiyordu. Hülle, yalnız Türklerde değil diğer İslâm toplumlarında da görülen bir âdetti.⁵

Hüllelen yasaklanmış olması ve toplumda hoş görülmemesi gizli olarak yapılmasına neden olmuştur. Bazen tarafların karşılıklı anlaşması ile, bazen de bir tarafın oyuna getirilmesi ile hülle gerçekleştiriliyordu. Hülle için birlikte olma şarttı ve bir gün evli kalınıyordu.

³ Tahlil tabiri mesnevîde aynen geçmektedir:

Saňa zen olamaz o hür-ı cemîl

İtmedükce zifâf ile tahlîl (143. beyit)

⁴ II (Bakara) 229-230: “Boşama iki defa olabilir. Ondan sonrası ya iyilikle tutmak veya geçinmek imkânsızsa güzellikle salıvermektir. Onlara verdiklerinizden bir şeyi geri almanız size helâl olmaz. Ancak erkek ve kadının, Allah’ın evlilik konusundaki sınırlarını koruyamayacaklarından korkmaları, yani birlikte yaşama ümitlerinin kalmaması durumu başka. Ey hâkimler! Siz de onların, Allah’ın evlilik hakkında koyduğu sınırları ayakta tutamamalarından korkarsanız, o zaman kadının mihrî kadar fidye vererek boşanmasında veya erkeğin bir mal karşılığında karısını boşanmasında ikisine de bir günah yoktur. İşte bunlar Allah’ın sınırlarıdır. Sakın onları ihlâl etmeyin. Kim Allah’ın sınırlarını çiğnerse işte onlar zalimlerin ta kendileridir. Eğer erkek bilinçli olarak üçüncü defa boşarsa, bundan sonra artık evlilik bağı kopmuş olduğundan kadın başka bir erkekle şartsız ve hilesiz evlenip, karıkoca hayatı yaşayıp da boşanmadıkça ona helâl olmaz. O ikinci koca da bunu boşarsa Allah’ın sınırları içinde duracaklarına inandıkları takdirde, eski karıkocanın birbirlerine dönmelerinde bir günah yoktur. İşte bunlar bilip anlayan bir topluluğa Allah’ın açıkladığı uyulması gereken sınırlardır.” Hasan Tahsin Feyzli, *Fezvi’l-Kur’an: Kur’an-ı Kerim Meali*, 3. bs., İstanbul: Server İletişim, 2006, s. 40.

⁵ Saffet Köse, *a.g.m.*, s. 476.

Hülle, edebî eserlere de konu olmuştur. Reşat Nuri Güntekin [1889-1956]'in *Hülleci* (1935) ve Hüseyin Suat Yalçın [1867-1942]'in *Hülle Yahud Kabakçı Ferhad Ağa* (1910) adlı piyesleri⁶ hülleyi konu edinen başlıca eserlerdir.

Re'fet'in *Hülle-nâme*'si ise şimdiki bilgilerimize göre hülle konusunda yazılmış en eski edebî eserdir. Mesnevî nazım şekli ile, aruzun cedîd bahrinin feilâtün mefâilün feilün kalıbıyla kaleme alınmıştır ve 156 beyittir. Mesnevî, Re'fet *Divan*'nda musammatlar bölümünde yer almaktadır.⁷ Mesnevînin, *Divan*'ın tertip yılı olan 1748'de veya bundan önce yazıldığı söylenebilir.⁸ Eserde, Şâhid ile Nigâr arasında vuku bulan hülle konusu ele alınır. Nigâr, kocasından boşanmış, on dört yaşında bir kızdır. Eski kocasına dönebilmesi için hülle gerekmektedir. Şâhid ile evlendirilir. Bir kumpas kurulur ve ikinci gün Şâhid, Nigâr'ı boşar. Böylece hülle gerçekleşmiş olur. Bir süre sonra pişman olan Şâhid, tertibin içinde yer alan imam efendiden oyuna getirilerek hülleyle alet edildiğini öğrenir.

Re'fet Efendi'yle ilgili, *Divanının* dibacesi dışında, herhangi bir çalışma yapılmamıştır. *Divan* dibacesi, çevriyazılı ve günümüz Türkçesine aktarılmış olarak Tahir Üzgör tarafından yayımlanmıştır.⁹ *Divan*'ın tamamı ise henüz neşredilmemiştir.¹⁰

Bu makale Re'fet'in *Hülle-nâme*'sini konu edinir. Çalışmada Re'fet'in hayatı ve eseri üzerinde durulmuş, *Hülle-nâme*'nin transkripsiyonlu metni çevirisiyle birlikte verilmiştir. Ayrıca tahlil yöntemi kullanılarak eserdeki unsurlarla ilgili teşbih ve mecazlar ortaya konmuştur.

⁶ Kenan Akyüz, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri*, 5. bs., İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1990, s. 109, 178.

⁷ Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi Nu. 755 (Bundan sonra S kısaltması ile gösterilecektir), 27^b. *Divan*'ın bir diğer nüshası İstanbul Üniversitesi Ktp. T. 5489'dadır. Ancak, kütüphanenin kapalı olması yüzünden nüsha görülemedi.

⁸ 40^b S'deki *Tārîh-i Divân* başlıklı kıt'adan anlaşıldığına göre *Divan*'ın tertip tarihi 1161/1748'dir.

⁹ Tahir Üzgör, *Türkçe Divan Dibaceleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı yayını, 1990, s. 482-487.

¹⁰ *Divan* metni tarafımızdan hazırlanmaktadır. Re'fet mahlâslı şairlerden Abdullah Efendi'nin divançesi ise bir teze konu olmuştur: Hüseyin Bozkurt, *Re'fet Divançesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi, 2000, 181 s.

Re'fet Efendi'nin Doğumu ve Ailesi

Asıl adı Mehmed Aziz olan Re'fet, 1136/1723'te İstanbul'da doğdu.¹¹ Dedesi Yusuf Efendi, Kütahyalıdır.¹² Müderrislik ve mollalık yaptı. İlâhî-zâde'nin damadıydı. 1100/1688'de İstanbul Ağası¹³ Yekçeşm Mehmed Ağa'nın emriyle darp edildi. Yaralı olarak kurtuldu ve "Madrûb" namı ile anılmaya başlandı. Şevval 1121/Aralık 1709'da Bağdat mollası iken öldü. Re'fet'in amcası Madrûb-zâde Ali Efendi, müderrislik yaptıktan sonra Bosna kadısı oldu ve Cemâziyelevvel 1141/Aralık 1728'de öldü.¹⁴ Babası Mehmed Emin Vâsık, Yusuf Efendi'nin küçük oğluydu. Müderrislik yaptı.¹⁵ Hareket-i dâhil rütbesine yükseldi.¹⁶ Mekke kadısı iken 1165/1751'de öldü ve Mekke'de gömüldü.¹⁷ Ehl-i marifet ve hoş sohbet

¹¹ Sadık Erdem, *Râmiz ve Âdâb-ı Zurfâsı, İnceleme, Tenkili Metin, İndeks, Sözlük*, Ankara: AKM yayını, 1994, s. 118. Re'fet hakkında en geniş bilgiyi Hüseyin Râmiz [1716-1783'ten sonra]'ın *Âdâb-ı Zurfâsı*'sında [yazılışı: 1783] buluyoruz. Râmiz, Re'fet Efendi'nin kardeşi Erşed Efendi hakkında bilgi veren tek kaynaktır. Bundan onun, Re'fet Efendi ve ailesi ile yakın ilişki içinde olduğu söylenebilir. Daha kısa bilgi veren diğer kaynaklar ise şunlardır: Müstakim-zâde Süleyman Sa'deddin [1719-1788], *Mecelletü'n-nisâb*, [yazılışı: 1762], Tıpkıbasım, Ankara: Kültür Bakanlığı yayını, 2000, bk. 228^a; Silâhdar-zâde Mehmed Emin [öl. 1789'dan sonra], *Tezkire*, Millet Ktp. Ali Emîrî Tarih Nu. 795, bk. 32^b; Seyyid Abdulfettah Şefkat [öl. 1826], *Tezkire*, [yazılışı: 1813], Millet Ktp. Ali Emîrî Nu. 770, s. 77, bk. 44^a; Mehmed Süreyya [öl. 1908], *Sicill-i Osmanî: Tezkire-i Meşâhîr-i Osmanî, Matbaa-i Âmire*, 1311/1893, II, 363 ve IV, 660; Nail Tuman [öl. 1958], *Tuhfe-i Nailî: Divan Şairlerinin Muhtasar Biyografileri*, hzl. Cemal Kurnaz ve Mustafa Tatçı, Ankara: Bizim Büro yayını, 2001, I, 295; *İstanbul Kütüphaneleri Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu (TYDK)*, hzl. Komisyon, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1968, III, 810-811.

¹² Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, IV, 660.

¹³ İstanbul ağası, Yeniçeri zabıtlarının büyüklerinden birinin unvanıydı. Acemi oğlanlarının kumandanydı. Kadife cübbe giyerdi. Külâhının üstünde siyah tüylü bir sorguç vardı. Ayağında sarı mest papuç bulunurdu. Payitahtın merkez komutanıydı. Saray-ı Hümayun ve Matbah-ı Âmirenin odun ihtiyacını teminle görevliydi. bk. Pakalın, *a.g.e.*, II, 92.

¹⁴ Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, IV, 660.

¹⁵ Kadıasker Sâlim Efendi [1687-1743], *Tezkire-i Sâlim*, Der-Saadet: İkdâm Matbaası, 1315/1897, s. 702.

¹⁶ Kanunî döneminde tarik-i tedris (öğretim yolu) on ikiye çıkarılmıştı. Hareket-i dâhil, silsilenin dördüncü mertebesindeki müderrislerin unvanıydı. Unvanlar birden on ikiye kadar şu şekilde sıralanıyordu: İbtidâ-yı hâriç, hareket-i hâriç, ibtidâ-yı dâhil, hareket-i dâhil, musile-i sahn, musile-i sahn-ı seman, ibtidâ-yı altmışlı, hareket-i altmışlı, musile-i Süleymaniye, havâmis-i Süleymaniye, Süleymaniye, dârü'l-hadis. bk. Pakalın, *a.g.e.*, I, 740.

¹⁷ Nail Tuman, *a.g.e.*, II, 1134. Müstakim-zâde ölüm tarihini 1164/1750 olarak vermektedir, bk. Müstakim-zâde, *a.g.e.*, bk. 431^b.

biriydi.¹⁸ Hattat¹⁹ ve şairdi, divanı vardır.²⁰ Re'fet'in kardeşi Abdulhamid Erşed 1147/1734'te doğdu. Mülâzemetini²¹ tamamladıktan sonra Medrese-i Hâriç'te göreve başladı.²² 1176/1762'de öldü. Henüz 28 yaşındaydı. Yavedud İskeleyi'nde Hatice Sultan Camii karşısında bulunan mezarlığa gömüldü.²³ Erşed Efendi de şairdi.²⁴

¹⁸ Sâlim, *a.g.e.*, s. 706. Ayrıca bk. Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, IV, 660, Ş[emseddin] Sâmî, *Kamusu'l-a'lâm*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1316/1898, VI, 4651.

¹⁹ Müstakim-zâde Süleyman Sa'deddin, *Tuhfe-i Hattâtîn*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1928, 471.

²⁰ *TYDK*'deki bilgiye göre divanın bir nüshası İstanbul Üniversitesi Ktp. T. 2890'da kayıtlıdır. Divanda Arapça bir dibace, 1 mevlid, 4 na't, 16 kaside, 27 tarih ve 109 gazel yer almaktadır. Yazma sondan eksiktir. bk. *TYDK*, III, 761. aşağıdaki gazel Vâsık Efendi'nindir:

Yine erbâb-ı ʿişret geldiler meclis müheyyâdur
Getür sâķī mey-i gül-günü kim bu başka sevdâdur
Bize taʿn eyleyenler sâde dillerdür bu vâdide
Rüsüm-ı fenn-i ʿışķı aňlamazlar bir muʿammâdur
Bilür keyfiyyetin erbâb-ı ʿışķuň yine sâlikler
Nĩ bilsün tâbiş-i mihiri o kim taħķķ-i aʿmâdur
Hezec: *mefâilün mefâilün mefâilün mefâilün*

Ayvansarayî'de Vâsık adına bir tarih kıt'ası bulunmaktadır. Ancak divan görülemediği için manzumenin Vâsık Efendi'ye ait olup olmadığı tahkik edilemedi, bk. Fahri Ç. Derin, *Hâfız Hüseyin Ayvansarayî: Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâhir-i Ricâl*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978, II, 388.

²¹ stajerliktir, bk. Pakalın, *a.g.e.*, II, 611.

²² İlk öğrenimin verildiği okullar, Hâriç Medreseleriydi. Bunu tamamlayanlar idadî (orta) derecesinde olan ve İbtidâ-i Dâhil denilen Dâhil Medreselerine giderdi. Buradan da yüksek öğrenim için Sahn Medresesine geçilirdi, bk. Pakalın, *a.g.e.*, I, 749.

²³ Caminin ilk bânisi Şeyh Abdulvedud'dur. Fetihe katılmıştır. Fatih devrinde yapılan bu mabedi IV. Mehmed'in kızı Hatice Sultan [öl. 1743] tamir ettirmiştir. Camiye 1738'de mihrap konulmuş, 1804'te yeniden tamir ettirilmiştir. Cami, fevkanî kârgir duvarlı, ahşap çatılı ve tuğla minarelidir. Caminin karşısında 1455'te ölen Şeyh Abdulvedud'un türbesi bulunur. Yanında Hatice Sultan çeşmesi vardır. Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu yayını, 1962, I, 124; İhsan Erzi [1920-1987], *Hâfız Hüseyin: Hadîkatü'l-Cevâmî': Camilerimiz Ansiklopedisi*, İstanbul: Tercüman yayını, 1987, II, 130.

²⁴ Erşed Efendi'nin divanı veya başka bir eseri olup olmadığına dair kayıt yoktur. Aşağıdaki gazel onundur:

Zâr-ı hezâra baķ ķo yeter nâbe-câlığı
Saňa düşürmem ey gül-i ter bĩ-vefâlığı
Zĩb-i miyâne-bend olan hañçer-i ceriň
Güyâ ki baħr-ı şivede mercân balığı
Bâri bu nâ-şenide zemînümle Erşedâ
Erbâb-ı nazma göstereyim hoş edâlığı
Muzârî: *mef'ûlü fâilâtü mefâilü fâilün*

Öğrenimi ve Görevleri

Re'fet Efendi babası tarafından yetiştirildi. Küçük yaşta mülâzım oldu. mülâzemetini Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi [1685-1753]'den yapmış olmalıdır. Ona kaside ve tarihler sunmuş,²⁵ bir süre sonra 1161/1748'de Hâric Medresesine atanmıştır. Zamanla kademe kademe yükselmiş, sonunda Sahn-ı Seman müderrisliğine getirilmiştir. Re'fet Efendi'nin son görevi ise, uzun müddet sürdürdüğü Balat Mahkemesi naipliğidir.²⁶ Ölümüne kadar bu görevde kalmıştır.

Ölümü

Re'fet Efendi 1179/1765'te taundan vefat etmiş, İstanbul Ayvansaray kapısı dışında Eyüp yolu üzerindeki mezarlığa gömülmüştür.²⁷

Kişiliği

Re'fet'in edebî şahsiyeti hakkında yalnız *Hülle-nâme*'nin değerlendirilmesiyle bir hükme varmak mümkün değildir. Bunun için *Divan*'ının baştan sona incelenmesi gerekmektedir. Ancak vezin kullanımının hatasız olması, teşbih ve mecazların uygunluğu, ifadelerin güzelliği, deyim ve tabirlerin yerinde kullanılması gibi hususlardan hareket ederek Re'fet'in iyi bir şair olduğunu söyleyebiliriz. Başta Râmiz olmak üzere hakkında bilgi veren kaynaklar da aynı kanaattedir. Meselâ Râmiz, Re'fet ile ilgili: Şiir ve inşâda mahâret sahibidir; pâkize-hayâl, fenn-i târihte izhâr-ı kemâldir; güzel huylu, hoş sohbet biridir; şirin-tekellümdür, ahbabla sohbeti sever; demektedir.²⁸

Kâtip-zâde Mehmed Refî' Efendi reîsü'l-etubbâ olunca Erşed Efendi, *Re'îsü'l-hâzıkîn* tarih mısraını söylemiş. Şiir ve inşâda binazîr, mâlik-i rikâb-ı hüsn-i ta'bîr imiş. bk. Erdem, *a.g.e.*, s. 22.

²⁵ bk. S'de 18^b, 28^b, 36^b, 38^b. Es'ad Efendi aynı zamanda şairdir. *Divan*'ı yayımlanmıştır: Muhammet Nur Doğan, *Şeyhülislâm Es'ad Efendi ve Divan'ının Tenkitli Metni*, İstanbul: MEB yayını, 1997, 366 s.

²⁶ Şer'i mahkemelerin hâkimlerine verilen unvandı. Anadolu ve Rumeli kadıaskerlerinin vekillliğini yaptıklarından bunlara "naip" denirdi. Taşrada kadıaskerlere vekâleten kadılık yapar, görülen davalardan harç alır, bunun bir kısmını kadıaskerlere verirlerdi, bk. Pakalın, *a.g.e.*, II, 644.

²⁷ Ölümüne Râmiz şu tarih mısraını söylemiştir: Getdi Re'fet hây meded

g: 20, t: 400, d: 4, i: 10, r: 200, e: 1, f: 80, t: 400, h: 5, a: 1, y: 10, m: 40, d: 4, d: 4=1179 (1765)

²⁸ Erdem, *a.g.e.*, s. 118.

Eseri

Re'fet Efendi'nin tek eseri *Divan*'dır. 1161/1748'de tertip edilmiştir. Eserin şimdilik iki nüshası tespit edilmiş olup, nüshalardan biri Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi Bl. Nu. 755'te bulunmaktadır. Bu nüshada 1 dibace, 2 na't, 17 kaside, 1 Hülle-nâme mesnevisi, 2 arzuhâl, 4 manzume, 45 tarih, 3 tahmis, 20 beyit, 6 rubaî, 8 kıt'a, 48 müfred ve 216 gazel yer alır. Gazeller iki kısımdır. Birinci kısım ebcede göre sıralanmıştır ve her harf değişiminde birer rubaî yazılmıştır. Burada 29, ikinci kısımda ise 187 gazel vardır. Ferağ kaydından anlaşıldığına göre eser 13 Cemaziye'l-evvel 1163/21 Nisan 1750'de istinsah edilmiş olup, şairin kendi hatt-ı destiyle yazılmıştır. 92 yaprak olan nüsha 202x132-150x70 mm boyutlarındadır. İki sütun hâlinde 19 satırdır. Kâğıdı, sarımtırak Avrupa kâğıttır. Arkası ve kenarları meşin, üstü ebru kaplı, miklepli cilttir. Başta Reşid Efendi'nin vakıf mührü, sonunda ise kütüphanenin mührü vardır. Eserin başı ve sonu şu şekildedir:

Baş: Bi-smi'llâhi'r-raḥmâni'r-raḥîm ḥamd-ı bî-ḥad ve sipâs-ı lâ-yu'ad
 Son: Re'fet hezâr ḥ'âhiş ile intizârda
 Ey gönçe-i ümîd açılmaz mısın daḥı

Divan'ın bir diğer nüshası İstanbul Üniversitesi Ktp. T. Nu. 5489'da bulunmaktadır. Kütüphane kapalı olduğu için yazma görülemedi. *TYDK* 'de yazma ile ilgili şu bilgiler verilmektedir: Eserde 1 mensur dibace, 2 na't, 11 kaside, 1 hülle-nâme, 3 arzuhâl, 35 tarih, 1 muhammes ve 206 gazel bulunmaktadır. Gazeller kısmında her harf değişiminde birer rubaî yazılıdır. 91 yaprak olan nüsha 249x129-172x93 mm boyutlarındadır. Nesih hatla 17 satır olarak yazılmıştır. kâğıdı, abadî taklidi kâğıttır. 1 ve 41. yaprak başlıkları nakışlı ve tezhiplidir. Kırmızı, yaldızlı, kenarları ve içi meşin cilttir. Üstü tüylü deri kaplıdır. Eserde Sultan III. Selim'in ve kütüphanenin resmî mührü vardır. Eserin başı ve sonu şu şekildedir:

Baş: Bi-smi'llâhi'r-raḥmâni'r-raḥîm gönçe-i şad-berg-i kelâm-ı qadîm
 Son: Baqılsa Re'fet-i zârûn kemâl-i defterine
 Hüner şâḥîfesi başdan ayağa her gâzeli²⁹

²⁹ *TYDK*, III, 761.

Hülle-nâme Mesnevîsi

Re'fet Efendi'nin *Hülle-nâmesi*, *Divan*'ının musammatlar bölümünde yer almaktadır.³⁰ Mesnevî nazım şekli ile, aruzun cedîd bahrinin feilâtûn mefâilün feilün kalıbıyla kaleme alınmıştır ve 156 beyittir. *Hülle-nâme*, gerçek bir olaya dayanmaktadır.³¹

a) Mesnevînin kahramanları

Mesnevînin başlıca kahramanları Şâhid ile Nigâr'dır. Şâhid; baht aynası, göz nûrudur. Bedeni aya benzer, gömleği o ayın hâlesidir. Çehresi ay ve güneş helvasıdır. İzârı gaddardır, nesrin çiçeğine benzer. Ruhü 'yanığı' çok parlaktır, gül pudrasıdır. Rûyu taze bir güldür, kızılca kıyamettir. Kâkülü, gerdan düşkünlerine bağıdır, zülfü âşıklara kementtir. Ebruları gergin bir yaydır, kirpikleri kaza ve kader okudur. Gözü belâlı, fitne dolabıdır; gamzesi fitneci ve mağrurdur. Dîdesi naz kadehinden dolayı mahmurdur, nigehe yaralama girdabıdır. Dişleri temiz ve parlaktır; misk kokuludur. Ağzı misk macunudur, hokkaya benzer. Al dudağı güneş tatlısıdır. Çene çukuru parlak Nahşep kuyusudur. Gerdanı gümüş gibi parlaktır. Benleri gönül kuşlarını avlar. Sinesi gümüşten bir aynadır, aşk dudusuna güzelliği öğretir. Parlak kolu, kâfurî mumdur. Her bâzûsu muska ile süslüdür. İnciği gümüş gibi parlaktır, dökme bal mumuna benzer. Boyu, hoş hareketli bağ servisidir, Tûba'ya delildir, şimşâda benzer, nazlı bir ar'ardır. Kıl beline bahane bulunmaz. Hâline ve vasıflarına şüphe edilmez. Zayıf bülbülü düşkün eder. Lâkabı Şâhid-i bâzâr 'çarşı güzeli'dir. Kahvehanede cazibe merkezidir. Herkesi etrafında toplar. Hoş sohbetir, nîrâne oturur, naz ve işvesi taşkındır. Nazlı bir şuhtur, azarlamayı huy edinmiş genç bir dilberdir. Kemal burcunun ayıdır, sülün salınışlı bir güzeldir, seker sözlüdür.

Nigâr ise ay parçasıdır, altın toptur. Alnı aya benzer, gerdanı iştret merkezidir. Endamı pek zariftir, benzersizlik gülşenin servisidir. Gül bahçesinde gül goncasıdır. Cânânedir, cihanda bir tanedir. İşi, gece gündüz iştretir. Genç ihtiyar herkesin kavlince bir tazedir, kitap gibi güzeldir. Hamel burcunun kutlu yıldızıdır, hilecidir, büyüleyicidir, gönülleri karıştırır. Nazlıdır, zariftir, Hüma gölgeli Anka'dır. Melek yaratılışlı bir oynaktır. Ay ve güneş onun yanında sönük kalır. Cömerttir, geleni gideni çoktur, memur kızıdır, 14 yaşındadır ve bebektir.

³⁰ 27^b S.

³¹ bk. 153, 154. beyitler.

b) Mesnevîdeki diğer kişiler

Mesnevîde Şâhid ile Nigâr dışında şu kişiler yer almaktadır:

Fertûte, Nigâr'ın annesidir. Hülleyi tertip eden de odur. Bir acuz 'kocakarı'dır. Çehresi kış akşamına benzer. Kurnazdır, hilecidir. Gülün yanında yabanî ota benzer. Zühâl yıldızı gibi uğursuzdur.

Ağa, Nigâr'ın ilk kocasıdır. Kızgın bir anında üç defa "Boş ol" diyerek Nigâr'ı boşamış, daha sonra da pişman olmuştur. Nigâr'a yeniden dönmek için de hülleye razı olmuştur. Ağa, şebbenderdir. Çaresizdir, hayret tuzağında âvâre kalmıştır.

Kalyoncular 'gemiciler', Nigâr'ın babası ile kardeşidir. Gemici kılığına girmişlerdir. Şâhid'in Nigâr'ı boşamasını sağlamak amacıyla bir oyun tertip edilir. Oyun gereği iki gemici zıfak gecesi konağa gelecek, Nigâr da onlara işret sofrasında hizmet edecektir. Şâhid, bu durumu görünce Nigâr'dan soğuyacak ve onu boşayacaktır.

Rus Bacı, konağın câriyesidir. Şâhid'i işret odasına götürür ve ona iki gemiciye içki sunan Nigâr'ı gösterir.

Gulâm, feleğin çemberinden binlerce kez geçmiş, siyah bir köledir. Adı Sevdâ'dır. Parmakları hıyar gibi iridir. Şâhid konağa geldiğinde onu karşılar, ona Nigâr'ın armağan ettiği bohçayı verir.

İmam, tertip edilen oyunun bir parçasıdır. Yezid tabiatlı ve aşağılıktır. Şâhid, Nigâr'ı işret sofrasında görünce hemen konaktan ayrılır, kahvehaneye gider. Kahvehanedeki dostalarına durumu anlatır. O sırada imam efendi ile müezzîn de oradadır. İmam efendi, Şâhid'i boşanmaya ikna eder.

Ehl-i hıbre 'bilir kişi', Nigâr'ı muayeneye gelen yaşlı kadındır. Nigâr'ın annesi Fertûte, Şâhid'i kandırabilmek için şöyle bir yalan uydurur: Nigâr birgün uyurken kâbus görür ve yatağından düşer. Bunun üzerine ehl-i hıbre'yi çağırırlar. Kadın gelir, Nigâr'ı muayene eder ve bu düşme sonucu Nigâr'ın bıkırının izale olduğunu söyler.

c) Hüllenin vuku bulduğu konak

Şair, hüllenin gerçekleştiği konağı şöyle tasvir eder: Konak, yüksek bir saraydır. Bir tarafı lâlelik sümbüllük, diğer tarafı çiçekliktir. Goncası feleğin güneşi ayıdır. Sümbülü meleğin saç lülesinin kıvrırcığıdır. Bahçesindeki bülbüller şevkle ah vah eder. Avlusu dileklerin doruğudur. Selsebili bir içim sudur, kevser suyuna denktir. Saf suyu zülâl gibi akar.

Havuzu dilek aynasıdır. Fevvâresi âşıklar gibi ağlamaktadır. Merdiveni istekler basamağıdır. Konağın dünyada eşi benzeri yoktur.

ç) Mesnevînin konusu

Hülle-nâme'nin konusu, Şâhid ile Nigâr arasında vuku bulan hülle olayıdır. Şâhid, genç bir delikanlıdır. Birgün kahvehanede otururken oradan geçen iki hanıma lâf atar. Bunlardan biri Nigâr, diğeri ise onun annesidir. Bir işaretle Şâhid'i yanlarına çağırırlar. Bir süre yürüdüktan sonra bir sokağa girerler. Burada annesi Nigâr'ın başından geçenleri anlatır. Bir gece Nigâr uykusunda kâbus görmüştür. Kâbusun etkisiyle yataktan düşmüş ve bekâretini kaybetmiştir. Nigâr'ın annesi, bu hâliyle kabul etmesi durumunda kızını Şâhid'e verebileceğini söyler. Şâhid, teklifi kabul eder. Birlikte bir konağa giderler. Nikâh kıyılır, ziyafet verilir. Zifaf olur. Sabaha karşı Şâhid, Nigâr'ın başka bir odada iki gemiciye işret sofrası kurduğunu görür. Bunun üzerine konaktan ayrılır, kahvehaneye gider. Durumu oradaki dostlarına anlatır. Boşanması tavsiye edilir. Sonunda Şâhid, Nigâr'ı boşar. Gerçekte ise Nigâr, kocasından boşanmış genç bir duldur. Eski kocasına dönebilmesi için hülle gerekmektedir. Bir kumpas kurulur. Buna göre Nigâr'ın babası ve erkek kardeşi gemici kılığında konağa gelir. Nigâr da onlara hizmet eder. Şâhid, Nigâr'ı bu hâlde görünce ikinci gün onu boşar. Böylece hülle gerçekleşmiş olur. Bir süre sonra pişman olan Şâhid, İmam Efendi'den oyuna getirilerek hülleyle alet edildiğini öğrenir.

Re'fet'in *Hülle-nâme*'si, başta mesnevînin kahramanları olmak üzere insan, sosyal hayat, inançlar ve tabiat unsurları ile ilgili teşbih ve mecazlarla yüklüdür. Ayrıca mesnevîde pek çok deyim ve tabirle karşılaşırız. Aşağıda bu unsurlarla ilgili teşbih ve mecazlar, ayrıca deyim ve tabirler sıralanmıştır:

MESNEVİDEKİ KİŞİLER¹

Şâhid 66, 72, 78, 86, 93, 113, 122, 128, 130
 dil-dâr 3, şûh-ı nâz-perver, sitem-piše, tâze, dil-ber 20, dil-ber-i tezerv-hırâm 21, şûh-ı şekkerin-güftâr 28, § gölge 38, § baht ayinesi, göz nuru 42, § hûrî 42, mest-i harâb 89, bi-çâre 122, bi-çâre Şâhid 111, § meh-i burc-ı âsmân-ı kemâl 113, gamgîn 123, magbûn 122, Şâhid-i bâzâr 3, 34, 97, 119, Şâhid-i gâfil 55, Şâhid-i miskîn 98, § 'ilâc 145
 cismi: § meh 9
 çihresi: § mihr ü mâh helvâsı 8
 ruhu: § [güneş] 12
 rûyu: § kızılca kıyâmet 19, verd-i tarâvet 19
 'izârı: § gül-i nesrîn 10
 çeşmi: § fitne dolabı 5
 nigeşi: § hadşe girdâbı 5
 dîdesi: § [sarhoş] 4
 müjesi: § nâvek-i kazâ vü kader 6
 ebruvânı: § kemân-ı saht-eser 6
 deheni: § hokka 9, § mümessek akîde 9
 lebi: § la'l 8, § murabbâ 8
 zekânı: § çâh-ı Nahşeb-i eşvâk 7, § rasad-gâh-ı vuslat-ı 'uşşâk 7
 gerdeni: § sîm 11
 hâli: § nokta-i hüsn 11
 kâkûli: § bend 15
 zülfü: § kemend 15
 sînesi: § gümüş âyine 13
 kâmeti: § nahl-i tûbâ 18 § serv-i bâğ-ı hoş-harekât 18
 kaddi: § ar'ar 17, şimşâd 17
 sâ'idi: § şem'-i kâfûrî 14
 sâkı: § dökme bal mumu 14
 yürüyüşü: § tezerv 21

Nigâr 28, 34, 78, 84, 86, 91, 94, 97, 114, 121, 131, 145, mekkâre, nâzenîn 28, § gül-gonçe 32, cânâne 33, kirlî nigâr 34, § serv-i gülşen-i i'câz 35, 'işve-fürüş 36, § [güneş] 38, § ay pâresi, § altûn top 43, tâze, § kitap gibi güzel 46, § zîb-i bister 47, ma'sûk 73, Nigâr-ı zarîf 84, § zîb-i visâlgâh 86, § 'ilâc 92, § şeh-levend-i sîm-ber 94, yâr 96, hurde 105, § dünyâ 115, Nigâr-ı mekkâre 131, sûr u âşüb-zâ, sehâre 131, zen 143, § hûr-ı cemil 143, § Hümâ-yı evc-i visâl 152

cebîni: § meh 36

Fertûte 'kocakarı' 29, 37, 42, nahs-ı ekber, § Zühâl 31, § sebz-i bîgâne 32, acûz 33, 'acûz-ı muhil 146

çihresi: § kış akşamı 30

Aga 133, derdmend 137, bâzargân 138, § Mecnûn-ı vâdi-i husrân 138, bi-çâre 140, şâh-bender-i güm-râh 142

gilyüncü 'gemici' 102, 116, 149

câriye 95, 97, § baş tacı 93, Urus Bacı 93
 gulâm 'köle' 69, 72, benânı: § hıyar-şenber 71

[rengi]: [kara] 70

imâm: imâm-ı Yezîd 126, pelid 126, 127, 128, 130

mü'ezzin 109

ehl-i hıbre 'bilir kişi' 50, pîre-zen 51

İNANÇLAR

baht 42, § âyine 42

dünyâ, § Nigâr 115

fitne, § kibâb 135

hayret, § dâm 140

i'câz, § gülşen 35

kazâ vü kader: nâvek-i kazâ vü kader, § müje 6

melek: ca'd-ı zülf-i melek, § sünbül 63

¹ Rakamlar mesnevîdeki beyit numaralarını gösterir, § madde başı kelimenin mecaz anlamını ifade eder.

SOSYAL HAYAT

Akîde ‘macun’, § dehen 9
 Âyîne, § sîne 13, § baht 42, âyîne-i cihân
 § gök 111, âyîne-i cihânı siyâh eyle-
 : ‘kıyameti koparmak’ 111,
 secencel: § havz 60
 bâde 100, 101, 150
 Baykara: meclis-i Baykara 101
 bend, § kâkül 15
 bezm 102
 bister, § derd ü elem 107
 câm 101, § nâz 4, câm-ı pür-şarâb 102
 çeng 103
 dâm, § hayret 140
 def 103
 dervâze, § visâl 75
 dolab, § çeşm 5
 [düğün], bogçe verilir 74, bogçede sırma
 dokuma elbise bulunur 74, nikâh
 kıyılır 78, akşam olunca ziyafet
 verilir 79, akşam namazı kıldıktan
 sonra misafirler ayrılır 80, damat
 gelinin yüzünü açar 85
 Fevâre, § çeşme-i ‘uşşâk 62
 Firâş, § visâlgâh 86
 gil-i hoş-bû ‘gül kozmetiği’ 12
 haclegâh, § cennet 83
 havz, § secencel-i maksûd 60
 helvâ: mihr ü mâh helvâsı, § çihre 8
 hıyâr-şenber ‘hıyar’, § benân 71
 hokka, § dehen 9
 hurde ‘bukağı’ 81
 hücre 106
 kahve-hâne 23, kahvehaneye çıkmak
 108, bezm-i vâlâ 109
 kat, § Anka 133
 kemân, § ebruvân 6
 kemend, § zülf 15
 la’l, § leb 8
 miftâh, § vuslat 87
 mum: dökme bal mumu, § sîmîn sâk 14
 nutrib 103
 Nahşeb: çâh-ı Nahşeb-i eşvâk, § zekan 7
 nokta: nokta-i hüsn, § hâl 11
 peymâne 104, 150, peymâneyi rindâne
 sun- 104

pîrâhen, § hâle 9
 rasadgâh: rasadgâh-ı vuslat-ı ‘uşşâk, §
 zekan 7
 sâgar 101
 sarây: sarây-ı vâlâ, kasr-ı pâk-i zer-endüd
 66, kasr 67
 [satır], § rişte 154
 sîm, § gerden 11
 surâhî 100
 sûk ‘çarşı’ 21, 22
 süllem ‘merdiven’, § istekler basamağı
 65
 şarâb 150
 şem’: şem’-i kâfûrî, § sâ’id-i berrâk 14
 [yazı], § zîb 154
 zinâ yokuşu ‘sidik yokuşu’ 41
 zeyl, § safh 155, zeyl-i safh ile mestür
 eyle- 155
 zükâk ‘dar sokak’ 40

İNSAN

Âşık, § bülbül-i zâr 10, çeşme-i ‘uşşâk: §
 fevâre 62, dil: § murg 22, 139
 âgûş, § hâle 36
 derd ü elem, § bister 107
 husrân, § vâdi 138
 ışk, § tûtî 13
 mihr, § gonçe 63
 mahabbet, § çeşme-sâr 37
 murabbâ ‘tatlı’, § leb 8
 nâz, § câm 4
 safh ‘bağışlama’, § zeyl 155
 visâl, § dervâze 75
 vuslat, § miftâh 87

TABİAT

âb, âb-ı kevser 61, âb-ı nâb 150
 bülbül, andelîb 64, hezâr 64, bülbül-i zâr:
 § âşık 10
 Anka, § kat 133
 ar’ar, § kad 17
 çeşme-sâr, § muhabbet 37
 girdâb, § nigeş 5
 gonçe, § mâh 63, § mihr 63, § Nigâr 32
 gölge, § dil-dâr 38
 gök, § âyîne-i cihân 111

gül, § Nigâr 32, verd-i tarâvet: § rûy 19,
gül-i neşrin: § izâr 10, kızılca
kiyâmet: § rûy 19
gülşen, § i'câz 35
güneş, § [mektep çocuğu] 8, § ruh 12, §
Nigâr 38
hâle, § pîrâhen 9, § âgûş 36
Hamel, § Nigâr 31
hezâr 64
Hüma 133
mâh, § gonçe 63, meh: § cism 9, cebîn
36
murg, § dil 22, 139
nahl-i Tûbâ, § kâmet 18
sebz-i bigâne, § Fertûte 32
serv, § Nigâr [boyu] 35, serv-i bâğ-ı hoş-
harekât: § kâmet 18
sünbül § ca'd-ı zülf-i melek 63
şimşâd, § kad 17
tezerv 21
tûtî, § ışk 13
vâdi, § husrân 138
Zühal, § Fertûte 31

DEYİMLER VE TABİRLER

âh vâh et-: 51
akd et-: 'nikâhlamak' 147
altûn top: 'altın top', § Nigâr 43
ay pâresi: 'ay parçası', § Nigâr 43
âyîne-i cihânı siyâh eyle-: 'dünyası
karamak' 111
bir içim su ol-: 61
bir nazarı dünyâya gelmemiş ol-:
'benzeri dünyaya gelmemiş olmak'
57
dâm-ı hayretde âvâre kal-: 'donup
kalmak' 140
dünyâ başına tar ol-: 'daralmak' 91
dünyânın aslı faslı olma-: 'dünyanın
temeli olmamak' 115
el kak-: 'hizmetçi çağırarak için el
çırpmak' 92
emr-i Bârî be-kavl-i Fahr-ı cihân:
'Allah'ın emri Peygamber'in kavli
ile' 54

Hak safâyı müzdâd et-: 'Allah sefanızı
artırsın' 110
her kelâmı sadra şifâ ver-: 'her sözü içini
ferahlatmak' 129
hul'a dâmenini teşmîr eyle-: 'boşanma
eteğini toplamak, başanmaya karar
vermek' 151
hurdeyi düy-: 'bukağayı düğümlemek,
kendi eliyle ayağını zincirlemek' 81
hüsn-i ülfet eyle-: 'iyi geçinmek' 134
kadem bas-: 'ayak basmak, muradına
ermek' 75
kahvehaneye çık-: 'kahvehaneye gitmek'
108
kesîrû'r-remâd ol-: 'âlicenap, cömert
olmak' 132
kış akşamı, § (soğuk) çihre
kitap kavlince güzel ol-: 'kitap gibi güzel
olmak' 46
kurta-i gûş-ı hûş ol-: 'akıl kulağına küpe
olmak' 153
meclis tertip et-: 'eğlence düzenlemek'
100
mübârek bâd: 'mübarek, kutlu olsun' 110
nikâhdan geç-: 'boşanmayı kabul etmek'
121
nikâhını bağışla-: 'boşanma hakkını
eşine vermek' 120
rûy-ı çarhı siyâh eyle-: 'dünyasını
karartmak' 141
rûz u şeb kârî âh u zâr ol-: 'işçi gece
gündüz evvâh olmak' 139
sefâyı dest-âver eyle-: 'sefasını sürmek'
117
şîr ü şeker gibi imtizâc et-: 'sütle şeker
gibi uyuşmak' 134
ta'bîre başla-: 'tasvire, anlatmaya
başlamak' 112
üç talâkla tatlık eyle-: 'boş ol, boş ol, boş
ol diyerek boşamak' 136
vuslat anahtarını istek hazinesinin
kilidine bırak-: 'birleşmek' 87
zifâf ile tahlîl et-: 'hülle ile helâl hâle
getirmek' 143
zîb-i rişte-i tesvîd eyle-: 'karalama ipine
süs etmek, karalamak, şiir yazmak'
154

² Bir gül çeşidi olmalıdır.

II. Metin ve Çeviri

Meşnevî-i Hülle-nâme-i Re'fet¹
Fe'îlâtün mefâ'ilün fe'ilün

- 1 Ey hünermend-i ma^crifet-pîşe
 V'ey suhan-dân-ı nükte-endîşe
 Kıl şımâh-ı revân eyle şafâ
 Söyleyem bir hikâye icmâlâ
 Var idi bir zamânda bir dil-dâr
 Nâm-ı nâmîsi Şâhid-i bâzâr
 Dîdesi câm-ı nâzdan maḥmûr
 Ğamze-i fitne-sâzı ḥod mağrûr
- 5 Çeşm-i âşûbî fitne tolâbı
 Nîgehi ^caynı ḥadşe girdâbı
 Ebruvânı kemân-ı saḥt-eşer
 Müjeler nâvek-i kaẓâ vü kader
 Zekânı çâh-ı Naḥşeb-i eşvâk
 Hem raşadgâh-ı vuşlat-ı ^cuşşâk
 Çihresi mihr ü mâh helvâsı
 Leb-i la^cli güneş murabbâsı
 Bir mümessek ^cakîde ḥoḳka dehen
 Meh-i cisminde hâle pîrâhen
- 10 Gül-i nesrîn ^cizâr-ı ğaddârı
 İder âşûfte bülbül-i zârı
 Sîm-gerdende ḥâller güyâ
 Noḳta-i ḥüsnini ider îmâ
 Ruḥ-ı pür-tâbı bir gîl-i ḥoş-bû
 Zîb-i ta^cvîz-bend her bâzû
 Sînesi bir gümüşden âyîne
 Tûti-i ^cişḳ nîk ü bed-bîne
 Şem^c-i kâfûrî sâ^cid-i berrâk
 Dökme bir bal mumı o sîmîn-sâk
- 15 Gerden-i ibtilâya kâkûli bend
 Zülf sevdâgerân-ı vaşla kemend²

¹ Başlık: 27^b S.

² 28^a S.

- Mümiyânında kıl ü kâl olmaz
 Hâli evşâfi hüd muhâl olmaz
 Qad-ı şimşâdı nâzenîn °ar°ar
 N'eyleyem örseler şabâ şarşar
 Kâmeti serv-i bâg-ı hoş-harekât
 Naḥl-i tûbâya dâldür bi'z-zât
 Rûyı verd-i tarâvet olmuştur
 Bir kızılca kıyâmet olmuştur
- 20 Böyle bir şüh-ı nâz-perver idi
 Bir sitem-pîşe tâze dil-ber idi
 Bir gün ol dil-ber-i tezerv-hırâm
 Cânib-i sūka itdi °aṭf-ı licâm
 Sūkı geşt ü güzâr eyleyerek
 Murğ-i diller şikâr eyleyerek
 Vardı bir qahve-hâneye togru
 Gördi erbâb-ı keyf ile tolu
 Çıkdı sedd-i kenâr-ı dükkâna
 Sūka karşı oturdu mîrâne
- 25 Şâg u şoldan yürüdi qahve cibâ
 Hem mümessek dehân-ı şevk-zidâ
 Ehl-i meclisle itdi dūr u dırâz
 Ḥayli âfâķī şoḥbete âgâz
 Lîk şoḥbet kemâ-hî cilve iken
 Ya°ni fart-ı girişme °işve iken
 Gördi ol şüh-ı şekkerîn-güftâr
 İki mekkâre nâzenîn nigâr
 Biri bir nâzenîn ferişte-ḥışâl
 Biri Fertüte delle-i muḥtâl
- 30 Birinüñ pek zarîf endâmı
 Birinüñ çihresi kış aḥşâmı
 Birisi necm-i sa°d-ı burc-ı ḥamel
 Naḥs-ı ekber birisi hemçü Zuhâl
 Biri gül gonçedür gülistâna
 Biri güyâ ki sebz-i bîgâne

- İkisi geldi pîş-i dükkāna
 Geçiyorken³ acüz u cānāne
 Āh idüp didi Şāhid-i bāzār
 Nereye^c azm ider bu kirli Nigār⁴
- 35 Bi'z-zarūre olunca ĥarf-endāz
 Didī ey serv-i gülşen-i i^ccāz
 Seni ey meh-cebīn-i^c işve-fürüş
 Kim ider zīb-i hāle-i āgüş
 Döndi Fertüte ardına baqdı
 Çeşme-sār-ı maĥabbeti aqdı
 Bir nigāh-ı işāret itdi hemān
 Oldı yanınca sāyeveş püyān
 Ki nişīb ü firāz kaç^c iderek
 Cā-be-cā ki ĥicābı ref^e iderek
- 40 Bir zuķākā irişdiler tenhā
 Şorma⁵ kerden nişān virür güyā
 Diķkat itseñ hemān zinā yoķuşı
 Ana kārīzi idi şan aķışı
 Döndi Fertüte didi ey ĥūrī
 Baĥtum āyīnesi gözüm nūrı
 Ĥalf u zāhrumdaki bu duĥter-i ĥüb
 Ya^cni ay pāresi bu altun top
 Duĥterümdür cihānda bir dāne
 Ola dā'im vedī^ca Yezdāna
- 45 Çārdeh sāledür nişābında
 Münĥasif meh sipih-r-i tābende
 Tāzedür şeyĥ u şāb kavlınce
 Bir güzeldür kitāb kavlınce
 Līk bir gice zīb-i bister idi
 Der-firāş idi ĥ^vāb-perver idi
 Bir sehimnāk vāķı^a gördi
 Bīm-i cān ile āfete irdi
 Ĥod-be-ĥod cāme-ĥ^vābdan zīre
 Nā-gehān atdı kendüyi yire

³ geçiyorken: geçeyorken S.

⁴ 28^b S.

⁵ Şorma: +ya S.

- 50 Der-°aķab ehl-i ĥibreyi nā-ĉār
 Da°vet itdük berāy-ı istifsār
 Baķdı ol pīre-zen nigāh itdi
 Fercine toĝru āh vāh itdi
 Didi ašlā içinde yāresi yoķ
 Bikri olmış izāle ĉāresi yoķ
 Böyle eyler iseñ kabūl eger
°Özri ile be-muķtezā-yı ķader⁶
 Saña tezvīc eyleyem el-ān
 Emr-i Bārī be-ķavl-i Fahr-ı cihān
- 55 Āh idüp didi Şāhid-i ĝāfil
 Ne ki emrūñ olursa dil ķā'il
 Tarafeynüñ rızası itdi zühür
 İtdiler bir yire murūr u °ubūr
 Vardılar bir sarāy-ı vālāya
 Gelmemiş bir nazīri dünyāya
 Bir taraf lālezār [u] sünbülzār
 Bir tarafda resīde hep ezhār
 Şan ĥıyābānı gülşen-i cennet
 Virmede iki cānibe zīnet
- 60 Hāvzı güyā secencel-i maķşūd
 Āb-ı nābı zulālveş mevrūd
 Selsebīl ise bir içim şudur
 Āb-ı kevşerle hem-terāzūdur
 Şan ki fevvāresi anuñ her ān
 ĉeşme-i °uşşāķveş olur giryān
 Ğonĉesi līk mihr ü māh-ı felek
 Sünbülü hemĉū ca°d-ı zūlf-i melek
°Andelībānı şad hezār eyler
 Bang-i şevķ ile āh u zār eyler
- 65 Süllemi pāye-i meṭālībdür
 Şaĥnı ĉūñ zirve-i me'āribdür
 İtdi Şāhid kaçan °alāya şu°ūd
 Gördi bir ķaşr-ı pāk-i zer-endūd
 Ķaşra itdi teveccüh ile şitāb
 Gördi zevķ ü şafāda hep aĥbāb

---

⁶ 29^a S.

- Şāhidi itdiler çün istikbāl
 Oldı aña maqām şaff-ı ni^cāl
 Nā-gehān feth olındı bāb-ı harem
 Taşraya çıkdı bir gūlām ol dem
- 70 İsmi Sevdā dinilse lāyıkdur
 İsmine cismi hōd muṭābıkdur
 Her benānı hıyār-şenberden
 Līk geçmiş hezār çenberden
 Geldi Şāhid huzūrına o gūlām
 Yir öpüp itdi aña ^carz-ı selām⁷
 Didi ma^cşūkuñuz şenālar ider
 Farṭ-ı ihlāsla du^cālar ider
 Size bir boğçe eyledi ithāf
 Başdan ayağa cāme-i zer-bāf
- 75 Geydi fāhır libāsı Şāhid o dem
 Başdı dervāze-i vişāle kadem
 Çün-ki da^cvet olındılar cīrān
 Hep kibār u şıgār geldi hemān
 Bir mübārek şerīf sā^cat idi
 Aqđ-ı meclis olındı iş bitdi
 İtdiler Şāhide Nigārı nikāh
 Oldılar dāhil-i necāt u felāh
 Geldi aḥşām olunca h^vān-ı ṭa^cām
 Bir mu^cazzam ziyāfet idi be-nām
- 80 Çün olındı edā şalāt-ı ^cişā
^cĀdet üzre vedā^c idüp zuraḫā
 Oldı rāhī-i haclegāh-ı ^carūs
 Giderek hūrdeyi düyer efsūs
 Girdi ol haclegāha şāhāne
 Bir müferriḫ laṭīf kāşāne
 Zeyn olinmiş cidār erkānı
 Cennetāsā nuḳūş-ı bünyānı
 Kūşe-i hücreyi Nigār-ı zarīf
 Eylemiş farṭ-ı nāz ile teşrīf
- 85 Biñ niyāz ile itdi ref^c-i niḳāb
 İki cānibden oldı def^c-i ḫicāb

⁷ 29^b S.

- İtdi Şāhid Nigārī istifrāş
Ya'ni zīb-i vişālgāh-ı firāş
Kıfl-ı genc-i merāma bī-pervā
İtdi miftāh-ı vuşlatı ilkā
Kām alup kām virdiler ol şeb
Vaşf olunmaz bu kışsa-i a'ceb
Nā-gehān geldi 'ayn-ı Şāhīde h'vāb
Kendüden geçdi hayf o mest-i harāb
- 90 Bu siyāk üzere bir zamān geçdi
Dīdesin⁸ h'vābdan açup seçdi
Gördi kim yok firāş içinde Nigār
Oldı dünyā o demde başına tar⁹
İki sūya nigāh idüp baqdı
Gördi yoqdur 'ilacı el kaqdı
Geldi bir cāriye Urus bacı
Didi Şāhid ki ey başum tācı
Kanda gitdi Nigār-ı 'işvegerüm
Ya'ni ol şeh-levend-i sīm-berüm
- 95 Didi cāriye a'cab u agrab
Kışşayı duymaduñ mı dahı 'aceb
Gel irā'āt idem saña yāri
Olasın hāle muṭṭali' c bāri
Cāriye ile Şāhid-i bāzār
İtdiler cānib-i Nigārı güzār
Gördi bir hücre Şāhid-i miskīn
Bāba āvīze perde-i sīmīn
Eyledi perdeyi nühüfte şikāf
Oldı zāhir cevānib ü eṭrāf
- 100 Gördi bir meclis-i şafā tertīb
Bāde ile şurāhīler pür-zīb
Cām u şāgarda bādeler yek reng
Meclis-i Baykara ile hem-seng
İki ğilyüncü bezmde oturur
Cā-be-cā cām-ı pür şarāb yürtür

⁸ dīdesin: dīdesine S.

⁹ 30^a S.

- Bir tarafda fiğān ider def ü çeng
 Muṭrib itdükce dem-be-dem āheng
 Ehl-i beytī elinde peymāne
 Şunar erbāb-ı bezme rindāne
- 105 Hürdeyi tıydı bildi çün cānı
 Oldı gāyet mükedder aḥvāli
 Āhır ālām eyledi ric^cat
 Hücreye toğru idicek ^cavdet
 Oldı bister-nişin-i derd ü elem
 Yatdı tā şubḥ olunca ol pür-ğam
 Seḫerī itdi taşra çün-ki ḫurūc
 Eyledi pīşgāh-ı bezme ^curūc
 Cümle yārān o bezm-i vālāda
 Hem imām u mü^zezzin āmāde
- 110 Didiler Şāhid[e] mübārek bād
 Eyleye Ḥaḫ şafāñuzı müzdād¹⁰
 İtdi bī-çāre Şāhid ol dem āh
 Kıldı āyine-i cihānı siyāh
 Başladı ser-güzeşti taḫrīre
 Vāḫı^c-ı ḫāli cümle ta^cbīre
 Birisi didi Şāhide der-ḫāl
 Ey meh-i burc-ı āsmān-ı kemāl
 Benden eyle Nigāri istifsār
 Saña aḥvāli eyleyem iḫbār
- 115 Çün-ki yoḫ aşl u faşlı dünyānuñ
 Kārı zīrā ki böyledür anuñ
 Gice gündüz şafası ^cişretdür
 Kārı ğılyüncılarla ülfetdür
 Ḥālūne bu münāsib ise eger
 Eyle sen de şafāñı dest-āver
 Yoḫ münāsib degülse taḫlīḫ it
 Līk kendüñden anı tefrīḫ it
 Baḫdı gördi ki Şāhid-i bāzār
 Çāre yoḫ oldı ^cāḫıbet nā-çār
- 120 Anı taḫlīḫ eylerüm ammā
 Ger nikāhın bağışlar ise baña

¹⁰ 30^b S.

- Geçdi ol dem nikāhdan o Nigār
 Oldı āhır muḥāla^a der-kār
 Gitdi Şāhid mekānna maḥzūn
 Oldı bī-çāre ḥayflar maḡbūn
 Bir iki gün murūr idüp gamgīn
 Eyler idi fiḡān u āh u enīn
 Mālīhulyā mıdur ḥayāl midür
 Düş mi simyā mıdur ḥayāl midür
- 125 °Acabā kimden itsem istiḥbār
 Kime itsem bu ḥālūmi iḥtār
 Ḥāḫıra geldi çūn imām-ı Yezīd
 Bilmez illā bilür ise o pelīd
 Vardı beyt-i imāma çap itdi
 Bir nezāketle daḡḡ-ı bāb itdi
 İtdi ānīde fetḥ-i bāb imām
 Virdi Şāhid imāma anda selām
 Eyledi ser-güzeştin istibrā
 Ki vire her kelāmı şadra şifā¹¹
- 130 İtdi ol dem imām fetḥ-i kelām
 Didi ey Şāhid eyle isti^clām
 Ehl-i beytūn Nigār-ı mekkāre
 Sūr u āşūb-zā o sehḥāre
 Kızıdır bir muḥaşşılıñ el-ḥaḡ
 Bir keşīrū'r-remād idi el-ḥaḡ
 Virdi tüccārdan bir ağaya
 Çatı °anḡā idi hümā-sāye
 Bir zaman ḥüsn-i ülfet eylediler
 İmtizāc itdiler çū şīr ü şeker
- 135 Zevcini birgün eyledi ağzāb
 Düşdi mā-beyne fitne hemçū ḥabāb
 Üç ḫalāḡ ile eyledi taḫlīḡ
 Birbirinden olındılar tefrīḡ
 Dermendūn ḫelāli oldı ḫarām
 İdemez oldı hecr ile ārām
 Muḡtezā-yı °alāḡa bāzargān
 Oldı mecnūn-ı vādi-i ḫusrān

¹¹ 31^a S.

- Rüz u şeb kârı âh u zâr oldı
 Çün-ki murğ-i dili şikâr oldı
- 140 N'eylesün n'işlesün o bî-çäre
 Dâm-ı hayretde qaldı âväre
 Dem-be-dem âh u vâh eyler idi
 Rüy-ı çarhı siyâh eyler idi
 Didi birgün biri aña nâ-gâh
 Hayf ey şâh-bender-i güm-râh
 Saña zen olamaz o hür-ı cemîl
 İtmedükce zifâf ile tahtlîl
 Tâlib-i hülle ol ço nâlânı
 Ber-çaraf kıl bu âh u figânı
- 145 Çün olındı Nigâr istimzâc
 Hülle olınmağa bulındı °ilâc
 Seni bir dek ile °acüz-ı muhtâl
 Eyledi bir tarîk ile tahtşîl
 Saña °ağd itdiler anı güyâ
 K'idesin resm-i hülleyi icrâ
 Ger iderseñ bisât-ı °ayşu su'âl
 Söyleyem saña aşlını fî'l-hâl¹²
 İki ğilyüncünüñ biri pederi
 Hem karındaşı idi dağı biri
- 150 Şan ki peymânede şarâb idi
 Bâde şeklinde âb-ı nâb idi
 Bu ola saña bâdi-i tenfîr
 K'idesin hul°a dâmeniñ teşmîr
 Çün-ki hal°i olındı isti°câl
 Çıkdı elden hümâ-yı evc-i vişâl
 İşbu zîbâ menâkıb-ı rengîn
 Kurta-i güş-ı hüş-ı müstem°în
 Sem°-i iz°âna çün olunca resîd
 Eyledim zîb-i rişte-i tesvîd
- 155 Ne qadar eyledimse sehv ü kuşür
 İdeler zeyl-i şafh ile mestür
 Belki birgün ola bu nazm-ı cemîl
 RE'FETâ bâ'ış-i senâ-yı cezîl

¹² 31^b S.

Re'fet'in Hülle-nâme'si

- 1 Ey hünerli, âdeti marifet olan, söz bilen, nükteden anlayan (kişi)!
Can kulağını ver, şenlen. Sana kısa bir hikâye anlatayım.
Bir zamanlar lâkabı Şâhid-i bâzâr olan bir dildâr vardı.
Gözü, naz kadehinden mahmur, fitneci kirpiği mağrurdu.
- 5 Belâlı gözü, fitne dolabı; bakışı, yaralama girdabıydı.
Kaşları gergin bir yay, kirpikleri kaza ve kader okuydu.
Çene çukuru parlak Nahşeb kuyusuymdu, hem de âşıkların kavuşma rasat-
hanesiydi.
Yüzü, ay ve güneş helvası; lâl dudağı güneş tatlısıydı.
Hokka(ya benzeyen) ağzı misk macunuydu. Bedeni ay, hâlesi gömleği idi.
- 10 Gaddar yanağı, inleyen bülbülü perişan eden bir yaban gülüydü.
Gümüş gerdanındaki benler sanki güzellik noktasını ima ederdi.
Çok parlak yanağı gül kozmetiği idi. Her pazubendi muska ile süslüydü.
Sinesi, aşk dudusunun iyiyi kötüyü gördüğü gümüşten bir aynaydı.
Berrak kolu, kâfurdan bir mumdu; o gümüşten baldırı, dökme bal mu-
muydu.
- 15 Kâkülü gerdan düşkünlerine bağ, saçı vuslat sevdalılarına kayıştı.
Kıl beline lâf söylenmez, hâli ve niteliklerine şüphe edilmez.
Şimşir boyu nazlı ardıçtı; neyleyeyim ki rüzgâr örseler, sarsardı.
Boyu güzel salınışlı bağ servisiydi, bizzat Tübâ fidanına delildi.
Yüzü taze bir gül olmuştu, bir kızılca kıyamet olmuştu.
- 20 Öyle nazlı bir şuhtu, azarlamayı huy edinmiş genç bir dilberdi.
Birgün o sülün salınışlı dilber çarşı tarafına yöneldi.
Çarşayı dolaşıp gönül kuşlarını avlayarak
bir kahvehaneye doğru yürüdü, (oranın) keyif erbabı ile dolu olduğunu
gördü.
Dükkânın köşe duvarına çıktı, çarşıya karşı efendice oturdu.
- 25 Şevk artıran misk kokulu ağzından çıkanı dinlemek için kahvedekiler
etrafında toplandı.
Meclis ehliyle uzun uzadıya sohbet etti.
Sohbet bu şekilde oluyorken, yani naz ve işve taşıyorken,
o tatlı sözlü şuh; hileci, oynak iki güzel gördü.
Biri melek yaratılışlı bir oynak, diğeri hileci, kurnaz bir kocakarıydı.
- 30 Birinin endamı pek zarifti, diğerrinin çehresi kış akşamı (gibi sevimsizdi).

Birisi Hamel burcunun kutlu yıldızıydı, diğeri Zühal gibi büyük uğursuzluktu.

Biri gül bahçesine gül goncasıydı, diğeri sanki tuhaf bir ottu.

İkisi de dükkânın önüne geldi. Kocakarı ile cânâne geçiyorken, çarşı güzeli “ah” edip: “Bu kirli nigâr nereye gidiyor?” dedi.

- 35 Söz gayrı ihtiyarî çıkınca: “Ey benzeri olmayan gül bahçesinin servisi, ey nazlanan ay alınlı! Seni kim kucak hâlesine süs eder?” dedi.

Kocakarı döndü, ardına baktı; sevgi pınarları aktı.

Bir işaret bakışı attı, (Çarşı güzeli) anında gölge gibi yanına koştu.

İniş yokuş geçerek, yavaş yavaş utanma sıkılmayı kaldırarak,

- 40 ıssız, dar bir sokağa vardılar. Aman sorma, sanki (orası) umumhaneyi işaret ederdi.

(O sokak) dikkat etsen, tıpkı zina yokuşuydu; akışı ana lağım gibiydi.

Kocakarı döndü ve şöyle dedi: “Ey huri, ey bahtımın aynası, gözümün nuru!

Arkamdaki bu güzel kız, yani ay parçası bu altın top,

dünyada bir tane kızımdır, daima Allah'a emanet olsun.

- 45 On dört yaşındadır, ay ile parlak güneş ona göre sönük kalır.

Genç ihtiyar herkesin sözünce körpedir, kitap hükmünce (kitap gibi) bir güzeldir.

Ancak, bir gece döşeğin süsüydü, yataktaydı, uyku çekiyorken

korkunç bir rüya gördü, can korkusuyla belâya uğradı.

Ansızın kendini yataktan aşağı, yere attı.

- 50 Ardından çaresiz sormaya bilir kişi çağırdık.

(Gelen) kocakarı fercine doğru baktı, ah vah etti.

İçinde asla yarası yok, (ancak) kızlığı gitmiş, çaresi yok, dedi.

Böyle kader gereği olan özüyle kabul edersen eğer,

Allah'ın emri, cihanın övüncü Hz. Muhammed'in kavliyle sana şimdi nikâhlayayım.”

- 55 Gâfil Şâhid, “ah” edip: “Ne emredersen gönül razıdır” dedi.

İki tarafın rızası görüldü, bir yere geçip gittiler.

Benzeri dünyada olmayan yüksek bir köşke vardılar.

Bir tarafı lâlelik sümbüllük, bir tarafında hep çiçekler bitmiş.

Yolun iki tarafı sanki iki yöne süs veren bir cennet bahçesiymiş.

- 60 Havuzu sanki saf suyu zülâl gibi gelen bir dilek aynasıymış.

Çeşmesi, kevser suyuna denk bir içim suyuş.

Fısıkiyesi sanki âşıkların gözleri gibi her an ağlarmış.

Goncasi, feleğin ayı ile güneşi; sümbülü, meleğin saç lülesinin kıvrırcığıymış.

Bülbülleri şevk ile yüz binlerce ah vah edermiş.

65 Merdiveni istekler basamağıymış, avlusu dilekler doruğuymuş.

Şâhid, yukarı çıktığında altın yaldızlı, kutsal bir köşk gördü.

Köşke doğru koştu, dostların hep keyif ve eğlencede olduğunu gördü.

Şâhid'i karşıladılar, onu en değersiz yere oturttular.

Ansızın harem kapısı açıldı, o an bir köle dışarı çıktı.

70 Adına Sevda denilse yakışır, ismi cismine uygundur.

Her parmağı hıyar gibiydi, ancak (feleğin) çemberinden binlerce kez geçmişti.

O köle Şâhid'in huzuruna geldi, yer öpüp selâm verdi.

"Maşukunuz size övgüler düzer, çok samimî dualar eder.

Size, baştan ayağa sırma dokuma elbise olan bir bohça armağan gönderdi" dedi.

75 Şâhid, anında değerli elbiseyi giydi, kavuşma kapısına ayak bastı.

Komşular davet edildiğinden, o anda büyük küçük, hepsi geldiler.

Kutlu, şerefli bir saatti; meclis kuruldu, iş bitti.

Şâhid'e Nigâr'ı nikâhladılar, kurtuluşa erdiler.

Akşam olunca sofraya geldi, büyük bir ziyafetti.

80 Akşam namazı kılındığından âdet gereği saygın adamlar ayrıldılar.

(Şâhid) gelin odasına yollandı, git gide bukağıyı düğümlerdi, yazık.

Gelin odasına padişah gibi girdi, iç açan güzel bir yerdi.

Duvar destekleri süslenmişti, binanın nakışları cennet gibiydi.

Zarif Nigâr, odanın köşesini pek nazlı şereflendirmişti.

85 (Şâhid), peçeyi bin yalvarmayla açtı, iki yönden perde kalktı.

Şâhid Nigâr'ı, yani vuslat süsünü yatağa aldı.

İstek hazinesinin kilidine vuslat anahtarını çekinmeden sürdürdü.

O gece kâm alıp kâm verdiler, bu acayip hikâye anlatılmaz.

Ansızın Şâhid'in gözüne uyku geldi, o sarhoş kendinden geçti, yazık.

90 Bu şekilde bir süre geçti. (Sonra) gözünü uykudan açıp seçti.

Nigâr'ın yatakta olmadığını gördüğü an dünya başına yıkıldı.

İki tarafa dönüp baktı, ilâcının olmadığını gördü. El çırttı,

Rus Bacı cariye geldi. Şâhid: "Ey başımın tacı!

İşveli Nigârım, yani körpe güzelim nereye gitti?" dedi.

95 Cariye: "Çok acayip, çok garip! Hikâyeyi duymadın mı?"

- Gel sana yarı göstereyim, hiç olmazsa hâli öğren” dedi.
 Cariye ile çarşı güzeli Nigâr tarafına yürüdüler.
 Zavallı Şâhid kapısında gümüş perde olan bir oda gördü.
 Perdeyi gizlice araladı, her taraf göründü.
- 100 Kadehleri şarapla süslenmiş bir meclis kurulmuştu.
 Camda bardakta kadehler aynı renkti. Baykara’nın meclisi değerindeydi.
 İki gemici mecliste oturuyor, sıra sıra şarap dolu sürahi yürüyor.
 Çalgıcı her an ahenk ettikçe bir tarafta def ile çenk feryat ediyor.
 Ev halkının elinde kadeh, meclis efendilerine rindane sunuyor.
- 105 Bebeği duydu, kendi sevgilisi olduğunu bildiği için çok kederlendi.
 Sonunda hücreye döndü, acıları tekrarlandı.
 Gamla dolu olarak dert ve acı yatağına oturdu, sabaha değin yattı.
 Seher vakti dışarı ayaklandı, eğlence meclisinin önüne ağdı.
 Bütün dostlar o yüce meclisteydi, imam ve müezzin de hazırды.
- 110 Şöyle dediler: “Ey Şâhid! Uğurlu olsun, Tanrı sefanızı artırsın”.
 Biçare Şâhid o an cihan aynasını karartacak bir “ah” çekti.
 Macerayı anlatmaya, durumu bütünüyle söylemeye başladı.
 Birisi o an Şâhid’e şöyle dedi: “Ey olgunluk göğünün burcundaki ay!
 Nigâr’ı benden sor, sana ahvali bildireyim.
- 115 Dünyanın aslı faslı yoktur, onun işi böyledir.
 Sefası gece gündüz içki içmek, işi gemicilerle dostluk etmektir.
 Eğer hâline bu yakışır, sen de keyfine bak.
 Yok, yakışmıyorsa boş; onu kendinden ayır.”
 Çarşı güzeli baktı, gördü ki çare yok; sonunda ister istemez:
- 120 “Onu boşarım ama eğer nikâhını bana bağışlarsa” dedi.
 Anında Nigâr nikâhtan vazgeçti, sonunda boşanma oldu.
 Aldanmış Şâhid, çaresiz hüzünlenip mekânına gitti, yazık.
 Bir iki gün gamlı geçti, ah vah edip inledi.
 “Kuruntu mudur, düş müdür, simya mıdır, hayal midir?”
- 125 Acaba kimden haber alsam, bu hâlimi kime sorsam” dedi.
 Yezit yaratılışlı imam hatırına geldi. Bilirse ancak o alçak bilirdi.
 İmam’ın evine koştı vardı, nezaketle kapıyı çaldı.
 İmam anında kapıyı açtı; Şâhid, imama selâm verdi.
 Her sözü gönüle şifa versin diye macerasını saymaya başladı.
- 130 O an imam söz açtı: “Ey Şâhid! Bil,
 düzenbaz Nigâr, (gönlü) karıştıran o büyüyeyici (güzel),

ev sahibinin kızıdır, bir memur kızıdır, gelen gideni çoktur, gerçek. Ailesi tüccardan bir zengine verdi. (Nigâr'ın) katı, Hüma gölgeli Anka idi.

Bir zaman güzel geçindiler, süt ile şeker gibi uyuştular.

135 Birgün kocasını çok kızdırdı. Araya sayılamayacak kadar fitne düştü.

(Ağa) üç talakla boşadı, birbirlerinden ayrıldılar.

Dertlinin helâli haram olunca ayrılıkla duramaz oldu.

Bezîrgân, sevgisinden dolayı hüsrân vadisinin Mecnun'u oldu.

Gönül kuşu av olduğu için işi gece gündüz ah vah oldu.

140 O çaresiz, ne yapsın, ne etsin? Hayret tuzağında başıboş kaldı.

Her an ah vah ederek feleğin yüzünü karartırdı.

Birgün ansızın biri ona: "Ey yolunu kaybetmiş şehbender! Yazık sana.

Zıfâ ile helâlleştirmedikçe o güzel huri sana eş olamaz.

Hülle talip ol, inlemeyi bırak, (böylece) ah vah etmekten kurtul" dedi.

145 Nigâr'ın düşüncesi de öğrenilince hülle yapmaya ilâç bulundu.

Dolandırıcı kocakarı seni hile ile elde etti.

Hülle âdetini uygulaman için sanki onu sana nikâhlamışlar.

Eğer işret sofrasını sorarsan sana aslını hemen söyleyeyim:

İki denizcinin biri babası, diğeri kardeşiydi.

150 Sanki kadehteki şarapmış, (oysa) içki şeklinde arı suyd.

Bu senin nefretine sebep olsun, boşanma eteğini kıvrırasın.

Boşanmada acele edildiği için vuslat burcunun Hüma'sı elden çıktı".

İşte bu güzel hikâye, dinleyicilerin kulağına küpe (olsun).

Anlayış(ımın) kulağına ulaşınca (onu) karalama ipinin süsü yaptım.

155 Ne kadar yanılıp kusur işledimse bağış eteği ile örtülsün.

Ey Re'fet! Belki birgün bu güzel nazm, çokça övülmene sebep olur.

III. Sonuç

1- Re'fet'in *Hülle-nâme*'si şimdiki bilgilerimize göre hülle konusunda yazılmış en eski edebî eserdir. Mesnevî nazım şekli ile, aruzun cedîd bahrinin feilâtün mefâilün feilün kalıbıyla kaleme alınmıştır ve 156 beyittir. Mesnevî, Re'fet *Divanı*'nda musammatlar bölümünde yer almaktadır.

2- *Hülle-nâme*, XVIII. yüzyılda yaşanmış gerçek bir olaya dayanmaktadır. Mesnevînin yazılış amacı, hülle olayını tenkit etmek ve dinleyiciye öğüt vermektir.

3- Re'fet'in *Hülle-nâme'si*, başta mesnevînin kahramanları olmak üzere insan, sosyal hayat, inançlar ve tabiat unsurları ile ilgili teşbih ve mecazlarla yüklüdür. Ayrıca mesnevîde pek çok deyim ve tâbir kullanılmıştır.

4- *Hülle-nâme'nin* yazarı Vâsık-zâde Re'fet'in hayatı, ailesi ve eseri hakkında ilk defa bu makalede toplu bilgi verilmektedir. Buna göre Re'fet Efendi XVIII. yüzyıl şairlerindedir. Aydın bir aileden gelmektedir. Babası ve kardeşi de şairdir. Re'fet Efendi'nin tek eseri *Divan*'ıdır. Şimdilik iki nüshası tespit edilmiştir. Süleymaniye Kütüphanesindeki nüsha, şairin desti hattıyla yazılmıştır.

5- Yalnız *Hülle-nâme'nin* değerlendirilmesi ile Re'fet'in edebî şahsiyeti hakkında bir hükme varmak mümkün değildir. Bunun için *Divan*'ının baştan sona incelenmesi gerekmektedir. Ancak vezin kullanımının hatasız olması, teşbih ve mecazların uygunluğu, ifadelerin güzelliği, deyim ve tabirlerin yerinde kullanılması gibi hususlardan hareket ederek Re'fet'in iyi bir şair olduğu söylenebilir. Başta Râmiz olmak üzere hakkında bilgi veren kaynaklar da aynı kanaattedir.

“A MATNAVİ (MASNAWÎ) WRITTEN IN THE 18TH CENTURY ON INTERIM MARRIAGE: VÂSİK-ZADA RE'FET EFENDI AND HIS *HULLA-NAMA*”

Abstract

Hulla means interim marriage necessary before a divorced couple can remarry. A man marries a divorced woman on condition of divorcing her in a very short time so that she can remarry her previous husband.

Hulla-nama was written by Re'fet Efendi living in the 18th century. He is a Ottoman poet just like his father Vâsik Efendi and brother Ershed Efendi.

It is known that the Hulla-nama of Re'fet Efendi is the oldest literary work about interim marriage. Its meter is aruz cadid fa'ilâtun mefâ'ilun fa'ilun. It has 156 couplets. Its subject is a real event.

Keywords

Hulla, hullaci, hulla-nama, matnavi, Vasik-zada Re'fet, Vâsik Efendi, Ershed Efendi, family of Madrûb-zada.

KLÂSİK TÜRK ŞİİRİNDE GÖMLEK

Bayram Ali KAYA*

ÖZET

Divan şairi, şiirlerinde aşkı, sevgiyi, güzeli ve güzelliği dile getirirken, giyim kuşama ait unsurlardan da yararlanmış, kıyafetlerin renk, biçim vb. özellikleri üzerinde dururken, kıyafet ile giyen kişi arasındaki çeşitli ilgilere de temas etmiştir.

Bu çerçevede divan şairlerinin üzerinde çokça durdukları giyim kuşam unsurlarından biri de gömlektir. Gömlek, klâsik Türk şiirinde çoğunlukla âşık, sevgili, gül ve Yusuf odaklı ele alınmış, daha ziyade teşbih, istiare, mecaz, telmih vb. sanatlar vasıtasıyla konu edilmiştir. Bu bağlamda gömlek, kırmızı rengi dolayısıyla güle, lâleye ve kanlı kefene benzetilmiştir. Gömlek aynı zamanda vuslattır. Vücuda temas etmesi ve onu sarması nedeniyle sevgili ile vuslatta olduğu hayal edilir, hatta bu özelliğinden dolayı âşık tarafından kiskanılır. Kokusu, rengi ve yırtılması dikkate alınarak özellikle Yusuf kıssasına telmih çerçevesinde kullanıldığı görülür.

Bu çalışmada, taranan metinlerden elde edilen örnekler çerçevesinde gömleğin bu şiirde nasıl ve ne şekilde ele alındığı, işlendiği incelenmeye, böylece gömleğin klâsik Türk şiirindeki kullanımı, yeri ve öneminin tespiti için gerekli olan malzeme ve bilginin bir bölümünün ortaya konulmasına çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Giyim kuşam, gömlek, pîrâhen, klâsik Türk şiiri, maddî kültür.

KLÂSİK TÜRK ŞİİRİNDE GİYİM KUŞAM ÜZERİNE

Müşterek kültür zemininde, klişeleşmiş belli mazmunların ve ortak temlerin defalarca ve genelde biri diğerine benzememek kaydıyla tekrarı prensibi üzerine kurulmuş olan klâsik Türk (yaygın adıyla divan) şiiri, varlığını sürdürdüğü altı asır boyunca sayısız eserler meydana getirmiştir. Bu şiirin önemli bir özelliği olan yoğun mecazî dünyası incelendiğinde, oluşturulduğu dönemin gerçek hayatına ilişkin örf, âdet, gelenek, inançlar;

* Yard. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/bkaya@sakarya.edu.tr

estetik değerler, moda ve zevk anlayışları; günlük hayatta kullanılan araç ve gereçler, giyim kuşam vb. pek çok unsurla ilgili zengin bilgi ve malzeme içerdiği görülmektedir. Bir diğer ifadeyle divan şairi aşkını, düşüncesini, hayâlini dile getirirken, yaşadığı toplumun maddî-manevî tüm değer ve unsurlarından daima yararlanarak örnekler vermiş, böylece düşüncesini daha anlaşılır ve etkili bir şekilde sunmaya çalışmıştır. Dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta ise, bu şiirin kendine özgü bir anlatım yönteminin bulunduğu ve ilgili malzemenin büyük oranda insan-tabiat, insan-toplum, insan-nesne arasındaki türlü yönlerden ilişkileri, benzerlik ve paralellikleri, çeşitli söz ve anlam sanatlarına başvurarak anlatmaya dayanan bir yöntem içinde ele alındığıdır. Dolayısıyla, gerçeği şiir diliyle anlatmaya çalışan divan şairi için dış dünyadaki her türlü olay, durum, eylem, iş, olgu ve nesne kendi iç dünyasını anlatabilmek için birer somut örnek ve vasıta durumundadır.¹

Divanlarda yer verilen belli başlı giyim kuşam unsurları arasında libâs, câme, kisvet, esvâb, ton-don, kabâ, cübbe, hırka, hil'at, hulle, gömlek (pîrâhen, pîrehen), yaka (girîbân), etek (dâmen) vb. geçmektedir. Başlık olarak ise sarık (destâr), tûlbent-dûlbend, külâh, üskûf, şapka vb. anılır. Divanlarda, anılan bu unsurların yanı sıra, giyim kuşamın ayrılmaz parçaları olan kumaşlara da genişçe yer verildiği görülmektedir. Atlas, dîbâ, ipek (harîr), Bağdâdî, zer-kâr, zer-beft, vâlâ, kâlâ, kemhâ, kadife, şal, futa, keçe (nemed) vb. çokça değinilen kumaş adlarıdır.² Tüm bu giyim kuşam unsurları, çoğunlukla sevgili ve âşık ekseninde ele alınır ve başta teşbih olmak üzere çeşitli edebî sanatlar ile türlü münasebet, tahayyül ve tasavvurlar çerçevesinde işlenir, bir tür yeni anlamlar kazanırlar.

¹ Cem Dilçin, "Türk Kültürü Kaynağı Olarak Divan Şiiri", *Uluslararası Üçüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, 25-29 Eylül 1993, Ankara 1999, AKM Yay., s. 575-576; A. Atillâ Şentürk, "Klasik Osmanlı Edebiyatı Işığında Eski Âdetler ve Günlük Hayattan Sahneler", *Türk Dili*, S. 495, Ankara Mart 1993, s. 175, 179; Nihat Öztoprak, "Divan Şiirinde Osmanlı Geleneğinin İzleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, TİSAV, S. 3, İstanbul 2000, s. 156; H. Dilek Batislam, "Divan Şiirinin Mitolojik Kuşları: Hümâ, Anka, Simurg", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, TİSAV, S. 7, İstanbul 2002, s. 185-186; M. A. Yekta Saraç, "Klasik Türk Edebiyatında Mânada Orijinallik Meselesi", *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Ağâh Sırrı Levend Hatıra Sayısı, 24/I, Harvard Üniversitesi, 2000, s. 230.

² Harun Tolasa, *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*, Akçağ Yay., Ankara 2001, s. 492-494; M. Nejat Sefercioğlu, *Ne'î Divanı'nın Tahlili*, Akçağ Yay., Ankara 2001, s. 112-114; Cemal Kurnaz, *Hayâlî Bey Divanı'nın Tahlili*, MEB Yay., İstanbul 1996, s. 177-178; Pervin Çapan, "Yahyâ Bey Divanı'nda Estetik ve Kültürel Bir Değer Olarak Giyim Kuşam ve Renk Unsurları", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 3, TİSAV, İstanbul 2000, s. 171-190.

Libâs, câme, kisvet, esvâb ve ton adlarıyla yer verilen elbise, sevgili için düşünülürken güzel kokulu bir mahiyet kazanır. Sevgili kırmızı, siyah, yeşil, beyaz, sarı, mavi ve lâcivert renklerde elbiseler giyinir; ama çoğunlukla tercih ettiği renk kırmızıdır. Giyilip çıkarılması dolayısıyla geçiciliğin sembolü olarak da görülen elbise, bazı beyitlerde sevgilinin güzelliği ve dünya zevkleri için kendisine benzetilen olur. Kabâ, cübbe ve hırka, genelde dünya nimetlerinden elini çekmiş insanların giyecekleri olarak karşımıza çıkar. Aşk ehli kişiler Hak yolunda cisim kabâlarını, ten libâslarını çâk ederler. Ömür, insan için kısa biçilmiş bir kabâ olarak tasavvur edilir. Beyitlerde ömür, beden, nâmus ve âr olarak da düşünülen cübbe ise daha çok parçalanma, eskiyip yok olma özelliğiyle söz konusu edilir. Hırka; sofi, zahit ve dervişlerin elbisesidir. Mecnûn, Edhem ve Kâbe'nin de giydiği dile getirilir. Hil'at ve kaftan, saray ve siyâsî otorite tarafından giydirilen elbiselerden olup makam ve şöreti temsil eder. Aynı zamanda bir teveccüh ve takdirin ifadesidir. Cennet giysisi olduğu da düşünülen hulleye cennet hullesi, hulle-i firdevs vb. kullanımlarla sıkça rastlanır. Sevgilinin önemli giyeceklerinden biri olan gömlek, sevgilinin teninin de gül özelliği taşımasından hareketle gül ile birlikte düşünülür. Kırmızı renginden dolayı aşk şehitleri için kanlı kefen olarak tasavvur edilir. Hem kokusu, hem rengi, hem de yırtılması nedeniyle Yusuf ile olan bağlantısı sıkça vurgulanır. Gömleğin ayrılmaz bir parçası olan yaka, genellikle çâk edilmesiyle ele alınır, gül ve gonca yaprağına benzetilir. Etek, iffetin ve temizliğin sembolüdür. Sultanların eteği öpülür ve bu sebeple etek aynı zamanda lütuftur.³

Kûlah eğri giyilmesi, yere çalınması, düşürülmesi, bir kenarından kâkül çıkması, nişangâh olarak dikilmesi, şükranne olarak verilmesi vb. giyiniş ve kullanış şekilleri içinde ele alınır. Yine başa giyilen bir eşya olan destâr, mum alevi, çiçek, gül ve zambakla ilgili tasavvurlarda yer alır, köşesine çiçek takılması âdetine değinilir. Tülbentin daha ziyade baş örtüsü ve sarık olarak kullanıldığı görülür. Sevgilinin başındaki görünümü, duruşu, kenarının işlenmesi, rengi, yere düşmesi ve çabuk yıpranması üzerine çeşitli ilişkiler kurulur, benzetmeler yapılır. Beyitlerde beyaz renkli ve altınlı oluşu öne çıkartılan üsküfün, çoğunlukla saray mensupları ile alıcı

³ Harun Tolasa, *a.g.e.*, s. 492-493; M. Nejat Sefercioğlu, *a.g.e.*, s. 112-113; Cemal Kur-naz, *a.g.e.*, s. 177-178; İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Akçağ Yay., Ankara 1995, s. 256; Pervin Çapan, *a.g.m.*, s. 171-189; Nihat Öztoprak, "Divan Şiirinde Giyim Kuşam Üzerine Bir Deneme" (yayıma hazır makale), s. 3.

kuşların başlığı olarak işlendiği görülür. Şapka ise gayrimüslimlere mahsus bir giyecek olarak kabul edilir.⁴

Dışı ipek, iç kısmı pamuk ya da sırf ipekten dokunmuş, düz renk sâde bir kumaş olması sebebiyle atlas, âşığın saf ve temiz gönlü olarak düşünülür, gökyüzü ve sonbahar için kendisine benzetilen olur. Ağır ipekli kumaşlardan biri olan dîbâ, ayrıca külâh, elbise, gömlek vb. unsurların dikildiği kumaş olarak göze çarpar. Değerli kumaşlardan biri olan harîr, ipek de âşığın gönlü olarak hayâl edilir. Vâlâ, genellikle sevgilinin gömleğinin dikildiği kıymetli kumaşlar arasında anılır ve kırmızı renklisine çokça yer verilir. Sırma ile işlenmiş bir kumaş olan zer-kâr ve zer-beft, dünya nimetlerini ifade eder ve varlık hicâbı olarak vasıflandırılır. Kemhâ, üzerinin bâdemî nakışlı olması ve sevgilinin üstünde bulunması sebebiyle, güzelin boyuyla ilgili tasavvurlara yol açar. Kadife, bazı örneklerde sabahın kırmızı görünüşü ile yine gökyüzü için kendisine benzetilen olur. Düz zemin üzerinde çubuklu olarak dokunan bir kumaş çeşidi olan ve Türk giyim kuşam kültüründe daha çok peştemal olarak yer verilen futa, bulunduğu bazı beyitlerde sevgilinin bedeninin gümüşe benzetilmesi sebebiyle, bu gümüşün değerini ölçen bir mihenk taşı olarak tasavvur edilir. Nemed, keçe ise dervişlerin kullandığı bir kumaş cinsi olarak anılır ve dünya nimetlerinden vazgeçmenin bir belirtisi kabul edilir.⁵

I. Gömlekle İlgili Genel Özellikler

A. Gömleğin Tanımı

Gömlek kelimesinin bir giyim kuşam unsuru olarak anlamı ve etimolojisine dair sözlüklerde ana hatlarıyla şu tanım ve bilgilere yer verilmektedir: “Gömlek: Vücudun üst kısmına giyilen ince, kollu ve yakalı giysi <gönlek; Az., Tkm. köynek; Tat., külmek; Nog., Kklp. köylek; Kzk. köylök; Hak. kögenek vb. Orta Türkçede könlek olarak geçer. Eski Kıpçakça’da könlek yanında könek, kömlek biçimleri de kullanılır. Türkçe könjül (> gönül)’den geldiği anlaşılıyor: könjül+(-e)k eki...”⁶; “Gömlek:

⁴ Cemal Kurnaz, *a.g.e.*, s. 178; Harun Tolasa, *a.g.e.*, s. 493; M. Nejat Sefercioğlu, *a.g.e.*, s. 113-115; Pervin Çapan, *a.g.m.*, s. 185, 188-189; Ömer Zülfe, “Üsküf Üzerine”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, KOCAV, S. 12, İstanbul 2005, s. 169.

⁵ Harun Tolasa, *a.g.e.*, s. 493-494; M. Nejat Sefercioğlu, *a.g.e.*, s. 112-114; Cemal Kurnaz, *a.g.e.*, s. 177-178; Pervin Çapan, *a.g.m.*, s. 180; Nihat Öztoprak, *a.g.m.*, s. 4.

⁶ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999, s. 160-161; *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, haz. Ahmet Bican Ercilasun vd., KB Yay., Ankara 1991, I, 278-279.

Elbise altına giyilen bez, ipek veya naylondan iç çamaşırı; erkeklerin ceket veya yelek altına giydikleri, vücudun üst kısmını örten giyecek. Eski Türk. köñlek, köñül (gönül)'den küçültme ekiyle köñül+ek>köñlek>göñlek >gömlek)⁷; “Göñlek: Gömlek; Göñlecük: Gömlekcik; Göñlekcik-göñlekcik: Yalnız bir gömlekle”⁸; “Gömlek: Aslı deri demek olan ‘gön’den ‘gönlek’ ki deri üzerine ve çıplak tene giyilir. Esvâbın altından giyilip bedeninin yukarı kısmını örten ve ekseriya dizden yukarı kalıp bazen de ayağa kadar uzanan beyaz ve yumuşak bezden çamaşır, kamîs, pîrâhen.”⁹; “Gömlek: Gömlek denilegelir, doğrusu gönlektir. Gön, deri demektir; gönlek, çıplak tene giyilen şey demektir. Erkek gömleklerinin eteği dizden yukarda kalır ve belden aşağı iç donun içine sokulur; kadın gömlekleri ayak bileklerine kadar uzun olur, ama aslında çamaşır bedeninin üst kısmını örter...”¹⁰; “Gömlek: Deri üstüne giyilen kamîs, pîrâhen...”¹¹; “Gömlek: Elbisenin altından giyilip vücudun yukarı kısmını örten ve ekseriya dizden yukarı kalıp bazen de ayağa kadar uzanan çeşitli yumuşak bezden çamaşır.”¹²

Türkiye Türkçesindeki yaygın şekli ile gömlek (gönlek), metinlerde yaygın olarak kullanılan Farsça şekli ile ise pîrâhen (pîrehen), vücudun üst kısmına giyilen çeşitli giyeceklerin genel adı olup¹³ aynı zamanda kız ve erkek her iki kesimin de giydiği ortak giysilerdendir. Dolayısıyla kız veya delikanlı güzel gençlerin, âşık gözü kamaştıran tenlerini örten gömlek giymeleri, çıkarmaları; gömleğin biçimi, çeşitleri, renkleri vb. türlü özellikleri âşıkâne, rindâne şiirlerde çokça işlenmiş¹⁴ ve klâsik Türk şiirinde en çok yer verilen giyim kuşam unsurlarından biri olmuştur.*

⁷ İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2005, I, 1070.

⁸ *Tarama Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 1967, III, 1756-1760.

⁹ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1317, s. 1215.

¹⁰ Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Sümerbank Kültür Yay., Ankara 1967, s. 125.

¹¹ Ahmet Vefik Paşa, *Lehce-i Osmânî*, haz. Recep Toparlı; TDK Yay., Ankara 2000, s. 163.

¹² *Hayat Büyük Türk Sözlüğü*, Hayat, İstanbul, ts., s. 439.

¹³ Nahid Aybet, *Fuzûlî Divanı'nda Maddî Kültür*, KB Yay., Ankara 1989, s. 183.

¹⁴ Reşat Ekrem Koçu, *a.g.e.*, s. 125.

* Bu çalışmanın hazırlanmasında çoğu divan olan yüz civarında metin taranmış ve bunların büyük bir bölümünden yararlanılmıştır. Kullanılan metinlere ilişkin ayrıntılı künye bilgileri, ilgili ilk örnek için verilmiş, aynı metinden gelen diğer örneklerde sadece şair adı, şiir ve beyit numaralarının, örneğin yanında ve parantez içinde

B. Gömleğin Yapımında Kullanılan Malzemeler- Âletler, Gömleğin Biçim ve Renk Özellikleri

1. Vâlâ, vâle, vala

Kelime anlamı “yüce, yüksek” demek olan vâlâ, “bir çeşit ipek kumaş” olarak da tanımlanmaktadır.¹⁵ Reşat Ekrem Koçu kelimenin, “ipekli baş örtüsü” anlamına gelen vala şekline yer vererek, özellikle kırmızı vâlâların yüzyıllar boyunca gelinlere duvak olarak kullanıldığını belirtmektedir.¹⁶ Celâl Esad Arseven de benzer bir tanım yaparak vâle kelimesi için “üzeri altın ve gümüş pullarla süslenmiş, gelinlere mahsus ipekli kumaştan dört köşe perde” anlamına yer vermektedir.¹⁷ Değerli bir kumaş olması hasebiyle giyene bir tür itibar da kazandıran vâlâ, beyitlerde hem kelime anlamı, hem de kumaş anlamı dikkate alınarak tevriyeli kullanılmış, gömleğin sevgilinin vücudunu sarmasıyla vâlâ olması, âşığın *al vâlâ gömlek* giymesi,¹⁸ çiçeklerin şevk sebebiyle *vâlâ gömleklerini çâk* etmeleri¹⁹ ve ne kadar değerli olursa olsun bir gün yerini kefen ipliğinden örülen gömleğe terk edecek olmasıyla söz konusu edilmiştir.²⁰

Gömleğin asıl değeri sevgiliyi sarması sebebiyledir. Aşağıdaki beyitte, gömleğin sevgilinin bedenini sarmasıyla birlikte mertebesinin yükseldiğine değinilir:

*Ol cism ile idicek muvâsâ
Pîrâhenün oldı kadri vâlâ*

(Yenipazarlı Vâlî, b. 3186)

---

verilmesiyle yetinilmiştir. Hacim endişesiyle metin içinde verilemeyen beyit örneklerine ise, dipnot alanında ve sadece künyeleri vermek suretiyle dikkat çekilmiştir. Metinlerden alınan örnekler için kullanılmış olan kısaltmalar, b.: beyit, G.: Gazel, Ksd.: Kaside, Kt.:Kıt’a, Mat.: Matla, Mer.: Mersiye, Muh.: Muhammes, Mur.: Murabba, Mus.: Musammat, Müf.: Müfred, Müs.: Müseddes, Tah.: Tahmis, Tar.: Tarih şeklinde yapılmış olup kısaltmadan sonra gelen ilk numara şiir, ikincisi ise beyit numarasını göstermektedir (Örnek: G. 11/2).

¹⁵ Ferit Devellioglu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1962, s. 1366.

¹⁶ Reşat Ekrem Koçu, *a.g.e.*, s. 237.

¹⁷ Celâl Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, MEB Yay., İstanbul 1983, V, 2190.

¹⁸ Yenipazarlı Vâlî, *Hüsni ü Dil Mesnevisi*, haz. M. Fatih Köksal, Kitabevi Yay., İstanbul 2003, b. 2944.

¹⁹ *Ahmet Paşa Divanı*, haz. Ali Nihat Tarlan, Akçağ Yay., Ankara 1992, Ksd. 37/24.

²⁰ *Hamidi-zâde Celîli ve Hüsrev ü Şîrin Mesnevisi*, haz. Şevkiye Kazan, Süleyman Demirel Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), Isparta 1997, b. 1255.

2. Rişte, iplik

Rişte veya iplik, “ibrişim teli, dizi ve erişte aşı” anlamlarına gelmekte olup gömlek vb. giyeceklerin dikiminde kullanılan temel malzemelerden biridir. Beyitlerde ince, tel tel oluşuyla ve bilhassa canla birlikte kullanılmış olan iplik, âşık tarafından sevgiliye can ipliği şeklinde sunulması; sevgilinin gömleğinin yapımında kullanılma ihtimaliyle kocakarı felek tarafından toplanması²¹; âşığın bedeninin sevgilinin gamzesi tarafından iplik iplik edilmesi²²; âşığın zayıf bedeninin gömlek içindeki iplik gibi görünmesi²³; âşığın gömleğinin, sinesindeki yaraların ipliğinden,²⁴ hatta rişte-i Meryem’den dokunmuş olması şeklinde çeşitli tasavvurlar içinde ele alınmıştır.

Hiçbir konuda sevgilisine kıyamayan âşık, gömlek dikimi için iplik elde etme hususunda da ona kıyamaz ve iplik temini için feleğin türlü cevrine katlanmak yerine, kendi can ipliğini almasını teklif eder:

Cân uzatmak neydi çarhun döne döne cevrine

Nev-civânım rişte-i cânım ideydi pîrehan

(Şeyhülislâm Yahyâ, G. 253/2)²⁵

Sevgili öylesine nâziktir ki, âşığın onun için can ipliği sunması da yeterli değildir; zîrâ gömleği âşığın can ipliğinden dokunsa bile onun narin bedenini incitebilir. Tokunsa kelimesinin cinaslı bir şekilde kullanıldığı aşağıdaki beyitte bu duruma değinilir:

Tokunsa cismine elbette eyler âzürde

Tokunsa rişte-i cândan o şûha pîrâhen (Azmî-zâde Hâletî, G. 611/4)

3. Sûzen, iğne

Sûzen ya da iğne, dikiş dikmek veya iş işlemek için kullanılan bir ucu sivri, diğer ucunda iplik geçirilecek deliği bulunan bir âletin adıdır. İğne incedir, dolayısıyla çok zayıf insanlar için “iğne ipliğe dönmüş” denilir ve

²¹ *Azmî-zâde Hâletî ve Divanı*, haz. Bayram Ali Kaya, Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü Yay., Harvard Üniversitesi, 2003, G. 632/4.

²² *Tâci-zâde Ca’fer Çelebi ve Divanı / The Life And Works of Tâci-zâde Ca’fer Çelebi With A Critical Edition of His Divan*, haz. İsmail Erünsal, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1983, Ksd. 11/19.

²³ *Kütahyahâ Rahîmî ve Divanı*, haz. Ahmet Mermer, Sahhaflar Kitap Sarayı Yay., İstanbul 2004, G. 277/3.

²⁴ Osman Nevres, *Divan*, Dârü’t-Tıbbâ’atü’l-Âmire, İstanbul 1290, G. 188/1.

²⁵ *Şeyhülislâm Yahyâ Divanı*, haz. Hasan Kavruk, MEB Yay., Ankara 2001.

iğne kelimesi genellikle iplikle birlikte anılır.²⁶ Gömleğin dikimiyle ilgili pek çok unsuru bir arada görebildiğimiz ve bir tür dikim atölyesi fotoğrafı sunan aşağıdaki beyitte, dilberler için dikilmesi düşünülen özel bir gömlekten söz edilir. Bu gömleğin dikiminde kullanılacak olan malzeme de, bu malzemeyi dikecek olan terzi de doğal olarak özeldir. Kullanılacak olan kumaş gül yaprağından, iğne çimenden, iplik de sümbülün telinden olunca, böylesine narin malzemenin kullanıldığı bu özel dikim işinin terzisi de bâd-ı sabâ olacaktır:

*Sebze sūzen târ sūnbül riştedür bâd-ı sabâ
Berg-i gülden dikmege dilberler için pîrehen*

(Tâci-zâde Ca'fer Çelebi, Ksd. 11/5)

Sevgili için gömlek dikme işinde çok daha özel malzemeler ve yöntemler vardır; zîrâ sevgilinin cismi hayli nâzenîndir. Böylesi nâzenin bir bedene gömlek dikmek isteyen kişinin, bu zor işi başarabilmesi için kirpiklerini iğne, canını da iplik etmesi gerekecektir:

*Müjgâm sūzen ide meger rişte cânını
Ol cism-i nâzenîne göre pîrehen diken*

(Arpaemîni-zâde Mustafa Samî, G. 99/3)²⁷

Gömleğin Biçim ve Renk Özellikleri

Klâsik Türk şiirinde gömlek ağırlıklı olarak sevgili, âşık, çiçekler ve Hz. Yusuf ekseninde ele alındığından biçim ve renk özellikleri de genellikle bu unsurlar etrafında şekillendirilmiştir.

Arpaemîni-zâde Mustafa Samî'nin, aynı zamanda Sebk-i Hindî'nin bâriz özelliklerini de yansıtan "nâzûk" redifli gazelinde yer alan aşağıdaki beyti, bir yandan şairin mübalağaları hakkında fikir vermekte, bir yandan da son derece nazik bir tene sahip olan sevgili ile gömleği arasındaki münasebeti ustaca ele almaktadır. Sevgilinin teni o kadar nâzik ve beyazdır ki şair onu güzellik timsali olan Yusufun gözünün beyazından başka bir şeyle karşılaştırmayı düşünmez. Böylesine nazik bir tenin gömleğinin de şüphe yok ki onu incitmeyecek bir malzemedен olması gerekir. Bu nedenle şair, sevgiliye "bakış nurunun ipeğinden de nazik" bir gömlek giydirir:

²⁶ Nahid Aybet, *a.g.e.*, s. 177; *Yenişehirli Avnî, Divan*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 4356/1, G. 49/6.

²⁷ *Arpaemîni-zâde Mustafa Sâmi Divanı*, haz. Fatma Sabiha Kutlar, Ankara 2004.

*Beyâz-ı dîde-i Yûsuf gibi o ten nâzûk
Harîr-i nûr-ı nigehden de pîrehen nâzûk*

(Arpaemîni-zâde Mustafa Samî, G. 71/1)²⁸

Bedeni rûh-ı musavver, can bağıslayan dudağı Mesih gibi olan sevgilinin, yanağı şems-i duhâ olunca gömleği de şa‘şa‘alı olacaktır. Şems-i duhâ, bin geceden daha hayırlı olan Kadir gecesinin sabahında yükselen hakikat güneşine denir. Duhâ, “kuşluk vakti” anlamı yanında Kur’an’ın doksan üçüncü sûresinin de adıdır. Sûrenin ilk âyeti, “Kuşluk vaktine and olsun ki” diye başlar. Yine bir âyette “Güneş ve onun aydınlığına and olsun ki” buyrulur. Bu âyetten iktibas yoluyla “şemsü’d-duhâ” şeklinde klâsik edebiyatımızda çokça bahis vardır. Aşağıdaki beyitte, ışık ve aydınlık ilişkisinden hareketle yanağı şems-i duhâya benzetilen sevgilinin hem gömleğinin parıl parıl, göz kamaştırıcı oluşuna değinilmiş, hem de yanağının parlaklığı ile gömleğinin parlaklığı arasındaki ışık oyununa dikkat çekilmiştir²⁹:

Bedeni rûh-ı musavver leb-i cân-bahşî Mesîh

Yanağı şems-i duhâ şa‘şa‘adur pîreheni

(Yahyâ Bey, G. 494/5)³⁰

1. K İ R M I Z I g ö m l e k

Gömleğin renginin elbisede olduğu gibi genellikle kırmızı oluşunun, kırmızının millî rengimiz olması ve “Türk kırmızısı” adı verilen bize has bir çeşidinin bulunması yanında gül, lâle, karanfil vb. çiçeklerin bu renge yakın tonlamalarda oluşlarıyla da ilgisi vardır. Hatta bu durum, eskiden hükümdarların kırmızı ve kırmızıya yakın renklere dikilmiş elbiseleri tercih etmiş olmalarıyla da yakından ilgilidir; zîrâ kırmızı renk, Osmanlı hanedanına mahsus renklere idi ve bu rengi başkasının kullanmasına izin verilmezdi. Şairler de sevgililerini hükümdar olarak gördükleri için, şiirlerinde onları kırmızı elbise ya da gömlekler içinde resmetmeleri doğaldır.³¹

²⁸ Fatma Sabiha Kutlar, “XVIII. Yüzyıl Divan Şiirinde Bir Sebki-Hindî Şairi: Arpaemîni-zâde Sâmî”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1-2, Ankara 1996, XIII, 131.

²⁹ Pervin Çapan, *a.g.m.*, s. 171; İskender Pala, *a.g.e.*, s.153.

³⁰ *Yahyâ Bey, Divan*, haz. Mehmed Çavuşoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1977.

³¹ Ahmet Talât Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, haz. Cemal Kurnaz, TDV Yay., Ankara 1992, s. 143; Melek Sevüktekin Apak vd., *Osmanlı Dönemi Kadın Giyimleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1997, s. 41; Pervin Çapan, *a.g.m.*, s. 178.

Bu çerçevede beyitlerde *al pîrâhen*, *gül-gûn pîrehen* ve *gül pîrehen* tamamlamalarına çokça yer verilmiş lâlenin, gülün, âşığıın, sevgilinin ve Yusuf'un gül renkli, *kırmızı gömlek* giydiklerinden söz edilmiş,³² Yusuf'un gömleğinin kanlı oluşu da kırmızıyla ilgili tasavvurlarda etkili olmuştur. Aşkı'ye ait aşağıdaki beyitte rûh, ten cilvesiyle cilvelenen ve kanın kendisine kırmızı bir gömlek giydirdiği sevgiliye benzetilmiştir:

Rûh bir mahbûbdur ten cilvesiyle cilve-sâz

Güyyâ bir al pîrâhen geyürmüş kan âna

(Aşkı, Pervâne Beg Mecmuası, G. 3/1)³³

2. Sarı gömlek

Meâlî'nin, Cemâlî'ye nazîre yazdığı bir gazelinden aldığımız aşağıdaki beyit, sevgilinin gömlekleri arasında sarı (zerd) renklisinin de bulunduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. *Sarı gömlek* giyinmiş ve bu haliyle bir gonce-i ra'nâya benzetilmiş olan sevgili, teninden gömleğini çıkartınca gül-i nesrine dönmüş, açılıp gül olmuştur:

Pîrâhen-i zerdüni tenünden çıkarurken

Döndüñ gül-i nesrine eyâ gonce-i ra'nâ

(Meâlî, G. 46/3)³⁴

3. Mavi gömlek

Beyitlerde mavi ile lâcivert renklerini ifade için çoğunlukla nîlî, nîl-gûn, âsumânî³⁵ ve gök kelimelerinin kullanıldığı görülür. Nîlî veya nîl-gûn kelimeleri, "Nil nehri renginde, çivit renginde, mavi ya da lâcivert" anlamlarına gelmektedir.³⁶ Gök renk ise dilimizde, gökyüzüne istinaden daha çok mavi karşılığında kullanılan, gökle olan bağlantısı sebebiyle kutsallık da atfedilen bir renktir. Bu renk Türk kültüründe bilhassa koyu tonlarıyla, bir matem rengi olarak da ele alınır ve matem geleneğinin klâsik şiire yan-

³² Tâci-zâde Ca'fer Çelebi, Ksd. 10/13.

³³ Pervâne Beg, *Mecmû'atü'n-Nezâir (Ib-29b)*, haz. İbrahim Sevinç, Marmara Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2001.

³⁴ *Meâlî Divanı / Candid penstrokes: the lyrics of Meâlî an Ottoman poet of the 16th century*, haz. Edith Ambros Gülçin, Berlin, 1982.

³⁵ Âsumânî: Göge mensup, gök renginde, gök mavisi, açık mavi anlamlarında olup ayrıca, mavi renkli bir çeşit kumaştan yapılan elbiseye de denmektedir (Şemseddin Sâmî, *a.g.e.*, s. 34; Ahmet Talât Onay, *a.g.e.*, s. 143).

³⁶ Şemseddin Sâmî, *a.g.e.*, s. 1479; Ferit Devellioğlu, *a.g.e.*, s.1002.

sıyan kimi örneklerinde, yas tutanların başlarına gök futa yahut gök kuşak sarındıklarına, *mavi gömlek* giyindiklerine yer verilir.³⁷

Bu şiirde, sevgilinin güzelliğinin benzetildiği coğrafi unsurlardan biri de Mısır'dır. Daha ziyade Yusuf'la birlikte anılan bu ülkeden söz edildiğinde, tenasüp çerçevesinde Nil'den de bahsedilir. Mısır'ın hayat kaynağı olarak bilinen ve yine bu şiirin coğrafyası içinde önemli bir yeri olan Nil nehri, pek çok özelliğinin yanı sıra mavi renginden dolayı da birçok benzetmeye konu olur.³⁸ Aşağıdaki beyitte şair, sevgilinin olmadığı bir bahçede nilüfer çiçeğinin bile gözüne nîlî, mavi renkli bir *mâtem gömleği* gibi göründüğünü ifade etmektedir:

*Bana nilûfer-i gülzâr-ı hurrem
Olur pîrâhen-i nîlî-i mâtem* (Hamîdî-zâde Celîlî, b. 1646)

4. Yeşil gömlek

Aydın ve feleğin fanusa benzetildiği aşağıdaki örnekte, yeşil (sebz) renkli kumaştan dikilme bir gömlek tahayyülüne yer verilmiştir:

*Çârsû-yı kadriñünñ fânûsıdur gerdûn u mâh
Ûstine çarh-ı 'Utârid sebz ü vâlâ pîrehen*

(Tâci-zâde Ca'fer Çelebi, Ksd. 11/48)

C. Gömlek Çeşitleri

Giyim kuşam unsurlarıyla ilgili bilgi veren kaynaklarda³⁹ helâlî gömlek, bürümcek gömlek, çözme gömlek, kayıkçı helâlîsi, Acem gömleği, Frenk gömleği, kâğıttan gömlek, Bayrâmî gömlek, deste-gül, şebî vb. çok sayıda gömlek çeşidinden söz edilmektedir. Kaynaklarda belirtilen fakat örnek beyitlerine pek rastlayamadığımız bu çeşitlere mukabil gerek soyut, gerekse somut olarak ele alınmış ve örneklerine yer verilmiş şu gömlek çeşitleri tespit edilmiştir:

³⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1984, VI, 434; Pervin Çapan, *a.g.e.*, s. 176; M. Esat Harmancı, "Klasik Türk Şiirinde Matem Şekilleri", *Osmanlı Araştırmaları*, Prof. Dr. Mehmed Çavuşoğlu'na Armağan-II, İstanbul 2005, XXVI, 339-340.

³⁸ İskender Pala, *a.g.e.*, s. 430.

³⁹ Msl. bk. Şemseddin Sâmî, *a.g.e.*, s. 1215; Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995, I, 228; Reşat Ekrem Koçu, *a.g.e.*, s. 125; Emin Cenkmen, *Osmanlı Sarayı ve Kıyafetleri*, Türkiye Yay., İstanbul 1948, s. 165; Mütercim Âsım, *Burhân-ı Katı*, haz. Mürsel Öztürk, Derya Örs, TDK Yay., Ankara 2000, s. 397; Ziya Şükûn, *Ferheng-i Ziya*, MEB Yay., İstanbul 1996, I, 521; Ahmet Talât Onay, *a.g.e.*, s. 234.

1. Altınlı yakalı gömlek

Zâtî'ye ait bir beyitte sevgili aya benzetilirken, giydiği *altınlı yakalı gömlek* ayı saran hâleye benzetilmiş ve beyitte ayrıca on altıncı yüzyılda bazı gömleklerin yakalı oluşuna da işaret edilmiştir:

Geydün yine bir pîrehen altınlı yakalı
Hâle sanasın kim meh-i tâbânı kuşatdı (Zâtî, G. 1750/3)⁴⁰

2. Ar, utanma gömleği

Üsküdarlı Sırrî, Reîs Râmî Efendi medhinde yazdığı “nûriyye” kasideinde, nûrun minarenin *ar gömleği*nin cep ve yenini parçalamak suretiyle onu kendisi gibi çıplak bir hâlde bıraktığını dile getirerek *ar gömleği* ifade-sine yer verir:

Sırrî gibi bürehne-ten itdi mînâreyi
Çâk itdi ceyb-i pîrehen-i neng ü âri nûr (Üsküdarlı Sırrî, Ksd. 11/19)⁴¹

3. Can, cisim, ten gömleği

Can, cisim, ten-gömlek münasebeti çerçevesinde daha ziyade âşğın canının, cisminin ve teninin gömleğe benzetildiği, gömlek olarak tasavvur edildiği görülür. Behiştî'nin aşağıdaki beytinde âşık, sevgilisinin safâlar bahşeden sözler söylemeye başlamasıyla öyle mutlu olur, öylesine coşar ve sevinir ki *can gömleği*ni parçalamak ister:

Dem ursa nutk-ı safâ-bahşa la'l-i cânânım
Diler ki pîrehen-i cismi çâk ide cânım (Behiştî, G. 340/1)⁴²

Sevgiliye bu dünyada kavuşma ümidini kaybederek *cisim gömleği*ni parçalayan âşık mest, yakası yırtık ve vuslatın öte dünyaya kalmış olmasının yol açtığı çâresizlik içinde kalakalır.⁴³ Şeyh Galib'in bir beytinde ise âşık, kendisini öldürenin “gamze-i cellâdım” dediği sevgilisi olduğunu

⁴⁰ Zâtî, *Divan (Gazeller Kısmı, c. II)*, haz. Ali Nihat Tarlan, İstanbul Üniveritesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1970; *a.g.e. (Gazeller Kısmı, c. II)*, haz. Mehmed Çavuşoğlu, M. Ali Tanyeri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1987.

⁴¹ Üsküdarlı Sırrî: *Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Divanı, Tenkitli Metin-İnceleme*, haz. Şevkiye Kazan, Gazi Üniversitesi (Doktora Tezi), Ankara 2003.

⁴² *Behiştî ve Divanı*, haz. Yaşar Aydemir, Gazi Üniversitesi (Doktora Tezi), Ankara 1999.

⁴³ *Mürekkepçi Enverî Divanı / Ümmî Divan Şairleri ve Enverî Divanı*, haz. Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı, MEB Yay., Ankara 2001, G. 240/3.

Arasat gününde söyleyecek ve bu iddiasını ispatlamak için de *ten gömleği*-nin, nasıl kanlı bir gömleğe dönüştüğünü ileri sürecek olsa da, sonunda sevgili bu delili de hükümsüz kılacak diye endişe içindedir.⁴⁴

4. İ n s a f g ö m l e ğ i

İnsaf gömleği kullanımına yer verilen aşağıdaki örnekte âşık, parçalanmış sînesini sevgiliye göstermemesi hususunda uyarılır. Şayet gösterirse, sînesi o acımasız sevgili tarafından derhal parçalanmak suretiyle *insaf gömleğine* bir ek olarak iliştirilecek ve gömleğinin bir parçası hâline getirilecektir. Beyitte bir yandan sevgilinin insaf ve merhametten yoksun oluşu vurgulanırken, diğer yandan sevgilinin gömleğinin, âşıkların parçalanmış sînelere ekler yapılmak suretiyle oluştuğu, ayrıca sevgilinin insafının, âşıkların sînelere ait parçaları gömleğine eklemek lütfunda bulunmak suretiyle tezahür ettiği ifade edilmektedir:

İder pîrâhen-i insâfına der-hâl anı munzamm
O bî-rahme sakın gösterme âşık sîne-i çâküñ (Lebîb, G. 78/2)⁴⁵

5. İ p e k g ö m l e k

Değerini hiçbir zaman yitirmemiş önemli bir kumaş olan ipeğin, bilhassa sevgilinin gömleğinin dikildiği kumaşlar arasında anıldığı görülür. Aşağıdaki beyitte şem ü pervâne çerçevesinde mumun kıvılcımdan dokunmuş *ipek (harîr) gömleğine* yer verilmiş, mumun böylesi etkili bir gömleğine karşılık pervânenin kabâsının yırtıldığını dikmek suretiyle tedbir almağa çalıştığı dile getirilmiştir:

Pervâne itdi bahye kabâ-yı derîdesin
Şem'ün harîr-pîrehen-i şu'le-bâfına (Nevres-i Kadîm, G. 113/5)⁴⁶

6. K a f e s î g ö m l e k

Kaynaklarda kafesî kelimesi için “kafes gibi, kafes biçiminde olan, çubuk çubuk görünen; bir tür kavuk, vaktiyle üzerine kafes gibi âbânî

⁴⁴ *Şeyh Gâlib Divanı*, haz. Muhsin Kalkışım, Akçağ Yay., Ankara 1994, Terki-i bend 11/VI, 4-5.

⁴⁵ *Lebîb Divanı*, haz. İdris Kadioğlu, Dicle Üniversitesi (Doktora Tezi), Diyarbakır 2003.

⁴⁶ *Nevres-i Kadîm ve Türkçe Divanı*, haz. Hüseyin Akkaya, Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü Yay., Harvard Üniversitesi, 1996.

sarılmış kavuk, gemi kaptanı sarığı” vb. anlamlar verilmiştir.⁴⁷ Kelimenin gerek bu anlamlarından, gerekse Reşat Ekrem Koçu’nun kafesî kavuk-destar için verdiği bilgilerden hareketle *kafesî gömleğin*, üzerinde kafes şeklinde dik çizgiler bulunan veya kafes şeklinde ağ gibi örülmüş bir gömlek çeşidi olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸

Aşağıdaki beytinde Zâtî, sevgilinin *kafesî gömlek* giyip de söze başlaması durumunda, bu hâliyle tıpkı kafes içinde konuşmakta olan bir papağanı andıracağını dile getirir:

Gûyâ ki kafes içre öter tûti-i gûyâ
Geysel kafesî gönleği yâr itse tekellüm (Zâtî, G. 965/5)

7. Keten gömlek

Metinlerde çokça yer verilmiş olan bir gömlek çeşidi olup keten bezinden yapılmaz. Keten veya kettân şeklinde, tek başına ya da gömlekle birlikte kullanılan ve çoğunlukla ay ışığının keten üzerinde çürütücü etkisinin bulunduğu noktasından hareketle konu edilen *keten gömlek*, yine büyük oranda sevgilinin aya benzeyen yüzü, yanağı, sînesi vb. unsurlarının âşığın *keten gömleğini* ya da böyle bir gömleğe benzetilen ömür vb. unsurlarını çürütmesi etrafında konu edilir. Azmî-zâde Hâletî’nin, Kaptan Çağala-zâde’ye sunduğu bir kasidesinden aldığımız aşağıdaki beytinde, ay ışığı-keten münasebetine farklı bir açıdan değinen şair, *keten gömleğin* ay ışığının çürütücü etkisine dayanamayacağı gibi, düşmanın zırhının da Çağala-zâde’nin kılıcının alevine, ışığına dayanamayacağını dile getirmektedir:

Şu’le-i şemşîrüne döymez ‘adûnuñ cevşeni
Nütekim pîrâhen-i kettân u nûr-ı mâh-tâb

(Azmî-zâde Hâletî, Ksd. 35/21)

8. Mâsiva gömleği

Mâsiva, “mâsivallâh” kelimesinin kısaltılmışı olarak, “Allah’tan gayrı sayılan şeyler” anlamında kullanılır. Mâsivadan geçmek, günahlardan arınmak, kendini tamamen Allah’a vermek, gönülde Allah sevgisi ve alâ-

⁴⁷ Şemseddin Sâmî, *a.g.e.*, s. 1077; Ahmet Vefik Paşa, *a.g.e.*, s. 202; Ahmet Talât Onay, *a.g.e.*, s. 231.

⁴⁸ Reşat Ekrem Koçu, *a.g.e.*, s. 137; Nurettin Sevin, *Onüç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış*, KB Yay., Ankara 1990, s. 97.

kasından başka bir şey bırakmamaktır.⁴⁹ *Alâ'ik* ve *günah gömleği* (*günahın çirkin gömleği*)⁵⁰ adlarıyla da geçen *mâsiva gömleği*, mutlaka çıkartılması istenen bir gömlek olarak karşımıza çıkar. Aşağıdaki beyitte, dünyada iken *mâsiva gömleğini* çıkarmayan, gönlünü mâsivadan arındırmayanların, ahirete vardıklarında ayıp ve kusurlarını cennet elbiselerinin örtmeyeceği, bir diğer ifadeyle cennet elbisesi giymekten mahrum kalacakları belirtilir:

Hulle tonlarıyla anda aybını setr eylemez
Mâsivâ pîrâheninden bunda uryân olmayan

(Mürekkepçi Enverî, G. 190/3)

9. Meles gömlek

Melez şekli de bulunan meles kelimesinin kıyafetle bağlantılı olarak “gömleklik ipekli bez; ipek ve pamuk iplikle dokunmuş bez; ince, zarif kumaş” anlamları bulunmaktadır.⁵¹ Aşağıdaki beyitte sade bir sırma yelek ile ince *meles gömlek* giyinmiş bir sakî tasviri yapılmaktadır:

Sâde bir sırma yelek ince meles pîrâhen
Giydi ol cilve-feşân sâki-i çeşm-i câdû (Zihni-i Çermikî, G. 169/5)⁵²

10. Sabır gömleği

Soyut gömlek çeşitleri arasında en çok yer verilmiş olanlardan biri de *sabr u karar gömleği*, *tahammül gömleği* adları ile de anılan *sabır gömleği*dir. Şairler ve de âşıklar, dostları veya sevgililerinden sürekli bir şeyler bekler, beklemedikleri geciktikçe de *sabır ve tahammül gömlekleri* parça parça olur.⁵³ Âşık *sabır gömleğini* hasret eli ile çekiştirmekten yıpratır ve kaba bir kumaş hâline getirir.⁵⁴ Aşağıdaki örnekte şair, yine ay ışığının çürütücü etkisine değinerek, bir zamanlar sabrının çok olduğunu; ancak aşkın parlak ayının onu çürüttüğünü, tükettiğini, dolayısıyla da artık sabrının kalmadığını dile getirmektedir:

Bir zamân pîrâhen-i sabrum 'aceb bisyâr idi
Şimdi oldı cümlesi fersûde-i meh-tâb-ı 'ışk (Azmî-zâde Hâletî, G. 373/5)

⁴⁹ İskender Pala, *a.g.e.*, s. 358.

⁵⁰ Menderes Coşkun, *Manzum-Mensur Hac Seyahatnameleri ve Nâbi'nin Tuhfetül-Haremeyn'i*, KB Yay., Ankara 2002, s. 290.

⁵¹ *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 1977, IX, 3156.

⁵² *Zihni-i Çermikî Divanı, İnceleme-Metin*, haz. Nâle Hoşcan (Erdemir), Sakarya Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2005.

⁵³ Arpaemîni-zâde Mustafa Sâmî, Ksd. 21/45.

⁵⁴ Hasan, *Pervâne Beg Mecmuası*, G. 51/4.

11. Visâl gömleği

Visâl gömleğinin müjdesinin bir yarım harfi bile, can ve gönül gözünün hastalığını iyileştiren, can ve gönül gözünü sonsuza kadar parlatan, açan olur:

İllet-zidâ-yı çeşm-i dil ü cân olur ebed
Bir nîm-harf-i müjde-i pîrâhen-i visâl (Nâmî, G. 77/6)⁵⁵

12. Zehirli gömlek

Eskiden, öldürülmek istenilen kişiye, idam mahkumlarına *zehirli gömlek* (*pîrâhen-i mesmûm*) giydirilmiş. Hatta meşhur Arap şairi İmre'ül-Kays'ın da *zehirli gömlek* giydirilerek öldürüldüğü rivayet edilmektedir.⁵⁶ *Gül gömleklili Yusuf'a* benzettiği sevgilisine seslenen Nedim, kendisinden ayrı kalması sebebiyle elbisesinin tıpkı zehirli bir gömlek gibi bedeninde yaralar açtığını, bir diğer ifadeyle ayrılığın kendisi için âdeta zehirli bir gömleğe dönüştüğünü belirtir:

Sensiz ey Yûsuf-ı gül-pîrehenim câme-i feth
Zahm urur cismime pîrâhen-i mesmûm gibi (Nedim, G. 151/3)⁵⁷

Bu gömlek çeşitlerinin yanı sıra metinlerde, birer soyut gömlek çeşidi olarak *ûmit gömleği*⁵⁸ ve *ismet (namus) gömleği*⁵⁹ kullanımlarına da yer verildiği görülmüştür.

13. Zırh gömlek, tılsımlı, şifalı gömlek

Zırh gömlek dendiğinde genelde iki türü akla gelmektedir. Biri belki de ilk akla gelen, metalden yapıma ve vücudun bir nevî dışına giyilen *zırh gömlek* ki bunlar savaşlarda bir tür maddî koruma aracıdır; ikincisi ise bir tür manevî koruma aracı olup bilhassa savaşlarda zırhın altına giyildikleri için *zırh gömleği* de denilen *tılsımlı veya şifalı gömlekler*dir. Osmanlı saray kültüründe önemli ve hayli gizemli bir yeri olan *tılsımlı gömleği* Orhan Şaik Gökyay, “Kişiyi hastalıklara, düşmandan gelecek tehlikelere, türlü kötülüklerle karşı koruduğuna, hastalara şifa verdiğine inanılan, okunmuş, birtakım dualarla, efsunlarla zırhlanmış ya da üzerine etkili âyetler, dualar,

⁵⁵ *Ahmet Nâmî Divanı ve İncelemesi*, haz. Ahmet Yenikale, İstanbul Üniversitesi (Doktora Tezi), İstanbul 2002.

⁵⁶ Ahmet Talât Onay, *a.g.e.*, s. 444.

⁵⁷ *Nedim Divanı*, haz. Muhsin Macit, Akçağ Yay., Ankara 1997.

⁵⁸ Ahmet Nâmî, G. 62/4.

⁵⁹ Ferit Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 1038.

tılsım vb. benzerleri yazılmış olan bir gömlektir...” şeklinde tanımlamaktadır.⁶⁰

Kütahyalı Rahîmî'ye ait “zırh” redifli bir gazelde, vücudun dışına giyilen böyle bir gömleğin vasıfları dile getirilir. *Zırh gömleğin*, gizli bir hazine olan sevgilinin tenini sarması merakı mucip olur. Aya benzeyen sevgiliyi hâle gibi sarması, siperin haset kılıcıyla yaralanmasına yol açar.⁶¹ Gömleğin, giyen kişinin üstüne titremesi, zırhın kıskançlıktan yakasını yırtmasına sebep olur:

Gördi pîrâhenüni titreyüp üstüme düşer
Çâk çâk idi bu gayretle giribâni zırh (Kütahyalı Rahîmî, G.293/4)

II. Gömlekle İlgili Benzetme, Münasebet, Tasavvur, Tahayyül vb. Kullanımlar

Klâsik şiirde en çok sözü edilen giysilerden biri olan gömlek, bazı beyitlerde kırmızı renginden dolayı çiçekler, özellikle de gül ve lâle ile birlikte düşünülür. Siyah rengi dolayısıyla menekşeye, nergise, geceye benzetilir. Yusuf'un gömleğinin Yakup'un görmeyen gözlerini açması gibi sevgiliyi gömlekle görmek de âşığın gözünü açar. Sevgilinin Yusuf gibi güzel olduğu düşüncesi, şairin gözünde sevgilinin bir “*Yusuf-ı gül-pîrehan*” olarak düşünülmesine sebep olur. Gömlek çâk edilmesi, yırtılması ile de söz konusu edilir ve bazı beyitlerde Züleyhâ'nın, Yusuf'un gömleğini arkadan yırtması olayına telmihte bulunulur. Önünün iki parçalı oluşu dolayısıyla iki parçalı kapı ile arasında ilişki kurulan gömlek, sevgilinin aya benzeyen bedenini sarması itibarıyla da buluta benzetilir.⁶²

Âşığın bedenindeki yaralar ve onlara konulan pamuklar ile kendi teni, bedeni gömlek olarak düşünülür. Sevgilinin bakış okları ve kılıcı sebebiyle âşığın vücudunu saran kan da, kırmızı bir gömlek olarak tasavvur edilir. Gömlek aynı zamanda kefen benzetilir. Âşıklar, sevgililerin bakış kılıçları ile şehit olunca, *kanlı gömlekleri* onlar için lâle benzeri birer kanlı kefen olur. Gömlek ayrıca, sevgiliyi sıkı sıkıya sarması ve vücuda

⁶⁰ Orhan Şaik Gökyay, “Tılsımlı Gömlekler”, *Kim Etti Sana Bu Kârı Teklif (Seçme Makaleler 2)*, İletişim Yay., İstanbul 1997, s. 369; Tılsımlı gömleklerle ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Hülya Tezcan, *Topkapı Sarayındaki Şifalı Gömlekler*, Karizma Yay., İstanbul 2006.

⁶¹ Kütahyalı Rahîmî, G. 293/1, 293/2.

⁶² Harun Tolasa, *a.g.e.*, s. 492; Cemal Kurnaz, *a.g.e.*, s. 177; Nihat Öztoprak, *a.g.m.*, s. 17.

temas etmesi bakımından onunla vuslatta olduğu düşünülen, bu sebeple imrenilen, gıpta edilen, hatta kıskanılan ve sitem edilen bir unsurdur.⁶³

Gömlek, daha pek çok şekilde ve bir kısım örnekleri aşağıda verildiği üzere çeşitli tasavvur ve tahayyüllere konu olmuş, böylece klâsik Türk şiirinde gömlekle ilgili hayli zengin bir malzeme oluşmuştur.

1. Âşık, aşk ehli, tecrid ehli, aşk abdalı

Klâsik Türk şiirinin baş aktörlerinden biri olan âşık, gömlekle ilgili tüm kullanımlarda bir şekilde yer alan temel unsurlardan biridir. Âşık kimi zaman gam ve kederden, kimi zaman kıskançlık ve hasetten, kimi zaman da sevinç ve neşeden olmak üzere çok çeşitli sebeplerle gömleğini veya yakasını yırtar. Aşağıdaki dizelerde, hâlinin kararsızlığını anlatan şair, bazen de gonca gibi gömleğini çâk ettiğini dile getirir:

Geh olam gül gibi handân u hurrem
Geh aldı gönlümi bülbülleyin gam
Geh üdüm gonce bigi pîrehan çâk
Gehî 'ar'arleyin oldum tarabnâk (Cemâlî, b. 553, 554)⁶⁴

Âşığın gömlekle olan irtibatı sadece çâk etmekle sınırlı değildir. *Gül gömlekleli sevgiliden*, ortada pek mâkul bir sebep yokken ayrılması da, gönül bülbülü olan âşık için çekilmesi gereken bir ceza olarak görülür.⁶⁵

Pek çok sûfi geç dese de âşık için meydan, şaraptan, sevgiliden ve *gül gömlekleli sakîden* geçmek mümkün değildir.⁶⁶ Sevgiliden geçmek bir yana âşık, aksine sürekli onunla olmak ister ve biraz da ileri giderek sevgiliye gömleği olmayı, koynuna girmeyi teklif eder:

Öpsem semen-i sîneni pîrâhenün olsam
Ey serv-i revân koynuna girsem seniün olsam
 (Yenişehirli Avnî, G. 271/1)

Yakup'a benzetildiğinde sevgilisi de Yusuf misali bir güzel olarak tasavvur edilen âşık, sevgilisinden gömleğini göndermesini ister.⁶⁷ Sevgilisi-

⁶³ Cemal Kurnaz, *a.g.e.*, s. 177; Harun Tolasa, *a.g.e.*, s. 492; Nahid Aybet, *a.g.e.*, s. 169, 171, 178; İskender Pala, *a.g.e.*, s. 442.

⁶⁴ *Cemâlî, Hüma vü Hümayûn (Gülşen-i Uşşâk)*, haz. Osman Horata, Hacettepe Üniversitesi (Doktora Tezi), Ankara 1990.

⁶⁵ Nevres-i Kadîm, *Terkîb-i Bend 2/3-2*.

⁶⁶ Mürekkepeçi Enverî, G. 25/5.

⁶⁷ *Karamanlı Aynî ve Divanı*, haz. Ahmet Mermer, Akçağ Yay., Ankara 1997, G. 76/3.

nin kendisine yaptıklarını gözleriyle görmesi için, gelip gömleğinin düğmelerini açmasını, sînesini yoklamasını ve bakış kılıcının açtığı yaraları kendi gözleriyle görmesini de isteyen âşığın sevgiliden istekleri bunlarla sınırlı kalmaz.⁶⁸ Şâyet *gül gömlekle sevgili* hiçbir isteğini yerine getirmez de âşık, sevgilinin yanağının hasretiyle can verecek olur ise bu durumda, lâleye benzer kanlı bir kefenin hazırlanması şeklinde son bir isteği daha olur:

Cân virürsem hasret-i haddünle ey gül-pîrehen

İdesin ben mübtelâya lâleveş hûnün kefen (Kütahyalı Rahîmî, G. 249/1)

a ş k e h l i

Klâsik şiirin şahıs kadrosu içinde aynı zamanda bir âşık tipi olan ve Hak âşığı, Hak ehli, tecrid ehli, melâmet ehli, rind, aşk pîri, aşk sultanı, aşk uryanı, aşk sarhoşu, aşk abdalı, ârif, fakr ehli vb. adlarla anılan, kısaca aşk ehli denilen kişiler de önemli bir yer tutmaktadır. Bunların gömlekle olan münasebetleri, daha ziyade gömleğin dünyaya ait bir unsur, bir süs sayılması ve bu süsten kurtulmanın, hatta ona hiç ihtiyaç duymamanın gerekliliği üzerine kurulmuştur. *Dünya gömleğine* ihtiyaç duymayan aşk ehli için giyilebilecek yegâne gömlek *aşk gömleği*dir. Bu gömleği giyen, onunla örtünenler taç ve kaftana asla ihtiyaç duymazlar.⁶⁹ Ancak böylesi bir gömleği giyebilmek için öncelikle *dünya gömleğinin* çıkartılması gerekir; zîrâ bu gömlekten kurtulmadan *aşk gömleğinin* giyilmesi imkânsızdır. Fakat, böylesi bir gömlekten kurtulmak pek de kolay değildir. Bu nedenle gerekirse parçalanacak,⁷⁰ bu da yeterli olmazsa kırmızı yâkut renkli kabâlar hâline getirilecek, bir nevi yakılacaktır.⁷¹

Aşk ehline göre, Mecnûn gibi aşk uryanı olup tıpkı bela meydanının gerçek şehidinin kefenden geçtiği gibi gömlekten geçilmelidir⁷². Yine aşk ehline göre, feragat ülkesinde hükümdar olmanın birinci şartı, dünya taccını terk edip kaftan ve *gömlekten geçmektir*. Hatta aşk ehli, yalnız gömlekten değil, onun düşüncesinden bile geçmelidir.⁷³ Ayrıca tecrid ehlinin

⁶⁸ Nedim, G. 77/2.

⁶⁹ *Seyyid Vesîm Divanı*, haz. Muhsin Kalkışım, Trabzon 2004, G. 191/8.

⁷⁰ *Hayretî, Divan*, haz. Mehmed Çavuşoğlu, M. Ali Tanyeri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1981, G. 137/3.

⁷¹ Behiştî, G. 431/3.

⁷² *Hayâlî Divanı*, haz. Ali Nihat Tarlan, Akçağ Yay., Ankara 1992, G. 2/1.

⁷³ Ahmet Nâmî, G. 19/3.

önemli vasıfları arasında, fenâ mülkünü vatan edinmenin, kaftan ve gömleği kabul etmemenin ve onlara asla ihtiyaç duymamanın bulunduğu dikkate alınmalıdır:⁷⁴

Tâ cünûn rahtın geyip tuttum fenâ mülkün veten
Ehl-i tecrîdim kabûl etmen kabâ vü pîrehen (Fuzûlî, Tah. II/1, 2)⁷⁵

Aşk abdalı için gömlekten tamamen geçmek de yeterli değildir; zîrâ bu kez de tenleri onlar için birer gömlek olur ve taşınması zor birer yüke dönüşür.⁷⁶ Ancak pes etmek asla söz konusu değildir. Aşk ehline göre, erlik edilip abdal misali aşk üryanı olunmalı, gül misali soyunup beden kaydından, bu *köhne gömlekten* de geçilmelidir; aksi takdirde gömlek, gün gelir cânâna kavuşmaya engel olur.⁷⁷

2. Ateş, ateşten gömlek, gömlek yakmak, duman, âh

Ateş-gömlek münasebeti ya da *ateşten gömlek* deyimini çerçevesinde gömleğin ateşe benzetilmesi, daha ziyade âşığın sevgili sebebiyle edindiği gam ateşi ekseninde gerçekleşir. Âşık, sevgilinin gam ateşini sînesinde öyle artırır, öyle tutuşturur ki sonunda gömleği de tümüyle ateş hâline gelir.⁷⁸ Aşk çok derûnî olan âşık, sevgilisinin aşk ateşini kendisine gömlek edinir.⁷⁹ Sînesindeki yaraları sevgiliye gösterme küstahlığında bulunan âşık, çok geçmeden bu yaptığının büyük bir ayıp olduğunu anlar, öyle utanır ve utancından öylesine ateşler basar ki bu hâli ona ateşten bir gömlek olur:

Yâre güstâhâne dil 'arz itdi dâg-i sîneyi
Âteşin pîrâhen oldı germî-i haclet bâña

(Arpaemîni-zâde Mustafa Sâmi, G. 1/3)

Şeyh Galib, bir beytinde gömleğinin tamamen ateşle dolduğunu ve âdeta bir semendere döndüğünü dile getirir.⁸⁰ İpliği ve dokuması tamamen

⁷⁴ *Yakîni Divanı, Tenkîli Metin-Tetkik-Dizin*, haz. Ömer Zülfe, Marmara Üniversitesi (Doktora Tezi), İstanbul 2004, G. 23/ 6; *Tuhfe-i Kusûrî*, haz. Kudret Altun, Kayseri 2002, T5b, II/4.

⁷⁵ *Fuzûlî Divanı*, haz. Kenan Akyüz vd., Akçağ Yay., Ankara 1990.

⁷⁶ Hayretî, G. 286/1.

⁷⁷ *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Divanı*, haz. Kudret Altun, Özlem Kitabevi, Niğde 1999, G. 57/3; Mürekkepçi Enverî, G. 25/1.

⁷⁸ Gelibolulu Mustafa Âlî, G. 556/3.

⁷⁹ Kadı Burhaneddin, *Divan*, haz. Muharrem Ergin, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1980, G 1300/2.

⁸⁰ Şeyh Gâlib, Tah. 5.

ateşten oluşan köhne bir gömleğe benzeyen aşk elbisesini de ancak, teni kıvılcımlar saçan, baştan ayağa ateş olmuş âşıklar giyebilir.⁸¹ Sürekli yanıp yakılmasına, şikâyet etmesine yol açan ayrılık günleri, âşık için tam bir *ateşten gömlektir*.⁸² Bu sebeple âşık, kıyamet güneşine benzettiği sevgilisinden mahşerde dahi ayrı kalmayı istemez, üstelik dünyada ateşe döndürdüğü gömleğine orada da ateş düşürecek olsa bile.⁸³

g ö m l e k y a k m a k

*Dilerem cân oynayup 'ışkunda cânâ ten yakam
Raksa girem germ olup meclisde pîrâhen yakam* (Hayretî, G. 275/1)

Hayretî bu beytinde mecliste raksetmeğe başlamaktan ve dansın sonunda *gömlek yakmaktan* bahsetmektedir. Ahmet Talât Onay'ın kaydettiğine göre, “*pîrâhen sûhten*” de denilen bu uygulamanın bir Acem âdeti olması ihtimali bulunmakta ve şarih Sûdî, Hâfız şerhinde dargın iki dostun barışmaları hâlinde, barışmaya ilk karar verenin gömleğini çıkarıp barışma anısına yaktığını bildirerek böyle bir uygulamaya işaret etmektedir. Ziya Şükûn'un verdiği bilgiye göre ise “*hırka sûhten*” de denilen bu uygulama ile dargın kimselerin arasındaki soğukluğun sıcaklığa dönüşeceğine inanılmıştır.⁸⁴ Taradığımız metinlerde, gömleğin bu amaçla yakıldığına dair bir örnek bulunmamakla birlikte bilhassa içki ve eğlence meclislerinde şevk ve zevk sebebiyle âşık, gül, veya pervâne tarafından gömlek yakıldığına ilişkin birçok örnek bulunmaktadır. Yine Hayretî'ye ait aşağıdaki beyitte böyle bir uygulamaya değinilir ve pervânenin mey meclisinden şevkle kendisinden geçip gömleğini yakar gibi kanadını yakışı dile getirilir:

*Yandurur pervâne par par şem'e per pervâ yimez
Germ olup mey meclisinde sanki pîrâhen yakar* (Hayretî, G. 64/3)

d u m a n , â h

*Çarh dūd-ı pür-şerârundan ki pîrâhen geyer
Sanki Dâvûdî zırhdur am Rûyîn-ten geyer*
(Gelibolulu Mustafa Âlî, G. 109/1)

⁸¹ *Vecdî ve Divançesi*, haz. Ahmet Mermer, MEB Yay., Ankara 2002, G. 11/1.

⁸² *Âsaf, Damad Mahmud Celâleddin Paşa, Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divanının Transkripsiyonlu Metni*, haz. Ömür Ceylân, Trakya Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), Edirne 1994, Rubâi 38.

⁸³ Yenişehirli Avnî, G. 226/6.

⁸⁴ Ahmet Talât Onay, *a.g.e.*, s. 176; Ziya Şükûn, *a.g.e.*, s. 521.

Klâsik şiirde âşğın aşk ateşiyle gönlünden çıkan bir duman, bir acı ünlemi olarak düşünölen âh, âşğın şikâyetlerinin bir nişânesi olup aynı zamanda aşkının şiddetini ve derecesini gösterir.⁸⁵ Yukarıdaki beyitte âşık öyle bir âh etmiştir ki felek, âşğın kıvılcımlarla dolu bu âhından âdetâ üzerinde kırmızı desenler bulunan siyah bir gömlek giyinmiş ve bu hâliyle Davudî zırh giyinmiş meşhur Acem kahramanlarından Rûyînten'e benzetmiştir. Bu benzetme ile aynı zamanda Hz. Davud'un usta bir demirci olması ve çok iyi zırh yapmasına da telmihte bulunulmuştur.

Behiştî, yükselen gönöl dumanının kendisi için bir gömlek olduğunu ve böylece baş ve ayağının aksine bedeninin açıkta kalmaktan kurtulduğunu dile getirirken,⁸⁶ Üsküplü İshak Çelebi, gönlünün aşk şahının evi, teninin o evin yanmakta olan ocağı, üstündeki gömleğin de o ocağın tüten dumanı olduğunu ifade ederek orijinal bir hayâle yer verir.⁸⁷

3. Ay, ay ışığı, mehtâp, hâle, güneş, gün, sabah

Bir ışık kaynağı olan ay, klâsik şiirde başta biçim ve renk olmak üzere çeşitli özellikleriyle ele alınmış, genellikle sevgilinin yüzü, yanağı ve sînesi için kendisine benzetilen olmuştur. Beyitlerde ay ile gömlek münasebetinin genellikle ay ışığının keten bezini çürütme etkisi çerçevesinde ele alındığı görölmektedir. Keten kelimesi, "kettân da denilen bitkinin sapından çıkarılan lif ipliğı ve bundan elde edilen çeşitli kumaşlar" anlamına gelmektedir. Doğası kuru ve soğuk olduğundan teri ve nemi çekici özelliğindedir. Kışın yenisini, yazın ise yıkanmışını giymek bedeni rahatlatır. Eskilerin yaklaşımına göre, mehtabın otları ve keteni çürütücü etkisi bulunmaktadır. Mehtaplı bir gecede dışarıda bırakılan *keten gömlek* vb. giysilerin renkleri parlar, kumaşın üzerindeki lekeler gider, elyafı incelmış. Bundan hareketle kumaş boyacıları, boyayacakları ketenleri beyazlatmak için yıkayıp çimen üzerine serer ve ay ışığı altında bir gece bekletir, böylece kumaşın renginin beyazlamasını temin ederlermiş. Bu işlemin çokça tekrarı hâlinde ise ay ışığı zamanla kumaşın dokusuna etki eder ve çürümesine yol açarmış.⁸⁸

⁸⁵ İskender Pala, *a.g.e.*, s. 23.

⁸⁶ Behiştî, Muh. 8/1, 2.

⁸⁷ *Üsküplü İshak Çelebi Divanı*, haz. Mehmet Çavuşoğlu, M. Ali Tanyeri, İstanbul 1990, G. 190/1.

⁸⁸ Ahmet Talât Onay, *a.g.e.*, s. 251-253; Orhan Şaik Gökyay, "Divan Edebiyatı Kimin?", *a.g.e.*, s. 321.

Ay, mehtap ve keten münasebeti, klâsik şiirin önemli konularından birini oluşturmuş ve pek çok beyitte işlenmiştir. Âşık, sevgilinin aya benzeyen sînesini uzaktan görse bile gönlü mahvolur; zîrâ ay ışığı ketene uzaktan bile etki eder.⁸⁹ Bir beyitte âşık, ay yüzlü sevgilisinin kavuşma kucağına çıplak bir şekilde gelmesi hâlinde ayrılık ketenini, o mehtap benzeri sevgilisinin omuzuna gömlek olarak bırakacağını dile getirir. O böyle yapmakla, şikâyetçi olduğu *ayrılık gömleğini* mehtaba tutup çürüterek ondan kurtulacak, dolayısıyla vuslat gerçekleşebilecektir.⁹⁰ Sevgilin yüzünün güneşe, yanağının da aya benzetildiği aşağıdaki beytinde Nevres-i Kadîm, ayın yanında güneşten de yakını ve güneşin gözünü, ayın da gömleğini mahvetmek suretiyle kendisinde sevinecek hâl bırakmadıklarını dile getirir:

*Biri çeşmim biri fersûde ider pîrehenim
Koymadılar bende esbâb-ı tarab hurşid ü mâh*

(Nevres-i Kadîm, Ksd. 26/42)

Sevgiliye kavuşma hususunda son derece arzulu ve gözü kara olan âşıkların, *keten gömlek* misali mahşere dek çürümüş bir hâlde kalacak olsalar dahi bunu dert etmedikleri, bir geceliğine olsa bile sevgilinin ay ışığına benzeyen sînesini gömlek misali sarmak istedikleri görülür.⁹¹ Nabî aşağıdaki beytinde, “Tek o gümüş tenli ay benzeri sevgiliye gömlek olsaydım da mehtap karşısındaki *keten (gömlek)* gibi çürüyeceksem çürüseydim” diyerek hayıflanır:

*Kettân gibi fersûde olursam da olaydım
Tek ol meh-i sîmîn-tene pîrâhen olaydım* (Nâbî, G. 526/4)⁹²

Hâzık da bir beytinde, ay ışığının keteni çürütmesini bir tür yakması şeklinde düşünür ve aya benzeyen sevgilinin gümüş tenine giydiği *keten gömleğinin* nasıl olup da yanmadığına şaşıtığını ve bunun hârikulâde bir durum olduğunu ifade eder.⁹³ Mezâki'nin Sultan Murad'ın kasrı için yazdığı ve hâlenin gömleğe benzetildiği tarih manzumesinde ise “*ayın emniyet*

⁸⁹ İskender Pala, *a.g.e.*, s. 57.

⁹⁰ *Hâzık Mehmed Efendi'nin Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Eserleri ve Divanı'nın Tenkitli Metni*, haz. Hüseyin Güfta, Atatürk Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1992, G. 183/4.

⁹¹ *Vahyî Divanı ve İncelemesi*, haz. Hakan Taş, İstanbul Üniversitesi (Doktora Tezi), İstanbul 2004, G. 240/7.

⁹² *Nâbî Divanı I-II*, haz. Ali Fuat Bilkan, MEB Yay., İstanbul 1997.

⁹³ Hâzık, G. 177/4.

dolu gömleği” ifadesine yer verilerek ay-gömlek münasebetinin farklı ve olumlu bir yönüne işaret edilir.⁹⁴

g ü n e ş , g ü n , s a b a h

Güneş, sabah ve gömlek münasebetine, güneşin sevgilinin aşkı sebebiyle gömleğini çâk etmesi, doğuşu ve sabahın oluşu çerçevesinde yer verilir. Güneş, sevgiliye olan aşkı sebebiyle her sabah gül gibi gömleğini çâk eder.⁹⁵ Fuzûlî, aşağıdaki beytinde kendisine seslenir ve “Ey Fuzûlî, sabah gibi aşk ve şevk içinde gömleğini öyle parçala ki kimse onun yakasını eteğinden ayırt edemesin” der:

Subh-veş çâk et Fuzûlî pîrehan aşk içre kim
Bilmeye kimse giribânından anuñ dâmenin (Fuzûlî, G. 221/5)

Sabahleyin güneş ufkun yakasından doğar, ışıkları eteğe kadar iner ve her tarafı kaplar. Güneşin yakası şarktır; dolayısıyla ışık da şarktan garba, bir uçtan diğer uca kadar yayılır. Şair de gömleğini, yakası ile eteği birbirinden ayırt edilemeyecek derecede, tıpkı sabahın olmasıyla güneş ışınlarının her yanı kaplayışı gibi bir uçtan bir uca yırtmayı arzu etmektedir.⁹⁶

4. Can, ruh, cisim, beden, ten

Can veya ruh ile gömlek münasebetinde, sevgilinin teninin son derece latif oluşunun, âdeta ruh gibi tasavvur edilmesinin payı vardır. Teni, cismi ruh olarak kabul edilen sevgilinin gömleği de o ruhu saran, varlığını belli eden ve görünür kılan bir kalıp olarak düşünülür. Azmî-zâde Hâletî’nin aşağıdaki beytinde böyle bir yaklaşıma yer verilir:

Ol şüh ki başdan ayaga rûh-ı revândur
Pîrâheni gûyâ ki anuñ kâlb-ı cândur (Azmî-zâde Hâletî, G. 295/1)

Benzer yaklaşım çerçevesinde Neylî ve Mesîhî, bedensiz can, ruh görmek isteyen, âdeta serâpâ ruh olan o sevgiliye gömleksiz iken bir bak-sın demekte⁹⁷; Nâşid de gümüş tenli sevgiliyi gömleksiz görmesiyle, aslında halli zor bir mesele olan ruhun mahiyeti probleminin kendisi için

⁹⁴ *Mezâkî, hayatı, edebî kişiliği ve Divanının tenkidli metni*, haz. Ahmet Mermer, AKM Yay., Ankara 1991, Tar. 6/17.

⁹⁵ *Ahmedî Divanı ve Dil Hususiyetleri: Gramer, Sentaks, Sözlük*, haz. Yaşar Akdoğan, İstanbul Üniversitesi (Doktora Tezi), İstanbul 1979, G. 515/6.

⁹⁶ Ali Nihat Tarlan, *a.g.e.*, s. 546-547.

⁹⁷ *Ahmed Neylî Divanı*, haz. Atabey Kılıç, Ege Üniversitesi (Doktora Tezi), İzmir 1994, G. 72/1; *Mesîhî Divanı*, haz. Mine Mengi, AKM Yay., Ankara 1995, G. 98/2.

çözüldüğünü dile getirmektedir. Zîrâ ruh denen şeyi, sevgilinin gömleksiz hâline bakmak suretiyle ayan beyan karşısında görmüş ve bu konuda artık herhangi bir tereddüdü kalmamıştır.⁹⁸ Şayet bu konuda tereddüdü olan ve rûh-ı mücessem nasıl bir şey olduğunu görmek isteyen varsa, sevgilinin gömleğinin yırtığından yahut aralığından görünen bedenine bakması yeterli olur:

*Ger dilersen nic'olur rûh-ı mücessem göresin
Cismine eyle nazar pîrehehi çâkinden*

(Tâci-zâde Ca'fer Çelebi, G. 157/2)

Sevgilinin cisminin ruha benzetildiği Nehcî'ye ait bir beyitte ise ruhun her türlü zarardan emin bulunduğu, dolayısıyla gömlek gibi maddi bir unsurdan sevgilinin neden ıstırap duyduğunun anlaşılacağı dile getirilir.⁹⁹

cisim, beden, ten

Cisim-gömlek münasebetinde ağırlıklı olarak dile getirilen husus, kimi âşıkların kendilerinden geçmek suretiyle gömleği değil cisimlerini çâk etmeleri,¹⁰⁰ hatta bunu âşıklar arasında bir üstünlük kıstası olarak görmeleridir. Osman Nevres, aşağıdaki beytinde âşıkların pîri olarak bilinen, bu vadiye ilk akla gelen isim olan Mecnun'un, aşkı uğrunda en fazla gömleğini parçalayan olduğunu oysa marifetin, gömlek değil sîne parçalamak olduğunu, kendisinin sînesini parçalamak suretiyle bu konuda Mecnun'u geride bıraktığını ifade eder:

Pîreheh çâk eyledi Mecnûn ben etdim sîne çâk

Kanda çâk-i sîne Nevres kanda çâk-i pîreheh (Osman Nevres, G. 242/6)

5. Gonca, gül, lâle, nergis, semen (yâsemen)

Gonca, klâsik şiirde genellikle sevgilinin ağzı için kendisine benzeten olarak kullanılır. Açılmamışlık özelliği vurgulanan goncanın gülmesi açılması anlamına gelir. Açılması aynı zamanda, sînesini, gömleğini yırtması şeklinde değerlendirilir ve gömlekle ilgili çeşitli tasavvurlarda kulla-

⁹⁸ *Divan-ı Nâsîd: İnceleme-Tenküli Metin*, haz. Lütfi Alıcı, İnönü Üniversitesi (Doktora Tezi), Malatya 1998, G. 1/10.

⁹⁹ *XVII.yy. Divan şairi Nehcî: Hayatı, Eseri, Edebî Kişiliği ve Divanının Tenküli Metni*, haz. Neslihan Koç-İlknur, Gazi Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2003, G. 39/2.

¹⁰⁰ *Azmî-zâde Hâletî*, G. 40/2.

nılır.¹⁰¹ Bu çerçevede beyitlerde, rüzgârın bahçede goncayı gömlekten çıkardığından, açılıp gül olduğundan dolayısıyla da bahçelerin gül ve nesterenle dolduğundan;¹⁰² murad goncasının cefâ dikenine sabretmek suretiyle zevk ve safâ elbisesini *gülden gömlek* hâline getirdiğinden;¹⁰³ goncanın yeni gelininin gömleğinin kırmızı vâlâdan yapılmak suretiyle süslediğinden¹⁰⁴ ve *goncanın gömleğini* bâdeden men etmesi gerektiğinden¹⁰⁵ söz edilir. Gonca yaprağının gömleğe benzetildiği aşağıdaki beyitte ise sevgilinin gömlek içinde gizlenmiş gibi duran nazik bedeni ile gonca perdesi altında gizlenen taze gül arasında ilgi kurulduğu görülür:

*Pîrehen içre ki nâzûk bedenün oldı nihân
Perde-i goncada gûyâ gül-i ter pinhândur*

(Tâci-zâde Ca'fer Çelebi, G. 48/6)

g ü l

Gül, klâsik şiirde en çok sözü edilen çiçektir. Rengi, kokusu, narin ve lâtif oluşu gibi pek çok özelliğinden dolayı ve hemen her vesileyle şairler bu güzel çiçeği anmışlardır. Gül-gömlek münasebetine ise ağırlıklı olarak renk ve koku itibarıyla yer verilmiş, bunun yanında gömleğin yapıldığı kumaşın da tıpkı gül yaprağı gibi ince ve narin olduğu vurgulanmıştır. Beyitlerde ayrıca, saba rüzgârının sevgilinin haberini gül bahçesine iletmesiyle gül Yusufu'nun hasretle gömleğini parçaladığı¹⁰⁶; gülün Yusuf'a, yaprağının *Yusufun kanlı gömleğine*, bülbülün de bu durum karşısında ağlayan inleyen Yakup'a benzetildiği;¹⁰⁷ *güllerin gömleğini* hoş kokulu kılmak için şebnemin gül suyu, parlak goncanın da gülabdan olduğu ifade

¹⁰¹ İskender Pala, *a.g.e.*, s. 204.

¹⁰² Cemâlî, b. 964; Gül-i nesrin de denilen nesteren, sarmaşık gülü, yediveren gülü, katmerli gül vb. gibi isimlerle adlandırılan, hem beyaz hem de kırmızı renkte olabilen bir çeşit yabanî güldür ve eski şiirimizde daha ziyade nesteren veya nesrin adıyla kullanılmıştır (Tahir Üzgör, *Gül Redifli Şiirler ve Fuzûlî'nin Gül Kasidesi Üzerine Bir İnceleme* [yayımlanmamış inceleme], s. 3-4).

¹⁰³ *Neccar-zâde Rızâ Divanı*, haz. Mehmet Özdemir, Afyon Kocatepe Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), Afyon 1999, G. 69/4.

¹⁰⁴ Tâci-zâde Ca'fer Çelebi, Ksd.10/13.

¹⁰⁵ Behiştî, G. 242/3.

¹⁰⁶ *Karamanlı Nizâmî, Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divanı*, haz. Halûk İpekten, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1974, G. 120/3.

¹⁰⁷ *Gelibolulu Sun'î Divanı ve Tahlihi*, haz. Halil İbrahim Yakar, İstanbul Üniversitesi (Doktora Tezi), İstanbul 2002, G. 189/3.

edilmiştir.¹⁰⁸ Nefî'ye ait aşağıdaki beyitte ise, gülün bahar meclisinin âyin ve erkânını bir bir sıraladığı ve bu çerçevede perde altından çıkıp yine yakasını açtığı, yasemenin de ortama uymakta gecikmeyerek elbisesiz ve gömleksiz bir hâlde serve sarıldığı dile getirilir. Beyitte ayrıca bir zamanlar servilere gül, yâsemen vb. çiçeklerin aşılınıp sardırıldığı âdetine de işaret edilmektedir:

*Ne câme var ne pîrehan serve sarılmış yâsemen
Gül taşra düşmüş perdeden açmış giribânın yine* (Nefî, G. 103/3)¹⁰⁹

l â l e

Lâle, bilhassa kırmızı renginden dolayı çeşitli kumaşlara, kanlı kefeneye, gömlek vb. elbiselere benzetilmiş,¹¹⁰ lâle-gömlek münasebetine ise daha ziyade, lâlenin kanlı bir gömlek giydiği ve yakasını parçalamış olduğu tasavvuru yol açmıştır. *Gül renkli gömlek* giyinen bir güzel olarak da düşünülen *lâlenin*¹¹¹ *gömleği* daima kanlıdır:

*Peyâm-ı hâl-i ruhundan belirmede eserin
Ya kanlı gömleğin ey lâle ya kara haberin* (Semendireli Cinânî)

Eskiden birinin öldürüldüğüne yahut yaralanıp öldüğüne delil olmak üzere *kanlı gömleğini* getirmek âdeti. *Yusuf'un bir hayvan kanına batırılmış gömleğini* babası Yakup'a götürən kardeşleri, Yusuf'u bir kurdun yediğini söylemiş ve gömleğini delil olarak göstermişlerdi.¹¹² Yukarıdaki beyitte bu olaya telmihte bulunulur ve lâle, *kanlı gömlek* giymiş olarak tasavvur edilir.

Sevgilinin gül renkli yanağının gamıyla ölen âşık, aşk şehidi sayıldıklarından lâle onlar için kanlı kefen hazırlar.¹¹³ Tıpkı gül gibi, *lâlenin yurtlanmış gömleğini* göstermesi de bülbülün figana başlamasına yol açar.¹¹⁴ Aynı zamanda ciğeri kanlı, gömleği parça parça olmuş bir âşık olan lâle,¹¹⁵ güzellerin yanaklarının alımlılığından yanıp yakılmış, elbisesi de kendisi için ateşten bir gömlek olmuştur.¹¹⁶

¹⁰⁸ Şeyhülislâm Yahyâ, Ksd. 2/4.

¹⁰⁹ *Nefî Divanı*, haz. Metin Akkuş, Akçağ Yay., Ankara 1993.

¹¹⁰ Ahmet Kartal, *Klâsik Türk Şiirinde Lâle*, Akçağ Yay., Ankara 1998, s. 89.

¹¹¹ Tâci-zâde Ca'fer Çelebi, Ksd. 11/1.

¹¹² Ahmet Talât Onay, *a.g.e.*, s. 240.

¹¹³ Kütahyalı Rahîmî, Ksd. 2/47.

¹¹⁴ *Bâkî Divanı*, haz. Sabahattin Küçük, TDK Yay., Ankara 1994, Ksd. 7/12.

¹¹⁵ Yenipazarlı Vâlî, b. 717.

¹¹⁶ *Necâtî Beg Divanı*, haz. Ali Nihat Tarlan, Akçağ Yay., Ankara 1992, G. 254/4.

nergis

Klâsik Türk şiirinde nergis, göz şeklinde olması ve bünyesinde uyuşturucu özelliğinin bulunduğundan düşünülmesinden hareketle daha çok sevgilinin gözüyle ilgili benzetmelerde kullanılmıştır.¹¹⁷ Gömlekle ilgili kullanımlarda da ağırlıklı olarak göz benzerliğinin vurgulandığı, nergis ile Yakup peygamberin gözü arasında ilişki kurulduğu görülür. Yakup'un Yusuf'a olan hasretiyle ağlamaktan görmez olan gözleri, yine Yusuf'un gömleğini gözlerine sürmesiyle açılmış ve görür olmuştur. Bu olaya telmihte bulunulan beyitlerde gül Yusuf'a, nergis de Yakup'a benzetilmiş, nergisin açılması *gül Yusufu'nun gömleğinin kokusuna bağlanmış*.¹¹⁸

Nühket-i pîrehen-i Yûsuf-ı gülden açılır

Nüekim dîde-i Ya'kûb peyâmbere nergis (Karamanlı Nizâmî, Ksd. 5/7)

semen (yasemen)

Beyitlerde daha çok semen şekline yer verildiğini gördüğümüz, beyaz renkli ve güzel kokulu bir çiçek olan yasemen, sevgilinin başta yüzü, yanağı ve saçları olmak üzere güzellik unsurları için kendisine benzetilen olur.¹¹⁹ Semen (yasemen)-gömlek münasebetine ise daha ziyade sevgilinin semene benzetilmesi, semen gibi *gönlekcek görülmesi*, *gönlekcek oyuna girmesi*, gömleğini safâdan çâk etmesi,¹²⁰ yaprağının gömleğe benzetilmesi¹²¹ ve sevgilinin gömleğinin yasemen kokusundan olması çerçevesinde yer verildiği görülmektedir.

Pek çok örnekte semenin gönlekcek oyuna girdiğine değinilir. Beyitlerden hareketle de, *gönlekcek girilen oyunun*, oyuna girenlerin kıyafetlerini çıkarıp üzerlerinde sadece gömleklerinin kaldığı bir oyun olduğu anlaşılmaktadır.¹²² Hayâlî'nin çıplak bir rakkası anlattığı aşağıdaki beytinde de bu tür bir oyuna işaret edilmektedir:

¹¹⁷ Cemal Kurnaz, *a.g.e.*, s. 540.

¹¹⁸ Ahmet Talât Onay, *a.g.e.*, s. 442.

¹¹⁹ İskender Pala, *a.g.e.*, s. 568.

¹²⁰ Tâci-zâde Ca'fer Çelebi, Ksd. 26-9.

¹²¹ Mürekkepçi Enveri, G. 218/1.

¹²² Onay'ın kaydettiğine göre, bir zamanlar Kâğıthâne âlemlerinde külhanbeyleri, biraz utanma duygusu olanların seyrinden kaçındıkları ve günümüzde halk arasında "aç aç!" olarak da adlandırılan türden oyunlar oynarlarmış. Bu oyunlardan "satar" adı verilen ve en rezilinde, birisi oyuna çıkar, etrafındakiler el vurarak "Dellâl!, Dellâl!, Yâ Dellâl!" der, bunun üzerine külhanbeyi ceketinden başlamak üzere sırasıyla yelek, gömlek, pantolon ve nihayet iç donunu çıkarır, orta yerde çırılçıplak kalırmış. Gerek gönlekcek oynanan, gerekse gömlek yakılan oyunlar da bu türden kopuk oyunları olmalıdır (Ahmet Talât Onay, *a.g.e.*, s. 176).

Gül ü lâyleyle zeyn olmuş cemenler

Oyuna girdi gönlekcek semenler

(Hayâlî, Dîbâce-i eş'âr-ı gül-i sad-berg, b. 2)

Necâtî'nin aşağıdaki beytinde gül goncalarının hava almak, bahar kokusu koklamak için düğmelerini çözdüğü, göğüslerini açtığı bir ortamda, yasemen de raks için üzerindeki çıkarıp sadece gömleğiyle kalmış bir dilber olarak tahayyül edilir:

Goncalar kesb-i hevâ etmege çözmüş tüğmesin

Oynamağa bâğda gönlekcek olmuş yâsemen (Necâtî Beg, Ksd. 20/13)

6. H a m a m

Hamam-gömlek münasebetine genelde, gömleğin aşırı sıcak sebebiyle çıkarılması ya da sevgilinin gömleğini çıkarmasının, bulunduğu ortamın aşırı ısınmasına yol açması şeklindeki tasavvurlarla değinildiği görülmektedir. Azmî-zâde Hâletî, bir kasidesinde aşırı sıcaklar sebebiyle dünyanın hamama döndüğünü, bu nedenle halkın elbise ve gömleğini çıkardığını dile getirir.¹²³ Yahya Bey ise, hamama giren güzel ile hamamın sıcaklığı arasında ilişki kurar ve hamamın böylesine sıcak oluşunu, o gül yüzlü güzeli halvet bölümünde bir başına ve gömleksiz bir hâlde iken kucaklamasına bağlar:

Nice germ olmasun hammâm o gül yüzlü nigâr ile

Tekellüf çekmeyüp halvetde gönleksüz kocar am (Yahya Bey, G. 490/4)

7. K a b â

“Üstlük libâs, uzun entari, cübbe ve kaftan” anlamlarında olan kabâ, önceleri “savaşta zırh üzerine giyilen pamuklu elbise” anlamında kullanılmakta iken sonraları “astarsız uzun kumaş entari”ye denilmiş, hatta zamanla “ipekli kumaştan yapılan elbise” anlamında da kullanılmıştır. Kabâ, Fars dilinde “yırtık” anlamına da geldiğinden, kelimenin bu anlamından hareketle “önü açık kaftan” anlamında da kullanılmış ve önünün açık olmasından dolayı önü yukarıdan aşağıya dek yırtılan gömlek, cübbe veya câmeye de kabâ denmiştir.¹²⁴ Kabâ ayrıca “kaba, sert” vb. anlamına da geldiğinden bazı örneklerde kelime tevriyeli ve cinaslı bir şekilde kullanılmıştır.

¹²³ Azmî-zâde Hâletî, Ksd. 14/2.

¹²⁴ Şemseddin Sâmî, *a.g.e.*, s. 1047; Ferit Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 571; Ahmet Talât Onay, *a.g.e.*, s. 223-224; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yay., İstanbul 1971, II, 112; İskender Pala, *a.g.e.*, s. 297.

Kabâ-gömlek münasebetine daha çok sevgiliyi sarmaktan kaynaklanan kıskançlık, darılma vb. hâlleri, çâk edilmeleri, kabâ ve gömlek arasındaki üstünlük karşılaştırması, rekabet vb. açılardan değinilir. Sevgilinin tenine temas etme, onunla vuslata erme konusunda gömlek karşısındaki durumu ele alınan kabâ, kumaşı altın sırmadan dokunmuş olsa bile bu konuda gömlekle asla karşılaştırılmaz.¹²⁵ Sevgilinin ilk önce gömleği tarafından sarılması, âşık ve kabânın ortak derdidir. Hâl böyleyken ve sevgiliyi saranın gömlek olmasına rağmen, kabânın uzaktan kendisine darılmasına âşık bir anlam veremez.¹²⁶ Gömlek gibi, sevgiliyle sîne-be-sîne olamayan kabâ, bu duruma daha fazla tahammül edemez ve yakasını eteğine dek yırtar.¹²⁷ Âşık, sevgiliyi kabâsı üzerindeyken gördüğünde bile kötü olur, haklı olarak sadece gömleği ile görürse hâlinin nice olacağına dair endişeye kapılır.

8. Kan, kanlı gömlek, kandan gömlek

Kan ile gömlek arasındaki ilişki ağırlıklı olarak *kanlı gömlek* tasavvuruna dayanır. Kefenin de kanlı bir gömleğe benzetildiği klâsik Türk şiirinde, *kanlı gömlek* giyindiği düşünülen başlıca unsurlar arasında âşık, Yusuf, gül ve lâle bulunmaktadır.

Fuzûlî'nin aşağıdaki beytinde âşığın kandan bir gömlek giydiği görülür:

Andanam rüsvâ ki seyl-âb-i sirişkim çâk eder
Zahm-i tîğîn kanı giydirdikçe pirâhen baña (Fuzûlî, G. 11/3)

Âşığın sînesinde, teninde, sevgilinin bakış okları, kaş hançeri ve yan bakış kılıcı ile açılmış yaralardan akan kanın bütün vücudu örtmüş olarak tahayyül edilmesi, kandan bir gömlek giyildiği tasavvurunu doğurmuş; mütemâdiyen akan göz yaşlarının kanı yıkayıp, yer yer silmesi bu gömleğin yırtılması olarak değerlendirilmiştir. Bu ise âşık için asla kabullenilemeyecek ve onu âleme rüsvâ etmeye yetecek olumsuz bir durumdur; zîrâ âşık giydiği ve onun için övünç kaynağı olan bu *kanlı gömlekten* fazlasıyla hoşnuttur.¹²⁸

¹²⁵ *Edirneli Kâmî Divanı, İnceleme-Metin*, haz. Ali Yıldırım, Fırat Üniversitesi (Doktora Tezi), Elazığ 1995, G. 143/8.

¹²⁶ Münirî, *Pervâne Beg Mecmuası*, G. 4/73-1.

¹²⁷ *Figânî ve Divânçesi*, haz. Abdülkadir Karahan, İstanbul 1966, G.102/2.

¹²⁸ Ali Nihat Tarlan, *a.g.e.*, s. 35; Nahid Aybet, *a.g.e.*, s. 184.

Yenişehirli Avnî ise bir beytinde âşığın, sevgilinin kılıç yarasının aktıdığı kanlarla kaplı bedenine gömleğin yakışmayacağı, kandan oluşmuş bu nefis elbisenin kıymetini ancak çıplak bedeninin bileceğini dile getirir.¹²⁹ *Kanlı gömlek*, âşığın sevgiliyi iknâ etmesinde de önemli bir tanıktır. Sevgili uğrunda çektiği dertler yüzünden her an kanlı yaşlar akıtan, yaka parçalayan âşık, sevgiliye seslenir ve kendisine inanmaması hâlinde gelip kanlı gömleğinden sormasını ister:

*Yakalar çâk idüp derdünle kan ağıladuğum her dem
İnanmazsan tabibüm gel bu kanlı pîrehenden sor*

(Mürekkepçi Enverî, G. 49/2)

9. Kefen

Cenazenin yıkanıp kurulandıktan sonra gömülmek üzere sarıldığı bez olarak tanımlanan kefen, genellikle beyaz keten veya pamuklu bezden yapılır. Yensiz, yakasız, dikişsiz ve oyasız sade birkaç parça bezden ibaret olan kefenin boyun kısmından ayaklara kadar uzanan ve gömlek yerine de geçen parçasına kamîs adı verilir¹³⁰.

Kefen-gömlek münasebetine en çok âşık ekseninde yer verildiği görülür. Fakr u zarurettten ölmek üzere olan âşık için elbisesi tabut, gömleği de kefen olur.¹³¹ Âşık tükenmiş, âdeta ölmüş cismi için kefenden daha iyi bir gömlek olamayacağını düşünür.¹³² Sevgiliden ayrılık günü, âşık için mahşer günü gibidir. Mahşer gününde insanlar üryan bir hâlde buluncaklarından ve kefenleri dahi olmayacağından, sevgiliden ayrı olduğu zaman içinde âşığın da gömleğe ihtiyacı olmayacaktır.¹³³ Sevgiliden ayrılık aynı zamanda bir fenâ günüdür ve böyle bir günde âşık için en ideal kefen, *yâr gömleği*dir.¹³⁴ Sevgilinin lütfedip gömleğini âşık için kefen yapması, âşığın kabrinde güller açmasına sebep olacaktır.¹³⁵ Âşık, giydiği kabâ ve gömleğini sevgili uğrunda parçalamaması hâlinde kabâsının mezarı, gömleğinin ise kefeni olması ahdinde bulunur.¹³⁶ Âşağıdaki beyitte, âşığın gam

¹²⁹ Yenişehirli Avnî, G. 129/3.

¹³⁰ Mehmet Keskin, "Kefen", *İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., Ankara 2002, 25, 184-185.

¹³¹ Necâti Beg, G. 156/5.

¹³² Üsküplü İshak Çelebi, G. 146/4.

¹³³ Revânî, Şüca, *Dîvan (Gazeller Bölümü)*, haz. Mehmed Çavuşoğlu, OTAP, G. 448/1.

¹³⁴ Hayâlî, G. 311/27-3.

¹³⁵ Keçeci-zâde İzzet Molla, *Dîvan-ı Bahâr-ı Efkâr*, haz. Ömür Ceylân, Ozan Yılmaz, Kitap Sarayı, İstanbul 2005, G. 415/2.

¹³⁶ Fuzûlî, Tah. I/4, 5.

değil de aşk sebebiyle, yani vuslat anında ölmesi hâlinde, sevgilinin sînesinin mezarı, gömleğinin de kefeni olacağı belirtilir:

*Gam degil aşk-ı mahabbetle ölürsem zîrâ
Makberim sînen olupdur kefenim pîrehenün* (Hafîd, G 157/3)¹³⁷

Aşk ehli kimseler gibi diğer âşıklar da kendilerini aşk şehidi olarak görür ve normal bir kefene ihtiyaçları olmadığından, hatta kanlı kefenleriyle gömülmek istediklerinden dem vururlar. Bu meyanda âşğın yara bere içinde kalmış cismine gömlek gerekmediği gibi, aşk gamının kılıcıyla ölmüş kişiye de kefen gerekmez;¹³⁸ zîrâ o bir aşk şehididir.

10. Sevgili

Tıpkı âşık gibi sevgili de diğer tüm münasebetlerde olduğu gibi gömlekle ilgili kullanımların da çoğu kez merkezinde yer alır ve sevgili-gömlek münasebetine, genelde sevgilinin gömleğini giyinmesi, çıkarması, gömlekleli ya da gömleksiz oluşu ve gömleğinin çeşitli vasıfları ekseninde değinildiği görülür. Bir kısmına diğer ilgili maddelerde de değindiğimiz bu tahayyül ve tasavvurlar arasında sevgilinin teninin semen yaprağından, gömleğinin ise gülden olması; *gül renkli gömlek* giymesi, *gül gömlekleli goncaya* benzetilmesi,¹³⁹ bedeninin güle, gömleğinin de gül yaprağına benzetilmesi,¹⁴⁰ gömleğinin safa vermesi,¹⁴¹ gömleğinin kokusunun goncalara bile yaka yırttıracak etkide olması,¹⁴² güzelliğinin hayâlinin lâleyi sînesine dâğ vurmaya, güllü de gömleğini parçalamaya yöneltmesi,¹⁴³ *gül gömlekleli sevgilinin* temmuz sıcağı ile açılıp saçılması, gömleğinin yakası bir tarafta, eteğinin yırtmacı bir tarafta iyice dağıtmış bir hâlde bulunması,¹⁴⁴ gömleğinin yırtık veya aralık duran kısmından güneş benzeri sînesinin görünmesi,¹⁴⁵ gömleğinin yırtığından görülen gümüş sînesinin âşğın sabır yakasını yırtmasına yol açması,¹⁴⁶ önce kabâsını, ardından gömleğini çıkarması ve

¹³⁷ XVIII.yy. *Divan Şairi Hafîd: Hayatı, Eseri, Edebî Kişiliği ve Divan'ının Tenkitli Metni*, haz. Hacer Ünal, Gazi Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2003.

¹³⁸ Vecdî, G. 11/1.

¹³⁹ Azmî-zâde Hâletî, G. 96/3.

¹⁴⁰ Zâtî, G. 721/1.

¹⁴¹ Nefî, G. 111/2.

¹⁴² Tâci-zâde Ca'fer Çelebi, G.13/2.

¹⁴³ Ahmedî, G. 524/8.

¹⁴⁴ Nedim, Ksd. 2/14.

¹⁴⁵ *Usûlî Divanı*, haz. Mustafa İsen, Akçağ Yay., Ankara 1990, Ksd. 2/11.

¹⁴⁶ *Ebübekir Sâmi Paşa Divanı, Tenkitli Metin*, haz. Musa Tozlu, Sakarya Üniversitesi (Yüksek Lisans), Sakarya 2005, G. 73/2.

bu hâliyle nesteren gülüne benzemesi,¹⁴⁷ gömleksiz hâlinin rûha ve cana benzetilmesi, gül bahçesinde *gönlekcecik bulunması* ve yâsemen tarafından seyredilmesi,¹⁴⁸ gömleksiz sarılmak istenmesi, onun gömleğini çıkarmasının Yusuf'un zindandan çıkışına benzetilmesi, Yusuf gibi güzel olduğu tasavvurundan hareketle *gül gömleklî Yusuf* olarak düşünülmesi ve bulunduğu yeri Yusufistan'a döndürmesi,¹⁴⁹ hamamın sıcaklığının sevgilinin orada gömleksiz bulunuşuna bağlanması, gömleğinin sevgili üzerine titremesi,¹⁵⁰ gömleğinin sevgiliyi koynuna alması, onunla vuslatta olması, rakibin sevgili ile gömleksiz bir şekilde birlikte bulunması vb. sayılabilir.

Müreккеçi Enverî'nin aşağıdaki beytinde, baharın gelişiyile birlikte güzellerin yeşil kabâlarını, üstlüklerini çıkarıp üzerlerinde bir tek gömlekleri olduğu hâlde gezintiye çıktıklarına, arz-ı endâm ettiklerine değinilir:

*Kabâ-yı sebzen güller soyındı sîm-tenlerle
Bahâr eyyâmı geldi seyr iderler pûreherlerle*

(Müreккеçi Enverî, G. 214/1)

Bahar gelmiş ve güzeller yeşil elbiselerini çıkarmış, gümüş tenleri ve tüm alımlılıklarıyla açılıp saçılmış, üzerlerine başka bir şey alma gereği duymadan sadece gömlekleriyle dolaşmaya çıkmışlardır. Klâsik şiirde sıkça görülen elbise renklerinden biri de yeşildir. Makam ve mevsimlere göre değişen elbiselerin baharı hatırlatan yönü, yeşil renk üzerine yapılan teşbih ve tenasüplere dayanır. Bahar gençlik, tazelik, neşe ve umut demektir. Bütün bu özellikler, giydiği yeşil elbise sebebiyle sevgilinin vücuduna da yansır. Bahar mevsiminde bağ, bahçe ve bostanlar da sebz, yani yeşil giyinirler. Bu anlamda sevgilinin yeşil elbisesi, tabiatın tüm canlılığıyla onun üzerindeki yansıması olur.

11. Şem', pervâne, fanus, fanus örtüsü, fener, fener örtüsü

Şem' (mum), çerâğ (kandil), fanus ve fener bir zamanlar aydınlatmada kullanılan önemli araçlardır. Gece keleşi de denilen ve mumun ayrılmaz bir parçası olan pervâne ise ışığın etrafında cazibeyle dönen ve hi-

¹⁴⁷ Hamîdî-zâde Celîlî, b. 774.

¹⁴⁸ Hayretî, Ksd. 16/13.

¹⁴⁹ Vahyî, G. 243/5.

¹⁵⁰ Nev'î, G. 507/1.

¹⁵¹ Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, VI, 471, 476; Pervin Çapan, *a.g.m.*, s. 182.

kâyeye göre ışığın özüne âşık bir varlıktır.¹⁵² Eskiler ateşte belli bir cazibe olduğuna ve gece dolaşan hayvanların ışığın cazibesine tutulduklarına inanmışlardır. Bu yaklaşımdan hareketle şairler de, güzellikleriyle âşıklarını cezbeden fakat bir türlü vefa göstermeyen sevgililerini, pervâneleri cezbedip yakan muma, kendilerini de yanıp yakılan pervâneye benzetmişlerdir.¹⁵³

Şem', fanus ve fenerin gömlekle münasebeti genelde, âşığın gönlünün muma, cisminin, teninin fanusa veya fenere, gömleğinin ise bunların üzerine örtülen-geçirilen örtüye-kılıfa benzetilmesine dayanır.¹⁵⁴ Bununla birlikte hem âşığın, hem de sevgilinin bedenlerinin muma, gömleklerinin fanusa benzetildiği, ayrıca şem' ve pervânenin alegorik hikâyelerine telmih çerçevesinde gömlekle olan ilgilerine sıkça yer verildiği görülür.

Sevgilinin gömlekle görülmesi, fanus içindeki muma benzetilmesine yol açmış, bu benzetmede sevgilinin teninin mum gibi yakıcı olmasının ve ışık saçmasının da rolü olmuştur.¹⁵⁵ Sevgiliden ayrı kalan âşık, ayrılık günlerinde mum gibi yanmış, ateşler içinde kavru lan gönlü mum, teni mumun bulunduğu fanus, kanlı gömleği ise fanusun üzerine örtülen gül renkli bir örtü olarak tasavvur edilmiştir:

*Fırkatünde her gice dil şem'dür fânûs ten
Kana Yunmuş gönlegüm üstinde gül-gün pîre hen*

(Tâci-zâde Ca'fer Çelebi, G. 162/1)

Gömleğin fenere benzetildiği bir beyitte, âşığın tüm bedeni âni bir kıvılcımla yanıp kül olmuş ve gömleği sînesi üzerinde bir fener misali kalmıştır. Beyitte, bir yandan âşığın ateşler içinde kalan teni ile mum arasında; gömleği ile de fener arasında ilgi kurulmuş, aynı zamanda, tenin yanmasına mukabil gömleğin yanmayı şı ile içinde ateş bulunmasına rağmen fenerin yanmayı şına duyulan şaşkınlık dile getirilmiştir.¹⁵⁶

Gül yaprağının gömlek, goncanın da fanus olarak tasavvur edildiği aşağıdaki beyitte ise fanus-gömlek münasebetine farklı bir açıdan değinilir:

¹⁵² Pervin Çapan, "Şeyh Gâlib'de Ateş İmajına Dâir", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, KOCAV, S. 12, İstanbul 2005, s. 147.

¹⁵³ Ahmet Talât Onay, *a.g.e.*, s. 333-334.

¹⁵⁴ Meâlî, G. 216/5.

¹⁵⁵ *Haşmet Külliyyân*, Divan, haz. Mehmet Arslan, İsmail Hakkı Aksoyak, Dilek Matbaası, Sivas 1994, G. 38/5.

¹⁵⁶ Arpaemîni-zâde Mustafa Sâmî, Ksd. 21/37.

*‘Aks-i fânûs-ı gonceden görünür
Zîr-i gül-berg-i pîrehende çerâg*

(Tecellî, G. 73/2)¹⁵⁷

Beytte yer verilen hayal, fanus içinde yanan kandilin alevinin görünüşü ile henüz açılmamış olan kırmızı goncanın gömleğe benzetilen yaprakları içindeki şekli arasında bulunan benzerlikten kaynaklanmış olmalıdır. “Aks-i fânûs” ifadesi ile halkın “hayal feneri” dedikleri bir fânus çeşidine, “fânûs-ı hayâl”e işaret edilmiş olduğu da akla gelmektedir.¹⁵⁸

12. Vuslat, engel, rakip, mâni, yabancı, bîgâne, düşman, mahrem, kıskançlık, haset, sitem, içerleme, beddua

Klâsik şiirde âşığın temel hedeflerinden biri de vuslattır. Sevgiliden daima ayrı kalan âşık, sürekli acı çekmekte ve her ne pahasına olursa olsun vuslatı arzu etmektedir. Vuslata ermek pek de kolay olmamakla birlikte âşık asla vazgeçmez ve bir yandan vuslat kapısını ısrarla çalmaya devam eder, bir yandan da gerçekleşeceği ümidiyle türlü hayâllerle kendisini avutmaya çalışır. Hele bir de rakip kendisinden önce sevgiliyle vuslata erecek olursa bu durum âşık için tam bir yıkım olur.

Gömleğin tene temas etmesi, ona çok yakın olması sevgili ile vuslatta olduğu hayâlini doğurmuş, âşık bu yüzden gömleğe bazen imrenmiş ve gıpta etmiş, bazen de onu vuslata engel olan bir unsur olarak görüp içerlemiş, hatta ona kızmıştır. Fuzûlî aşağıdaki beytinde bazen elbisenin yeni gibi elini, bazen etek gibi ayağını öpmek, bazen de gömleğinin sarması şeklinde de olsa sevgiliyle vuslata ermenin hoşluğundan bahseder:

Hoşdur irmek ol beden vashna pîrâhen kimi

Geh el öpmek âstîn tek geh ayağ dâmen kimi (Fuzûlî, G. 286/1)

Sürekli vuslatı isteyen âşık, sevgiliye gömleksiz bir hâlde iken sarılmak arzusundadır. Bu isteği gerçekleşirse vücudundaki arzu nakışlarını gösterme imkânı doğacaktır.¹⁵⁹ Sinesindeki yaraların tedavisinde en iyi ilâcın sevgiliye sarılmak olduğunu düşünen âşık, bu isteğinin gerçekleşmemesi hâlinde hiç olmazsa gömleğini sarmak ister.¹⁶⁰ Vuslat öyle zordur ki o periye benzeyen güzel, تنها bir yerde ve üzerinde sadece bir gömlekle kalsa bile sırf bir bûsesini âşığa bin gümüş veya altına satar; dolay-

¹⁵⁷ *Tecellî ve Divanı*, haz. Sabahat Deniz, Veli Yay., İstanbul 2005.

¹⁵⁸ Ahmet Talât Onay, *a.g.e.*, s. 165; Ahmet Atilla Şentürk, *a.g.m.*, s. 179-180; Sabahat Deniz, *a.g.e.*, s. 255.

¹⁵⁹ Mezâkî, G. 368/4.

¹⁶⁰ Meâlî, G. 180/4.

sıyla bu durumda tam bir vuslatın maliyeti âşığın altından kalkamayacağı bir meblağa erişir.¹⁶¹ Bu meblağı ödemeyi göze alan ve bu uğurda gömleğini dahi satarak gömleksiz kalan âşıklar için de vuslat garanti değildir.¹⁶² Hasılı vuslat hayli zordur ve âşığın vuslat yolunda sarılacağı yegâne gömlek kefenidir, yani yaşadığı süre içinde vuslata ermesi neredeyse imkânsızdır.¹⁶³

Sevgiliyle vuslatı zorlaştıran ve imkânsız hâle getiren unsurlar arasında rakip de bulunmaktadır. Aslında sembolize edilmiş bir tipi temsil etmekle birlikte günlük hayatın türlü safhalarında yerine göre bazı şahıslara da alem olabilen rakip, en yalın ifade ile vuslata engel teşkil eden herkes ve de her şeydir.¹⁶⁴ Bu çerçevede âşığın sevgili ile vuslata ermesinde bir engel teşkil etmesi bakımından gömlek de bir tür rakip olarak değerlendirilmiştir. Aşağıdaki beyitte, gömleğin vuslat anında sevgili ile âşık arasına girerek engel teşkil ettiği ve âşığın sevgilisini sinesine sarmasına izin vermediği dile getirilir:

*Dem-i vuslatda girüp aramıza pîreheni
Koymaya sîneye sarmaga o nâzûk-bedeni*

(Gelibolulu Mustafa Âlî, Mur. 6/V-2)

Gömleğin vuslat anında arada engel oluşturduğu hususunda hemfikir olan âşıklar aynı zamanda bu konuda hayli dertlidirler.¹⁶⁵ Dolayısıyla bir gün olur da rüya gerçekleşir ve sevgili vuslat için gelirse gömleğin ara yerden çekilmesi,¹⁶⁶ asla araya konmaması,¹⁶⁷ nezaketen arada bulunuyor ise de çıkması,¹⁶⁸ engel teşkil etmesi hâlinde cennet elbisesi olsa bile parçalanması, dolayısıyla her ne surette olursa olsun vuslata mâni olmaması¹⁶⁹ istenir. Bazıları için ise vuslata ramak kalmış iken bu kez de sevgilinin naz

¹⁶¹ *Rezmî Divanı: İnceleme-Metin*, haz. Mehmet Gürbüz, Gazi Üniversitesi (Tamamlanmamış Yüksek Lisans Tezi), G. 171/2.

¹⁶² *Azmî-zâde Hâletî*, G. 698/5.

¹⁶³ *Fasîhi Divanı*, haz. Halûk Gökalp, Çukurova Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), Adana 2001, G. 309/2.

¹⁶⁴ Ahmet Atillâ Şentürk, *Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Rakib'e Dair*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1995, s. 40.

¹⁶⁵ Osman Nevres, G. 54/6.

¹⁶⁶ *Neccar-zâde Rızâ*, G. 201/3.

¹⁶⁷ *Şeyhülislâm Yahyâ*, G. 356/1.

¹⁶⁸ *Üsküplü İshak Çelebi*, G. 320/7.

¹⁶⁹ *Vahyî*, G. 148/5.

örtüsü gömlek olmuş ve arada bir perde oluşturarak vuslatı engellemiştir.¹⁷⁰ Bazı âşıkların engeli ise kendi cisim ve canlarıdır. Her hâlde en trajik durum da bunlarınkî olmalıdır. Nev'î'nin aşağıdaki beytinde bu zor duruma değinilir:

Tutalum çekdiñ kenâra pîrehensüz dilberi
Mâni'-i vuslat degül mi cism ile cân arada (Nev'î, G. 451/3)¹⁷¹

Bazı âşıkların lugatında ise zorluk diye bir kelime yoktur. Onlar her türlü engeli aşmakta kararlıdırlar. Bu uğurda engel eğer beden ise o da aşılacaktır. Nitekim böylesi bir engeli de aşanlar, sevince boğulur ve artık vuslata engel bir şey kalmadığını düşünerek şükrederler.¹⁷²

yabancı, düşman

Gömleğin engel veya rakip olarak değerlendirilmesinin yanı sıra bazı örneklerde yabancı veya düşman olarak ele alındığı görülmektedir. Edib Âmidî Mehmed Efendi'ye ait bir beyitte tenin, aşk yarasının ateşine yabancı olduğu bir durumda gömleğin de hayâl kucagının yarasına yabancı olduğu ifade edilir.¹⁷³ Rezmî'ye ait bir beyitte, dostlar tarafından iç gömlekten daha yakın görülse bile kişinin buna itimat etmemesi gerektiği, zîrâ gömleğin bile dünyada insana düşman olabileceği uyarısında bulunur.¹⁷⁴

mahrem

Aşağıdaki beyitte gömleğin tene en yakın unsur olması bakımından vücudun mahremi olarak tasavvur edildiği görülür:

'Aceb mi her kibârûñ bir gül-endâm olsa hem-râzı
Vücûduñ mahremidür cümleden elbette pîrâhen
(Ruznâmecî-zâde Şînâsî, G. LXVI/4)¹⁷⁵

kıskançlık, haset, sitem, iççerleme

Âşığın önemli vasıflarından biri de sevgilisini, başta ağıyar olmak üzere pek çok unsurdan kıskanmasıdır. Bu unsurlar arasında sevgilinin

¹⁷⁰ Hâzık, G. 188/4.

¹⁷¹ *Nev'î Divanı*, haz. Mertol Tulum, M. Ali Tanyeri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1977.

¹⁷² Ahmet Nâmî, G. 361/4.

¹⁷³ *Esad Mehmed Efendi ve Bağçe-i Safâ-endûz'u (İnceleme-Tenkitli Metin)*, haz.: Rıza Oğraş, Burdur 2001, 'Edib Âmidî Mehmed Efendi', G. 20/1.

¹⁷⁴ Rezmî Divanı, G. 372/5.

¹⁷⁵ *Rûz-nâmecî-zâde Şînâsî Divanı*, haz. Esat Harmancı, Kocaeli Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli 1999.

gömleği de bulunur ve gömleğinin gül yüzlü, nazik tenli sevgiliyi sarmasının yol açtığı kıskançlık, âşığın âdeti ciğerini parçalar:

*Hâr-ı gayretten ciger çâk oldu k'ol gül yüzünün
Pîrehan nâzik tenin n'için der-âgûş eylemiş* (Ahmet Paşa, G. 132/5)

Âşık, sevgilinin eteği ve gömleğine, sevgiliyi yabancı bakışlardan korruma ve kollama hususunda yeterince titiz davranmadıkları düşüncesiyle sitem eder.¹⁷⁶ Âşık, sevgilinin yüzünü görmeye bile razı iken, kâfir rakibin onu gömleksiz kucağına almasına dayanamaz ve bu duruma içerler.¹⁷⁷ Bu örnektekilerin aksine aşağıdaki beyitte gömlek karşısında farklı bir tutum sergileyen âşık, sevgilinin kendisinden sonra sadece gömleği tarafından sarılmasına tahammül edebileceğini belirtir:

*Şart-ı ismet bu mudur kim ola benden sonra
Seni pehlûya çeker pîrehanından gayri* (Nâilî-i Kadîm, G. 384/3)

beddua

Gelibolulu Mustafa Âlî, *Tuhfetü'l-Uşşâk* adlı eserinde, müstensihlerin semen ile semeni, fâzıl ile fâsıl kelimelerini birbirinden ayıramayacak kadar cahil oluşlarından, daha fazla para kazanmak için eseri bir an önce bitirmeye çalışmaları sebebiyle gösterdikleri dikkatsizliklerinden söz eder ve bu tür kişilere giyecek “bir gömlek bile bulamamaları” bedduasında bulunur:

*Bir görürse şemen ile semeni
Bulmasun bir giyecek pîrehani*
(Gelibolulu Mustafa Âlî, *Tuhfetü'l-Uşşâk*, b. 3000)¹⁷⁸

Aslında gördüğü eziyet ne denli olursa olsun, sevgiliye mümkün mertebeye sitem etmekten, beddua türü sözler söylemekten kaçınan âşık, sevgilinin kendisine yaptıklarına tahammül edemez ve nâdiren de olsa ağzından beddua anlamına gelebilecek sözler çıkarır. Yahya Bey, bir tür “kadir kıymet bilmez birinin eline düş de gör” anlamının da îma edildiği aşağıdaki beytinde, sevgiliye “gömleksiz kucaklanması, sarılması” bedduasında bulunur:

¹⁷⁶ Nedîm, G. 83/1.

¹⁷⁷ Edirneli Kâmi, G. 10/3.

¹⁷⁸ *Gelibolulu Âlî ve Tuhfetü'l-uşşâk*'ı, haz. İsmail Hakkı Aksoyak, Ankara Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1995.

*Bana itdiğini yârında bulsun
Göreyin am gönleksüz koculsun*

(Yahya Bey, *İstanbul Şehrengîzi* b. 125)

Amrî, cefâ etmek hususunda kantarın topuzunu kaçırdığını düşündüğü sevgilisi için daha ağır bir ifade kullanır ve gömleğinin kendisi için tez zamanda bir kefen olmasını dile getirir.¹⁷⁹

13. Yusuf

Klâsik Türk şiirinde adı en çok geçen peygamberlerden biri olan ve “Yûsuf-ı dil”, “Yûsuf-ı cân”, “Yûsuf-ı maksûd”, “Yûsuf-ı ümmîd” vb. adlandırmalar altında ele alınan Hz. Yusuf, Hz. Yakup’un oğludur. Adına Kur’an’da müstakil bir sûre bulunmakta ve hikâyesi “kıssaların en güzeli” olarak adlandırılmaktadır. Şair muhayyilesinin de katkısıyla içine bir aşk hikâyesi yerleştirilen bu kıssa, tarih boyunca edebiyata da konu olmuş ve yoğun bir şekilde işlenmiştir. Şairlerimiz müstakil Yusuf ve Züleyha mesnevîlerinin yanında, birçok vesileyle ve şiirleri arasına serpiştirmek suretiyle kıssanın pek çok unsuruna telmihte bulunmuş, çeşitli benzetme ve ilgiler ekseninde hikâyenin temel karakter ve temalarına çokça yer vermişlerdir.¹⁸⁰

Yusuf-gömlek münasebetine, Yusuf kıssasından hareketle ve genelde telmih çerçevesinde, Yusuf’un *gül gömleklili* oluşu, *kanlı gömleğinin* Yakup’a getirilmesi, Yakup’un üzüntüsünden günlerce ağlaması, gözlerine perde inmesi, bu durumdan Yusuf’un gömleğini koklayıp gözüne sürdüğünde kurtulması ve Yusuf’un gömleğinin parçalanması-yırtılması çerçevesinde yer verildiği görülür.¹⁸¹ Yusuf’un gömleğine ait vasıflar, aynı zamanda Yûsuf-ı sâni (ikinci Yusuf) ve *Yûsuf-ı gül-pîrehen* (*gül gömleklili Yusuf*) olarak adlandırılan sevgilinin gömleği için de geçerli kılınmıştır.

Yusuf’un gül gömleklili oluşu-Yûsuf-ı gül-pîrehen

Yusuf’un *gül gömleklili* oluşu, onun hâkim vasıflarından biridir. Gül maddesinde de değinildiği üzere Yusuf’un güle benzetilmesiyle gömleği ile gül arasında başta rengi ve kokusu olmak üzere çeşitli ilgiler kurulmuş, *gül gömleklili Yusuf* ibaresi tüm bu ilgilerin odağında yer almıştır. Sevgilinin

¹⁷⁹ *Amrî Divanı*, haz. Mehmed Çavuşoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1979, G. 85/3.

¹⁸⁰ Züleyhâ Muş, *Arap ve Türk Edebiyatlarında “Yûsuf u Züleyhâ” Hikâyelerinin Mukayesesi*, Marmara Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2000, s. 27.

¹⁸¹ Cemâl Kurnaz, *a.g.e.*, s. 67.

aynı zamanda Yusuf olarak görülmesi, âşğın da Yakup olarak düşünülmesine yol açmış, bu ise bilhassa gömlek eksenli benzetmelerin büyük oranda Yusuf kıssası üzerinden yapılmasına ve ağırlıklı olarak sevgilinin kastedilmesine yol açmıştır.

Nevres-i Kadîm, âdeta şairler adına genel bir açıklamada bulunduğu izlenimi veren aşağıdaki beytinde, Yusuf ile kastedilenin genelde sevgili olduğunu ve kıssaya telmihte bulunmaktan asıl maksadının sevgili ve gömleğini anlatmak olduğunu dile getirir. Böylece şairlerin kıssa-i Yusuf'la ilgilenmelerinin, telmihte bulunmalarının önemli sebeplerinden biri de belirtilmiş olur:

Garazım hep sen idiñ söyledim ihvâna tamâm

Kıssa-i Yûsufı dün pîreheñ zımında (Nevres-i Kadîm, G. 128/2)

Güzellik Mısır'ı içinde "*göl gömleklî Yusuf*" olan sevgili, âşğın can kuşunu bülbül, meskenini külbe-i ahzâna çevirir.¹⁸² Hatta gözleri ağlamaktan görmez olan gönül Yakubu için tüm dünyayı, hüzünler evine çevirir.¹⁸³ Âşık, zahide çattığı bir beytinde Yakup'un memleketi olan Ken'an ilini ona bırakırken, kendisi *göl gömleklî Yusuf*a tâlip olur.¹⁸⁴ Yakup misali sürekli hüzünler evinde beklese bile *göl gömleklî Yusuf*a kavuşmak, onu görmek âşık için mümkün olmayabilir;¹⁸⁵ *zîrâ gül gömleklî Yusuf*u neredeyse sadece düşte görmek mümkündür. Kendisini Yakup'a benzeten âşık da onu sadece düşünde görmekte, sürekli gördüğü ve hiç bitmesini arzu etmediği bu rüyadan uyanınca da tâbiri imkânsız bir şekilde ağlamaya, inlemeye başlamaktadır.¹⁸⁶ Yatağında uyuduğu taktirde kötü rüya görmenin imkânsız olduğu dile getirilen¹⁸⁷ ve güzelliğiyle gururlanmasına sebep olacağı endişesiyle aynaya bakmaması konusunda uyarılan¹⁸⁸ *göl gömleklî Yusuf*'un uğruna yanıp yakılan sadece âşık değildir, gömleği de onun üzerine titrer ve onu esen yelden korumaya çalışır:

Pîrâheni hıfz eyler eser yelden o mâhı

Ditrer turur ol Yûsuf-ı gül pîreheñ üzre

(Şeyhülislâm Yahya, G. 300/4)

¹⁸² Azmî-zâde Hâletî, G. 610/1.

¹⁸³ Yenişehirli Avnî, Ksd-Nat. 7/1; Yakînî, G. 150/4.

¹⁸⁴ Necâtî Beg, G. 16/3.

¹⁸⁵ Karamanlı Aynî, G. 503/4.

¹⁸⁶ Yakînî, Müf. 1.

¹⁸⁷ Azmî-zâde Hâletî, Mat. 414.

¹⁸⁸ *Fasîhî Divanı*, G. 231/4.

Yusuf'un Kanlı gömleği

Yusuf-gömlek münasebetinde üzerinde durulan bir diğer önemli nokta, *Yusuf'un kanlı gömleği*dir. Kıssada değinildiği üzere Yusuf'un büyük kardeşleri onu kıskanır ve hile ile kıra götürüp bir kuyuya atarlar. Babalarına ise “onu bir kurt yedi” der ve bir hayvanın kanını sürdükleri gömleğini de delil olarak getirirler. Bu olaya çok üzülen Yakup, hüzünler evi adı verilen kulübesine çekilir, ağlamaktan gözleri görmez olur ve bu süreçte o *kanlı gömleği* yüzüne sürmek ve koklamak suretiyle kendini avutmaya çalışır.

Hayâlî'nin Sultan Süleyman'a sunduğu “şekil” redifli kasidesinden aldığımız ve Yusuf kıssasına telmihte bulunulan aşağıdaki beyitte, yıldızlar onun kardeşlerine, “pîr-i nûrânî” olarak vafedilen babası Yakup güneşe, Yusuf sabaha ve kırmızılığından hareketle şafak vakti de *Yusuf'un kanlı gömleğine* benzetilmiştir:

Pîr-i nûrânîye nâgeh gelip ihvân-ı nücûm
Subh pîrâhenin ergürdü edip kan-şekil (Hayâlî, Ksd. 8/5)

Gönül Yakubu'nun gözlerinin kırmızılığının, güzellik Yusufu'nun kana bulaşmış gömleğinin düşüncesi sebebiyle olduğu düşünülmüş,¹⁸⁹ ayrılık derdi Yakup için âdetâ ateşten bir gömlek olmuş ve neredeyse *Yusuf'un kanlı gömleğinin* acısını unutturmuştur:

Yanında sanma kim pîrâhen-i hûnîn-i Yûsuf'dur
Bir oddan gönlek olmuş derd-i fırkat pîr-i Ken'ân'a
 (Azmî-zâde Hâletî, G. 783/4)

Yusuf'un gömleğinin kokusu

Yusuf-gömlek münasebetinde üzerinde en çok durulan hususlardan biri de Yusuf'un gömleğinin kokusu ve babası Yakup'un gözlerinin açılmasına vesile olmasıdır. Daha önce de değinildiği üzere Yakup'un gözleri, oğlu Yusuf'un hasretiyle ağlamaktan görmez olmuştur. Önceleri *kanlı gömleğini* koklamak suretiyle teselli bulan Yakup, oğlunun bir tür müjde ve yaşadığının bir belirtisi olarak gönderdiği gömleğini yüzüne, gözüne sürmüş ve gözleri açılmıştır.¹⁹⁰

¹⁸⁹ *Şeyhülislâm Es'ad ve Divanı*, haz. Muhammet Nur Doğan, MEB Yay., İstanbul 1997, G. 67/2.

¹⁹⁰ Orhan Şaik Gökyay'ın bildirdiğine göre, Hz. Yusuf'un, kardeşleriyle babası Hz. Yakup'a gönderdiği ve onun gözlerinin açılmasına sebep olan gömlek, aynı zamanda ilk tılsımlı gömlektir. Rivayete göre bu gömlek aynı zamanda Hz. İbrahim'i ateşten koruyan ve ondan oğulları ve torunlarına, sonra da Hz. Yakup'tan Hz. Yusuf'a nakledilen gömlektir (bk. Orhan Şaik Gökyay, *a.g.e.*, s. 369).

Yusuf'un gömleğinin kokusu etrafında oluşturulan tasavvurlarda, sevgilinin Yusuf olarak düşünülmesinin de önemli bir rolü vardır. Yusuf'a benzettiği sevgilisine seslenen âşık, gönül Yakubu'nun körlüğünün yeterince ortaya çıktığının anlaşıldığını; dolayısıyla bir an evvel gömleğinin kokusunu ulaştırmasını ister.¹⁹¹ Sevgiliye, gömleğinin kokusunun ne zaman gözlerini açacağını, aydınlık vereceğini soran âşık, Yusuf yüzlü sevgiliden “ancak ey azîz” demen hâlinde” cevabını alır.¹⁹² Bir başka âşık, “Yusuf'un gömleğinin kokusu Yakup'un gözünü açtı ise bunda ne var, buna şaşılır mı, sevgilinin gömleğinin kokusu bana can verdi, âdeta hayat bağışladı” diyerek bir tür üstünlük mukayesesinde bulunur.¹⁹³ Ayrıca sevgilinin saçlarının kokusu ile de Yusuf'un gömleğinin kokusu arasında münasebet kurulduğu görülür. Bir örnekte âşık, sevgilisinden saçlarının kokusunu viran olmuş gönlüne getirerek, bir nevî Yusuf'un gömleğinin kokusunu Ken'an iline iletmesini ister.¹⁹⁴ Bazı beyitlerde Yusuf'un gömleğinin kokusuna, doğrudan âşık eksenli kullanımlarda yer verildiği görülür. Bir beyitte şair, hüznün evinin sâkini olarak gördüğü kendisine seslenir ve Mısır rüzgârından her seher burnuna *gömlek kokusu* getirmesini ummaması gerektiğini söyler.¹⁹⁵ Bir başka beyitte şair kendisini, *gömlek kokusu* diye diye gözleri ağaran Yakup'a benzetir.¹⁹⁶ *Kavuşma gömleğinin* kokusu can Yakubu'na ulaşan âşık, şâh-ı Ken'an olarak adlandırdığı sevgilisinin gelmekte olduğu düşüncesine kapılır.¹⁹⁷ Bir başka âşık, *gömlek kokusunun* kalp Yakubu'na ferahlık vermesini, Ken'an Yusufu'nun Mısır'a geçme ihtimaline bağlar:

Ya'kûb-ı kalbe verdi ferâg bûy-ı pîrehen
Mısır-ı 'İrâk'a Yûsuf-ı Ken'an mıdır geçen (Osman Nevres, G. 240/4)

Azmî-zâde Hâletî, Sultan Ahmed'e sunduğu bir temmuziyesinde sıcağın şiddetini anlatmak için, “Şâyet bu rüzgâr Yusuf'un gömleğinin kokusuyla birlikte dolaşsa ve öylece Yakup'un hüznün kulübesine varsa Ya-

¹⁹¹ Karamanlı Aynî, G. 80/6.

¹⁹² Behiştî, G. 195/4.

¹⁹³ *Edimli Nazmî'nin Mecmuatü'n-nezâir'inden Bir Bölüm*, haz. Bilal Alpaydın, Ahmed, Gazel/9.

¹⁹⁴ Hayretî, G. 27/4.

¹⁹⁵ Azmî-zâde Hâletî, G. 159/4.

¹⁹⁶ Nevres-i Kadîm, G. 63/4.

¹⁹⁷ Hayretî, G. 53/4.

kup, sıcağın şiddetinden gelen o çok güzide armağana rağmen kapıyı açmaz” der ve Yusuf’un gömleğinin kokusuna değişik bir açıdan yaklaşır:

Bûy-ı pîrâhen-i Yûsuf’la güzâr eylese bâd

Der-i beytî’l-hazeni açmaya pîr-i Ken‘ân (Azmi-zâde Hâletî, Ksd. 14/6)

Yusuf’un gömleğinin parçalanması-yırtılması

Yusuf-gömlek münasebetinde bir başka nokta da gömleğinin Züleyha tarafından yırtılması, parçalanması hususudur. Bilindiği üzere Yusuf’un benzersiz güzelliği, Mısır azizinin karısı Züleyhâ’yı âdeta büyüler. Bir tür kendinden geçme hâli yaşayan Züleyha, Yusuf’a çeşitli tekliflerde bulunur; fakat her defasında red cevabı alır. Buna rağmen Yusuf’tan vazgeçmez, farklı yol ve hilelere başvurur. Bir gün Yusuf’un odasına girer, yine teklifte bulunur ve yine reddedilir. Teklifini zorla kabul ettirmek istemesi üzerine Yusuf ondan kaçmaya çalışır ve bu esnada Züleyha tarafından gömleği arkadan, yahut alt kısmından, eteğinden yırtılır...¹⁹⁸ Bakî’nin; gülün eteğinin, Yusuf’un gömleği gibi yırtıldığını ve bu duruma muhtemelen Züleyha’nın hilesini tekrar eden hayâsız rûzgârın yol açtığını dile getirdiği aşağıdaki beytinde Züleyha’nın bu hilesine telmihte bulunur:

Gülün pîrâhen-i Yûsuf gibi dâmâmı çâk olmuş

Nesim-i perde-dâr kıldı meger mekr-i Zelihâyı (Bâkî, Ksd. 15/6)

14. Y ü k (B â r)

Klâsik şiirde sevgili, son derece nazik ve nazenin olarak tahayyül ve tasavvur edilir. Hâl böyle olunca o nâzik bedenli güzele gömleği bile çok gelir de taşınması zor bir yük olur. Hatta o nâzik sevgilinin gömleği, değil ipek vb. kumaşlardan, yasemen yaprağından yapılmış olsa bile değışen bir şey olmaz:

Şöyle nâziksın ki güzâr-ı cihân içre şehâ

Bâr olurdu yâsemenden pîreheñ olsa saña (Fasîhî, G. 37/1)

Sevgiliye nazikliğinden yük olan gömlek, âşığa ise zayıflığından, gam ve kederinden dolayı yük olur. Hasta âşık, *gömlek mihnetini* çekilmesi zor bir yük olarak görür.²⁰⁰

¹⁹⁸ İskender Pala, *a.g.e.*, s. 572; Cemâl Kurnaz, *a.g.e.*, s. 339.

¹⁹⁹ Âsaf, Nidâ-yı hayret II/52.

²⁰⁰ Üsküplü İshak Çelebi, G. 89/2.

III. Gömlekle İlgili Diğer Benzetme, Münasebet, Tasavvur, Tahayyül vb. Kullanımlar

Klsik Türk Şiirinde gömlekle ilgili benzetme, münasebet, tasavvur ve tahayyüller elbette yukarıda verilenlerle sınırlı değildir. Bunların dışında da metinlerde yer verilen; ancak çalışmanın hacmi gereği üzerinde ayrıntılı bir Şekilde duramadığımız çok sayıda başka ilgi, benzetme vb. söz konusudur. Bunlardan baŐlıcaları arasında *ahiret* (Bir beyitte aşık, sevgiliden çektiği zulmü maŐşere taŐıyacaęını, maŐŐer mahkemesinde onu bizzat Cenb-ı Hakk'a Őikyet edeceğini, mağduriyetini anlatabilmek için de klhını yere vurup, gömleğini paralayacağını dile getirir),²⁰¹ *akıl* (Gümüş bedenli sevgilinin teninin, gömleğinin yırtığından görünmesi, görenlerin akıllarının parçalanmasına yol açar),²⁰² '*alem* ('Alem kelimesi, bir beyitte "sancak" anlamında kullanılmış, dikildiği kumaşın bir tür gömlek olarak tasavvurundan hareketle gömleğinin parçalanmasından söz edilmiştir),²⁰³ *yinedn* ("Ayna kabı" anlamına gelen yinedn kelimesiyle ilgili çeşitli benzetmeler yapılmış, gönül aydınlatan sevgili aynaya benzetilince, gömleği de o aynayı barındıran bir yinedn olarak tasavvur edilmiştir),²⁰⁴ *cennet hullesi* (Hriler kadar güzel olan sevgilinin gömleği cennet hullesi, yakası da cennet penceresi olarak tasavvur edilir),²⁰⁵ *deli, divane* (Divanlarda, baharın geliŐiyle sevdanın ve divaneliğin arttığı, divane gönüllerin zincirle bile tutulamayacağı vs. vurgulanarak delilerin zincire vurulmaları, üst baŐlarını parçalamaları, gömlek vb. kıyafetleri olmaksızın ryan dolaŐmaları, deliye gömlek, kab vb. kıyafetlerin yakışmayacağı gibi türlü hllerine yer verilmiştir),²⁰⁶ *diken* (Osman Nevres'e ait bir beyitte, aŐıęın gömleğinin günde bin cef dikenini tarafından parçalandığı belirtilir),²⁰⁷ *hm, hm kanadı* ("Tlih kuşu, devlet kuşu, cennet kuşu" anlamlarında olan hm, klsik Şiirin mitolojik kuŐlarından. Bir

²⁰¹ Amr, G. 139/4.

²⁰² Hafid, G. 157/1.

²⁰³ Bki, Mus. 1-V/8.

²⁰⁴ Nef'i, G. 127/3.

²⁰⁵ Revn, Şüca, G. 196/4.

²⁰⁶ Usl, G. 105/1, G. 75/4.

²⁰⁷ Ahmet Talt Onay, *a.g.e.*, s. 64-65; İŐkender Pala, *a.g.e.*, s. 71.

²⁰⁸ Osman Nevres, G. 193/2.

beyitte talihsizlik çerçevesinde gömleğin hümâ kanadından oluşuna yer verilmiştir,²⁰⁹ *ihram* (Gelibolu Mustafa Âlî bir beytinde, sevgilinin eşiğinin Kâbe'sinde gömleklerini parçalayan âşıkları, ihramdan çıkmış ve safâlar elde etmiş hacılara benzetmiştir),²¹⁰ *karınca* (Vasfî bir beytinde âşığın, sevgilinin ayrılık derdiyle son derece incelik küçüldüğünü ve onu bu hâlde görenlerin âdeta gömleğine dolaşmış, ilişmiş bir karınca sanacağını dile getirmiştir),²¹¹ *kuş yuvası* (Azmî-zâde Hâletî'ye âit bir örnekte kavuşma şevki, coşkusu ile el çırpın kişinin gömleğinde gam kuşlarının yuva yapamayacağı dile getirilir),²¹² *kuyu* (Amrî'ye ait bir beyitte, sevgilinin parlak yanağının, gömleğinin yakasından görünmesi ile Yusuf'un kuyudan çıkması arasında ilişki kurulmuştur),²¹³ *Leylâ* (Âhî'ye âit bir beyitte, Mecnûn'un gönlünün ferah ve sevinçli olması, gömleğinin Leylâ'nın atının çulundan oluşuna bağlanır),²¹⁴ *nâle* (Gam meclisinde nâleden, inlemeden başka arkadaşı olmayan âşık, dert çekmekten öylesine zayıf düşmüştür ki nâle, "işte burada!" diye göstermese ecelin bile geldiğinde onu gömleğinin içinde bulmasına imkân yoktur),²¹⁵ *pamuk* (Klâsik şiirde âşığın bazen sînesi, bazen de tüm vücudu kanlı yaralarla kaplıdır. Tedavi gereği yaraların üzerine konulan pamuklar bazen gömleğin giyilmesi için yer bırakmaz; hatta âşık, bunlar nedeniyle gömlek giymeye ihtiyaç bile duymaz.),²¹⁶ *pire* (Bir beyitte şair, pirelerin gömleğinde pervâne misali uçtuğunu ve âdeta sivrisineğin sazı eşliğinde dans ettiğini dile getirir),²¹⁷ *sadef* (Bir örnekte, gümüş tenli güzelin gömleğini çıkarıp denize girmesi, *incinin sadef gömleğini* (kabuğunu) parçalayıp ortaya çıkması şeklinde tasavvur edilmiştir),²¹⁸ *sır* (Bir devlet adamına yazılmış medhiyeden alınan bir beyitte, gömleğin şebneme sır açmasından bahsedilir),²¹⁹ *su*, *habâb*, *su*

²⁰⁹ Fasîhî, G. 252/4.

²¹⁰ Gelibolulu Mustafa Âlî, G. 240/6.

²¹¹ Vasfî, *Dîvan*, haz. Mehmed Çavuşoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1980, G. 73/1.

²¹² Azmî-zâde Hâletî, G. 130/4.

²¹³ Amrî, G. 66/2.

²¹⁴ *Âhî Divanı*, haz. Mustafa Kaçalın, Ali Tanyeri (yayıma hazır proje), G. 120/3.

²¹⁵ Hayâlî, G. 407/6.

²¹⁶ Âhî, G. 107/1.

²¹⁷ Lebîb, Tah. IV/1-2.

²¹⁸ Nedim, G. 30/2.

²¹⁹ Gelibolulu Mustafa Âlî, *Riyâzî's-Sâlikin*, haz. Mehmet Arslan, İsmail Hakkı Aksoyak, Sivas 1998, b. 1325.

kabarcığı (Bir örnekte güneşin, nazik tenli sevgiliyi terletip, bedenini ateş parçası hâline getirmesinden hareketle, gömleği sevgiliyi ferahlatan bir su gibi tasavvur edilmiş, bir diğer örnekte ise bu kez âşığın gömleği, içi hava dolu bir su kabarcığına benzetilmiştir),²²⁰ *mey* (Hayâlî'ye ait bir beyitte rengi dolayısıyla mey ile gömlek arasında benzerlik kurulmuştur),²²¹ *şîir* (Şeyh Galib, Yusuf kıssasına telmihte bulunduğu bir beytinde, sözlerinin tıpkı kokusuyla Yakup'un gözlerinin açılmasına sebep olan Yusufun gömleğini getiren kervan gibi, anlamın gözlerinin açılmasına sebep olduğunu, bir nevî şîir vadisinde yeni anlamlar, yeni mazmunlar ürettiğini dile getirir)²²² ve *yelken* (Meâlî'ye âit bir beyitte, âşığın gönlü belâ denizinin gemisine, sevgilinin attığı ve âşığın kalbine saplanan ok geminin direğine, sînesindeki yara geminin küreğine ve gömleği de geminin yelkenine benzetilmiştir)²²³ bulunmaktadır.

IV. Gömlekle İlgili Atasözleri ve Deyimler, Pîrâhen Gazeli

Dilimizde gömlek etrafında oluşturulmuş ve bir kısmı hâlen kullanılmakta olan çeşitli atasözü, deyim vb. ifadeler bulunmaktadır. Derece bildiren “*bir gömlek üstün olmak*”; göbek, batın bildiren “*yedi gömlek ceddini bilmek*”; çok sık ve kolayca yapılan işler için kullanılan “*gömlek değiştirir gibi*”; yılanın derisini-gömleğini değiştirmekten hareketle, mecazen huy ve hayat tarzını değiştirmeyi ifade için kullanılan “*gömlek değiştirmek*”; evlât edinmek, kendisinden bir parça durumuna getirmek anlamında kullanılmış olan “*gömlekten-gömleğinden geçirmek*”, çok kızmak anlamında kullanılan “*gömlekten çıkmak*” deyimleri ile “*ayrılık ateşten gömlektir*”, “*usta terzi dar kumaştan bol gömlek diker*”, “*gömlek kaftandan yakındır*” şeklindeki atasözleri bunlardan bazılarıdır. Gömlekle birlikte en çok kullanılan deyimler arasında ise “*üzerine titremek*”, “*yaka yırtmak*”, “*ayağa düşmek*”, “*baştan geçmek*” vb. bulunmaktadır. Gömlekle ilgili deyimlerin genellikle, gömlekle bağlantılı dolaylı kullanımlar olduğu görülmektedir.²²⁴

²²⁰ Nehcî, G. 37/1; Fuzûlî, G. 183/5.

²²¹ Hayâlî, G. 94/5.

²²² Şeyh Gâlib, Ksd. 13/9.

²²³ Meâlî, G. 121/4.

²²⁴ Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 1965, I, 211; II, 671.

A. Atasözleri

1. Ayrılık ateşten gömlektir

*Bî-hûde değil şikâyetim 'âlemde
Eyyâm-ı firâk âteşden gömlektir*

(Âsaf, Rubâi 38)

2. Davaya şahit gerektir

*Vahyî dil-i zâr itdi çü da'vâ-yı mahabbet
Bir şâhid-i gül-pîrehan âmâde gerektür*

(Vahyî, G. 92/5)

3. Garibin sağ iken gömleği, öldüğünde de kefeni olmaz

*İşk serdârı olan merd-i garîbüñ olmaz
Sağ iken pîrehanı öldüğü vaktin kefeni*

(Üsküplü İshak Çelebi, G. 331/6)

B. Deyimler

1. Ateşten gömlek

*Halîlim sûz-ı aşkı âteş-i aşka düşenden sor
Bir oddan pîrehandir anı başından geçenden sor*

(Pîr Mehmed Azmî)²²⁵

2. Ayağa, ayağına düşmek

*'Uryân iken bulanmasa ol mâh-ı sîm-ten
Serden geçüp ayâğına düşmezdi pîrehan*

(Tecellî, G. 98/1)

3. Baştan geçmek, başından geçmek

*Gam-ı pîrâhen-i işkun sorarsan cümle benden sor
Gel iy nâzûk-beden sen anı başından geçenden sor*

(Mürekkepçi Enverî, G. 48/2)

²²⁵ E. Kemal Eyüboğlu, *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, Doğan Kardeş Yay., İstanbul 1973, s. 34.

4. Bir gömlek üstün olmak

*Gerçi Yusufla güzellikte berâberlerdür
Lîk bir gömlek o servin teni nâzik-terdür*²²⁶

5. Don gömlek kalmak, bir don bir gömlekle kalmak, bir gömlekle kalmak

*Yakdı küil itdi şem'-i ruhuñ hânümânımız
Bir pîrehenle kaldı fener gibi cânımız*

(Gelibolulu Mustafa Âlî, G. 203/1)

6. Gafletle gömlek giydirmek

*Emre istihdâma noksân eylediñ hikmet ile
Añla kimdir giydüren gafletle pîrâhen saña*

(Vuslatî, G. 6/3)²²⁷

7. Gömlek eskitmek

*Âşıklara işbu sûret mesela gönlek gibidür
Yüz biñ gönlek eskidürse 'âşikuñ ne muhâlî var*

(Yûnus Emre, G. 32/6)²²⁸

8. Gömlek gibi ağız açmak, ağız açmak

*Sarmağa cânânı ağız açma pîrâhen gibi
Gâh geh pâynna yüz sürmek yeter dâmen gibi*

(Hayretî, G. 428/1)

9. Öksüze gömlek giydirmek, öksüze al vâlâ gömlek giydirmek

*Zâtî'yi 'uryân görüb müstagrağ-ı hûn itdi yâr
Al vâlâ pîrehen geydürdi gûyâ öksüze*

(Zâtî, G. 1340/5)

10. Üstüne, üzerine titremek

*Gülşen-i hüsnünden itdüğe güzer bâd-ı sabâ
Reşk idüp pîrâhenüñ-veş üstüne ditrer gönül*

(Mesîhî, G. 145/3)

²²⁶ Bağdatlı Rûhî, *Külliyât-ı Eş'âr-ı Rûhî-i Bağdâdî, Divan*, İstanbul 1287, s. 168; Ömer Asım Aksoy, *a.g.e.*, I, 173, 211; II, 535; *Hayat Büyük Türk Sözlüğü*, s. 439.

²²⁷ *Divan-ı Vuslatî, İnceleme-Tenkütlü Metin-İndeks*, haz. Gülcan Tamdır, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş 2003.

²²⁸ *Yûnus Emre Divanı*, haz. Mustafa Tatçı, KB Yay., Ankara 1990.

C. Pîrâhen Gazeli

Kütahyalı Rahîmî Divanı'nda yer alan "pîrâhenüñ" redifli gazelde, ki pîrâhen kelimesinin redif olarak kullanıldığını tespit edebildiğim tek örnektir, gömleğin divanlarda yer verilen pek çok özelliği, münasebet ve ilişkisine âdeta topluca yer verilmiştir:

- 1 *Dâmenine irmege her dem sabâ pîrâhenüñ
Komadı elden yakasın dil-berâ pîrâhenüñ*
- 2 *Çekeli pehlûsına gün gibi sen meh-çihreyi
Çerhveş gögsin gerer subh u mesâ pîrâhenüñ*
- 3 *Gül gibi pâkîze dâmensin sen ey Yûsuf-likâ
Dest-i nâ-hakdan ne gam ger çâk ola pîrâhenüñ*
- 4 *Ben senün Yakûbunum ey Yûsuf-ı gül-pîrehen
Nûkhet-i cân-bahş olur bûyı bana pîrâhenüñ*
- 5 *Bî-karâr âşık gibi üstüne dir dir titreyüp
Bagrı gamdan pâre pâre dâ'imâ pîrâhenüñ*
- 6 *Câmeveş ben giñ yakadan seyr idem gül sineni
Koca karşumda seni sürüp safâ pîrâhenüñ*
- 7 *Hâ'il olur vakt-i vuslatda Rahîmî bendene
Oda yansun üdüğün aña bula pîrâhenüñ*

(Kütahyalı Rahîmî, G. 158)

S o n u ç

Giyim kuşam unsurlarından gömlek üzerine yaptığımız ve tespit ettiğimiz malzemenin ancak bir kısmını kullanabildiğimiz bu çalışma, şairlerimizimizin ait oldukları toplumun sosyal ve kültürel yapısına, maddi kültür unsurlarına karşı ne denli duyarlı olduklarını göstermekte; sahip oldukları yetenek, gözlem gücü ve ayrıntıları yakalayan dikkatleriyle zengin bir kültür birikiminin oluşmasına ne denli katkıda bulduklarına ilişkin bir fikir vermektedir.

Yine bu çalışma, gömlekle ilgili hayli zengin bir malzeme bulunduğunu ve bunların çeşitli edebî sanatlar içinde ayrıntılı bir şekilde ele alındığını ortaya koymuştur. Geçmiş asırlardaki giyim kuşam kültürümüze ait renkli tablolar ve önemli ipuçları da sunan bu malzeme, milli kültüre ait pek çok unsurun klâsik Türk şiiri içinde yaşatılmış olduğunu göstermiş, dolayısıyla bu şiirin, kültürümüzü gerektiği gibi öğrenme ve tanımada sahip olduğu öneme bir kez daha dikkat çekmiştir.

Tüm giyim kuşam unsurlarında olduğu gibi, şairlerimizin gömleğe de pek çok anlam yüklediği; bu şiirde gömleğin renk, biçim, çeşit vb. somut özelliklerinin yanı sıra, sabır, insaf, utanma, ruh vb. soyut unsurlarla da bir arada kullanıldığı ve büyük oranda âşık, sevgili, Yusuf ve çiçeklerle birlikte düşünüldüğü tespit edilmiştir.

Gömlekle ilgili kullanımların temel aktörlerinden biri olan âşık, sevgilinin vücudunda açtığı yaraların kendisi için bir tür *kanlı gömlek* olması, sevgilinin özlemi ve gamı sebebiyle *ten gömleğini* parçalaması, sevgilinin gömleğini kıskanması ve onun gömleği olmayı istemesi vb. şekillerde ele alınmıştır.

Sevgili de tıpkı âşık gibi, çoğu kez gömlekle ilgili bağlantıların odağında yer almış ve çoğunlukla onun gömleği söz konusu edilmiştir. Bir şairin belirttiği gibi, Yusuf'un gömleğinden dem vurmaktaki asıl sebep de esasen sevgilinin gömleğinin vasıflarını anlatmaktır. Sevgilinin gömleği gül renkli, gül veya yasemen kokulu oluşu, hatta bu kokulardan yapılmış olması, tenine temas ettiği için kendisiyle vuslatta olduğunun düşünülmesi, âşık tarafından bir engel, bir rakip olarak görülmesi, gömleksiz bulunuşunun âşığın aklını oynatmasına sebep oluşu, gömleksiz hâlinin ruha ve cana benzetilmesi vb. şekillerde işlenmiştir.

Âşık ve sevgili ile birlikte gömlek münasebetinde üzerinde çokça durulan bir diğer unsur Yusuf'tur. Münferit beyitlerde genelde sevgili ile özdeşleşmiş bir şekilde ele alınmış ve sevgili de *gül gömleklî Yusuf* olarak tasavvur edilmiş olsa dahi, bilhassa mesnevilerde, Yusuf'un gömleğiyle ilgili müstakil bölümler açıldığı görülmektedir. Divanlarda da genelde kıssasının, çeşitli unsur ve motiflerine telmih çerçevesinde çokça söz konusu edildiği görülen Yusuf'un gömleği, kan bulaştırılması, Züleyhâ tarafından hile ile yırtılması, kokusu, babasının gözlerinin açılmasına sebep olması vb. yönleriyle ele alınmıştır.

En çok kullanılan gömlek rengi kırmızı, kırmızı rengi dolayısıyla gömlekle ilgili en fazla anılan çiçek ise güldür; zîrâ hem sevgili, hem de Yusuf *gül gömleklidir*. Renk bağlantısı sebebiyle gül ile kan arasında da ilgi kurulmuş; bedeni kanlar içinde kalan âşık *kırmızı gömlek* giyinmiş olarak tahayyül edilmiş, *Yusufun kana bulanmış gömleği* gülden bir gömlek şeklinde tasavvur edilmiştir. Gülün ardından, sevgilinin tenine benzetilmesi bakımından yasemen ve özellikle *kanlı gömlek* bağlantısı nedeniyle lâle anılmış; kendisini aşk şehidi olarak gören âşık, lâle benzeri kanlı bir kefeneye sarılmak istemiştir.

Metinlerde çoğunlukla *ipek ve keten gömlek* çeşitlerine yer verilmiş, *ipek gömlek* bilhassa şeffaf oluşuyla ele alınmış, tiril tiril oluşu sevgilinin üzerine titrediği tasavvuruna yol açmıştır. *Keten gömlekler* ise bilhassa ay ışığının keten üzerindeki çürütücü etkisi bağlamında ele alınmış ve aya benzeyen sevgilinin, âşığın ömür ketenini çürüttüğü vb. şeklinde tahayyüllere yer verilmiştir.

Bu çalışmanın hazırlanması esnasında, başta giyim kuşam unsurları olmak üzere maddî kültür unsurlarına yönelik yeterli tahlilî çalışmanın bulunmadığı, klâsik Türk şiirinin özelde giyim kuşam, genelde ise tüm maddî kültür unsurları bakımından henüz yeterince incelenmemiş bir kaynak durumunda olduğu görülmüştür. Farklı giyim kuşam unsurları üzerine hazırlanacak yeni çalışmalar ile klâsik Türk şiirinde giyim kuşama dair daha sağlıklı ve kapsamlı bilgilere ulaşmak mümkün olabilecek, böylece maddî kültürümüzün klâsik Türk şiirine yansıyan önemli bir bölümü ortaya çıkartılmış olacaktır.

“SHIRT IN CLASSICAL TURKISH POETRY”

Abstract

The Divan poets touch on various interests between the person and its outfit mode, while they composed the concept of love, beauty and beautiful in their poems using the elements relating to the the clothe and finery, considering characteristics of dressing such as its colour and design etc.

One of the most popular dress modes that the Divan poets touched upon is shirt. A shirt in the classical Turkish poetry has been mostly taken up with lover, beloved, rose, and Joseph centered, moreover considered through arts such as smile, istiare, metaphor, allusions etc. In this context shirt is likened to rose, tulip and bloody shroud because of its red color. A shirt also meant union with one's beloved. It is thought that a shirt is in union with the beloved one because it touches and wraps the body and therefor the lover becomes jelous of a shirt. Considering its scent, color and tear, a shirt is used in terms of metaphoric allusions (telmih) in the story of Joseph.

This article within the framework of the examples obtained throughout the texts studied, tries to exhibit some essential knowledge and documents in order to determine how and in what regards a shirt is considered in this poetry, and in this way the use, place and significance of a shirt in the classical Turkish poetry.

Keywords

Dress, shirt, pīrāhan, classical Turkish poetry, material culture.

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E ERZURUM'DA EDEBİYAT

Halûk Harun DUMAN*

ÖZET

Erzurum, kuruluş tarihi altı bin yıl öncesine dayanan önemli şehirlerden biridir. Şehrin jeopolitik ve stratejik konumu zaman içinde siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda zengin bir birikime ulaşmasını sağlar. Orta Asya ve Kafkaslar'a olan coğrafi yakınlığı, bu çevrelerde gelişen Türk kültürünün Erzurum'da yoğun olarak toplanmasını sağlar. Özellikle sözlü kültür açısından kaynak şehirlerin başında yer alan Erzurum'da basın-yayın sektörünün erken gelişmesi nedeniyle aydın edebiyatı güçlü bir gelişim sürecine girer.

Bu makalede Erzurum'daki edebî ve kültürel gelişim şehir ölçeği ile ele alınıp incelenecektir. Her ne kadar Tanzimat sonrası üzerinde ağırlıklı olarak durulacaksa da, bütünlüğü sağlama açısından bu dönemin öncesine de yer verilecektir.

Şehirdeki edebî çevreler, edebî oluşumlar, şairler, yazarlar, bunların basın-yayın hayatıyla olan ilgileri makalenin ana konusunu oluşturmaktadır. Edebiyat araştırmalarında yalnızca İstanbul'u merkez olarak ele alanların aksine, Anadolu'da da zengin bir edebî birikim olduğunu göstermesi bakımından çalışma önemli bir örnek olacaktır.

Anahtar Kelimeler

Anadolu edebiyatı, basın-yayın, edebî çevreler, Erzurum, şehir edebiyatı, şehir kültürü.

Erzurum dağları kardır geçilmez
Gizli sırdır her adama açılmaz.
Âşık Kerem

Tarihte oynadığı rollerle ön plâna çıkan Erzurum, kültürel zenginliği ile de haklı bir üne sahiptir. Altı bin yıllık geçmişi, jeopolitik ve stratejik konumu şehrin bu zenginliği kazanmasında etkili olmuştur. Erzurum, Orta Asya'dan yola çıkıp, Kafkasları aşarak Anadolu içlerine uzanan Türklerin ilk uğrak yerlerinden biridir. Bundan dolayı, geleneksel edebiyatın aktarıcıları olan meddahlar ve halk ozanları daha çok bu bölgede

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

yetiştir. Sonraki yıllarda yazıya geçirilen efsaneler, hikâyeler, destanlar, türküler ve diğer edebî ürünlerle Erzurum, Türk edebiyatının kaynak şehirlerinin başında gelir.¹

Yalnız geleneksel edebiyatta değil, çağdaşlaşma dönemi edebiyatında da Erzurum önemli bir role sahip olmuştur. Tanzimat döneminde Anadolu'da çıkarılan ilk gazete *Envâr-ı Şarkîye* (Doğunun Işıkları) adıyla 1867 yılında Erzurum'da yayımlanmıştır. Bu tarihten sonra şehirde basına dayalı bir aydın edebiyatı gelişmeye başlamıştır. İşte bu araştırmada, Tanzimat'ta başlayıp, Cumhuriyet döneminde süren edebî oluşum incelenecektir. Ancak, konuyu daha iyi kavrayabilmek için, Erzurum'un geleneksel edebiyat içindeki yerine kısaca göz atmak yararlı olacaktır.

I. Geleneksel Edebiyat Dönemi

Erzurum, geleneksel sözlü kültür ve edebiyatın Anadolu içindeki toplanma merkezlerinin başında gelmektedir. Yalnız halk ozanları değil, "Hekâtcı" adı verilen hikâye anlatıcıları, meddahları, destancıları ile Erzurum, bölgenin sosyolojik anlamda zengin kültür çevrelerinden birini oluşturur. Doğal olarak bunda Erzurum'un ekonomik zenginliğinin ve jeostratejik konumunun önemli payı vardır.

Eski dönemlerde, tarihin en zengin ticaret güzergâhı olan İpek Yolu'nun kavşak noktalarından biri Erzurum'dan geçmekteydi. Bu nedenle, hanları, kervansarayları ile yüz yıllar boyunca şehir serbest ticaret bölgelerinden biri olmuştur. Hindistan, Çin, İran, Orta Asya ve Kafkaslardan getirilen mallar burada satılır veya Anadolu içlerine buradan sevk edilirdi.

¹ Erzurum'un sözlü geleneğe dayanan edebiyatının bazı örnekleri araştırmacılar tarafından işlenmiştir. Bu konuda bk.: İhsan Coşkun Atılcan, *Erzurum Ağzı Halk Deyimleri ve Folklor Sözlüğü*, Ankara: Erzurum Halk Oyunları, Halk Türküleri Derneği Yayınları, 1977; Halûk Harun Duman, *Erzurum Fıkraları ve Meşhur Nüktedanlar*, İstanbul: DUYAP Yayınları, 2000a.; Dilaver Düzgün, *Erzurum Köy Seyirlik Oyunları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999; Dilaver Düzgün, *Erzurum'da Kahvehaneler ve Aşık Kahvehanesi Geleneği*, Ankara: Aktif Yayınevi, 2005; Hasan Ali Kasır, *Erzurum Şairleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları (Erzurum Kitaplığı), 1999; Ahmet Kırkkılıç-İbrahim Topal-Selda Öksüz, *Geleneksel Türkiye Aşıklar Yarışması (1990-1996)*, Erzurum: Erzurum Halk Ozanları Kültür Derneği Yayınları, 1997; Metin Özarslan, *Erzurum Aşıklık Geleneği*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2001; Bilge Seyidoğlu, *Erzurum Halk Masalları Araştırmalar-Metinler ve Açıklamalar*, Ankara: Baylan Matbaası, 1975; Bilge Seyidoğlu, *Erzurum Efsaneleri*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985; Lütfi Sezen, *Erzurum Şehir Folklorü*, Erzurum: Erzurum Kalkınma Vakfı Yayınları, 1994; Süreyya Hami Şehidoğlu, *Erzurum Manileri*, İstanbul: Tortum Kalkınma Derneği Yayınları, 1965; Ziyaeddin Fahri (Fındıkoğlu), *Erzurum Şairleri*, İstanbul. 1927.

Şehrin dört bir yanında Arap, Acem, Hint, Sint, Hitay, Hoten bezirgânlarının evleri bulunurdu. Erzurum gümrüğü, Osmanlılar döneminde İstanbul ve İzmir'den sonra işlerlik bakımından üçüncü sırada yer alırdı.

Şüphesiz ki bütün bu ekonomik zenginlik, şehrin sosyal ve kültürel yaşantısına olumlu katkılar sağlamıştı. İpek Yolu'ndan gelen kervanlara katılan ozanlar ve meddahlar, yıllar boyunca bu şehirde kendilerine önemli bir dinleyici kitlesi bulmuşlardır. Böylece Erzurum'da zengin bir halk edebiyatı doğmuş ve gelişimini sürdürmüştür.

A. Halk edebiyatı

Şehrin konumu kadar, iklim yapısı da halk edebiyatının gelişmesine önemli ölçüde katkı sağlar. Uzun kış geceleri evlerde okunan ilmiyeler, siyer kitapları, kıssalar yanında dilden dile dolaşan sözlü edebiyat ürünleri baş sırada yer alır. Köroğlu hikâyeleri, Kerem ile Aslı, Ferhat ile Şirin, Emrah ile Selvihan vs. gibi geleneksel halk edebiyatının ünlü ürünleri burada yeni bir oluşum süreci ile karşımıza çıkar. Nalbant İshak, Behcet Emi gibi ünlü halk hekatçıları geçmiş binlerce yıla dayanan sözlü kültür ürünlerini genç kuşaklara başarı ile aktarırlar. Günümüzde varlığını kısmen de olsa sürdüren âşık kahveleri, sözlü kültürün aktarıldığı merkezler arasında yer alır. Buralarda âşıklar hem kendi ürünlerini söyler, hem de Âşık Kerem, Battal Gazi, Geyik Destanı vs. gibi hikâyeler okurlar.

Geleneksel sözlü halk edebiyatının canlı bir şekilde yaşamını sürdürdüğü Erzurum, dün olduğu gibi bugün de haklı bir üne sahiptir. Anadolu'nun birkaç şehrinde bulunan halk ozanları için Erzurum etkin bir merkez konumundadır. O kadar ki burada yaşayan ozanlar çeşitli dernekler ve vakıflar kurarak örgütlenmeyi başarmışlardır. Zaman zaman yapılan Halk Ozanları Yarışması ve anma törenlerinde becerilerini sergileyen âşıklar, önemli bir dinleyici kitlesine sahiptir. Özellikle Ramazan aylarında teravihten sonra belirli kahvehanelerde toplanan ozanlar, eserlerini halka sunarlar. Halk hikâyeleri ve atışmalarla süren gece toplantıları, Erzurum'un renkli ve farklı kültürel yönünü oluşturur.

Halk edebiyatının en mühim temsilcileri ve aktarıcıları olan ozanlar çeşitli vasıflarına göre halktan ilgi görürler. Örneğin bâdeli âşıklara kutsal bir nitelik atfedilir. Bunun gibi ünlü ustaların akrabası veya çırağı olmak da ayırıcı bir vasıftır. Yine, halk âşığının hikâye bilmesi, makamdan anlaması, saz çalması, atışma dalında gösterdiği maharet de bu edebiyat içinde önemli bir göstergedir.

Eski dönemlerde âşıklar toplumun vitrin adamları içinde yer alırlardı. Bir mecliste âşık varsa mutlaka onun sözü geçer ve dinlenirdi. Buldukları meclisin, savcısı da yargıcı da âşıklardı. Örneğin birine yemek yedirme veya kuzu kesme gibi ceza verilecekse, bunu âşık belirlerdi. Arada olan meselelerin çözümünde âşıklara danışılır, onların fikirleri alınır. Âşıklar, sorunlu durumlarda olayı çözmek için aracı görevi üstlenirlerdi. Onların sözünden dışarı çıkmak veya istediğini yapmamak ayıp kabul edilirdi. Bütün bunlar, şamanist geleneğin farklı açıdan temsilcileri olan âşıkların, Türk toplumu içindeki konumunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

1990-1996 yılları arasında yapılan Geleneksel Türkiye Âşıklar Yarışması konulu bir araştırmaya göre, Erzurum yöresinde yetişen halk ozanlarının isimleri şöyledir:²

Erzurumlu Emrah, Kâtibî, Erbabî, Sümmanî, Reyhanî (Yaşar Reyhanî), Nihanî (Mustafa Gedik), Rahmanî (Ali Çırçır), Yaranî (Cengiz Ay), Erganî (Erol Aydın), İmamoğlu (Ertuğrul Ataç), Pervanî (Feyzullah Taştekin), Ummanî (Hanifi Örs), Sümmanîoğlu (Hüseyin Yazıcı), Dermanî (İbrahim Topal), İsrafil (İsrafil Taştan), Gülhanî (M. Ali Sarıgül), Üryanî (Mehmet Yılmaz), İhsanî (Mevlüt Şafak), Ruhânî (Mustafa Temel), Çırağî (Nuri Karataş), Meramî (Nuri Kaşıkçı), Torunî (Nusrettin Yazıcı), Rahimî (Rahim Sağlam), Turabî (Temel Şahin), Nizamoglu (Vahdettin Işıldak), Karasu (Y. Turhan Karasu), Zakirî (Zakir Tekgül), Yavuzer (İhsan Yavuzer), Burhanî (Yıldırım Coşkun).

Emrah ve Sümmanî, bütün halk ozanları arasında önemli bir üne sahiptir. Bunların eserleri usta malı olarak okunur ve söylenir. Halk şiirinin temel direkleri konumunda olan her iki ustanın, Türk Dünyası'nda yaşayan sonraki kuşak âşıklar üzerinde büyük etkisi olmuştur. Son yıllarda eserleri ile ünlenen Âşık Reyhanî, Mevlüt İhsanî, Fuat Çerkezoğlu vs. gibi isimler, usta geleneğini sürdüren Erzurum'un tanınmış ozanları arasında yer alırlar.

Halk edebiyatı temsilcilerinin, değişen şartlara rağmen gelenekselliği muhafazakâr bir çizgide korudukları görülür. Ne yazık ki, aydın edebiyatının kendini yenileme ve geliştirme süreci, bu edebiyatta yaşanmamıştır. Bu da âşık edebiyatının çağın gerisinde kalmasına ve kültür düzeyi düşük

² Kırkkılıç vd., *a.g.e.*, I

kitlelerin nostaljisine hitap eden bir içeriğe bürünmesine sebep olmuştur. Doğal olarak bunda, halk âşıklarının yaptıkları işin felsefî boyutu üzerinde yeterince düşünmemeleri ve kendilerini aşamamalarının önemli etkisi vardır. Ayrıca, üniversiteler bünyesinde bulunan halk edebiyatı kürsülerinin de ozanları yönlendirme ve bilgilendirme konusunda yeterince işlevsel olmadığı görülür. Oysa bu tür birimlerin kültürü olduğu gibi değil, geliştirerek koruması daha akılcı olacaktır.

Bunların yanısıra, özellikle kadınlar arasında söylenen, maniler, efsaneler, halk hikâyeleri, masallar açısından da şehir önemli bir zenginliğe sahiptir. Bir kısmı derlenen bu edebî ürünlerin, büyük bir kısmı yazıya geçmediği için unutulmuştur. Halk arasında söylenegele ve mizah edebiyatının önemli türlerinden olan fıkralar canlılığını hâlen korumaktadır. Şehirde yetişen Naim Hoca, Jilet Şeref, Teyo Pehlivan, Gullebi Turan vs. gibi nüktedanlar bu mizah kültürünün devamını sağlamaktadır.³

Şüphesiz ki Erzurum, geleneksel edebiyat içinde karşımıza bir türküler şehri olarak çıkar. Aşk, gurbet, tabiat, kahramanlık konulu türkülerde insanın doğumundan ölümüne kadar geçen sürecin her safhasını görmek mümkündür. Eşsiz bir lirizme sahip uzun havaları, insan ruhunu en ince yerinden yakalar. Birbirinden farklı ayaklarla ezgilenen türkülerle gülebilir, oynayabilir, ağlayabilir, hatta ibâdet bile edebilirsiniz. Erzurum'un yaşadığı kötü günlerin izlerini bu türkülerde açıkça görebilirsiniz. Eşini Yemen çöllerine gönderen dertli annenin, beyi için yaktığı şu türküdeki hasret ve özlemi tarif etmek mümkün müdür?

Mızıka çalındı düğün mü sandın?

Al yeşil bayrağı gelin mi sandın?

Yemene gideni gelir mi sandın?

Dön gel ağam, dön gel dayanamiram,

Uyku gaflet basmış uyanamiram

Ağam öldüğüne inanamiram!..

Tanpınar, bu türküler için "Anadolu'nun iç romanını yaparlar" derken çok haklıdır.⁴ Bunlar, aynı zamanda Anadolu'nun geçmişini ve geleceğini de belirlerler. Erzurum insanı kaderin kendine gülen ve ağlayan taraflarını türkülere yansıtır. Erzurum yöresi türküleri, yalnız Anadolu'da

³ Şehirde yaşamış meşhur nüktedanların özgeçmişleri ve yöresel fıkralar için bk: Halûk Harun Duman, *a.g.e.*

⁴ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1979, s. 199.

değil, ülke dışında, örneğin İran, Azerbaycan ve Ermenistan kültüründe de etkili olan önemli edebî ürünlerdir.

B. Divan edebiyatı

Yalnız halk edebiyatı ürünleri değil, divan ve tasavvuf edebiyatının da şehirde yaygın bir yere sahip olduğu görülür. Yakutiye, Çifte Minareler başta olmak üzere çok sayıda medresesi bulunan şehirde yetişen aydınlar, İran edebiyatı etkisinde eserler meydana getirirler. Yüzyıllar içinde Kadı Darir, Nef'i, Hazık Efendi gibi önemli divan şairleri bu alanda Erzurum'u temsil ederler. Bu şairlerin eserlerinde Erzurum ağzının ve yerel kültürün izlerini bulmak mümkündür.

Bu ünlü şairler dışında, yine divanları olan ve bu şiir geleneği içinde eser veren Erzurumlu şairler de vardır. Bunlar arasında Mülhemî, Zihnî, Fennî Efendi, Nâtık Efendi, Siracî, Kâmî, Şehvarî gibi isimleri sayabiliriz.

Divan şiirine yeni bir soluk getiren Nef'i, Erzurum insanının keskin mizah ve eleştiri yönünü eserlerinde yansımasıyla ünlenir. Hatta bu keskin dili yüzünden idam edilir. Nâtıkî, yazdığı bir müseddeste, Erzurum'un Ruslar'dan çektiği çile ve sıkıntıyı şöyle dile getirmektedir:

*Çünkü sîr-ı hidâyet-i islâm zabt oldu ol zamân
Erzen-i Rum üzre geldi kâfir-i Moskof hemân
Asker-i İslâma birden târi oldu havf-ı cân
Büsbütün âlem gitti mâtem-i hüznünde kân
Ehl-i tevhîdin ser-â-pâ halleri oldu yaman
Rûz u şeb kan ağlasunlar ehl-i îmân el-amân...*

Erzurumlu şairlerin divan edebiyatı geleneğini, imparatorluğun uzak bir kentinde sürdürmesi, bu edebiyatın yalnız saray ve çevresinde yapılmadığının en önemli delilidir. Bu aynı zamanda, şehirdeki kültürel zenginliğe de bir işarettir. Son yıllarda şehirde yetişen Tacettin Şimşek, Nazir Akalın gibi genç şairlerin zaman zaman divan şiiri tarzında eserler üretmesi ise bu geleneğin sürdüğünü göstermektedir.

C. Tasavvuf edebiyatı

Tekke, zaviye ve tarikatlar çevresinde oluşan edebiyatı Tasavvuf edebiyatı diye adlandırmak mümkündür. Erzurum kültürünün önemli bir yanı Türk-İslâm felsefesi içinde gelişen tarikat adabına dayanır. Bu adap, İslâm dininin kurallarını uygulama yanında, günlük hayatta insanları

birbirine bağlama ve cemaat ruhuyla bir arada tutma şeklinde karşımıza çıkar. Bu açıdan Erzurum'da özellikle Nakşî, Kadirî, Mevlevî dergâhları çevresinde oluşmuş bir edebiyattan söz etmek mümkündür.

Bu edebiyatın şüphesiz en ünlü temsilcisi, makamının Erzurum'da olduğuna inanılan Yunus Emre'dir. Erzurum'un yakınlarındaki mezarın yine ünlü mutasavvıf İbrahim Hakkı tarafından bulunduğu iddia edilir. Halk ozanları zaman zaman bu mezar etrafında toplanır, anma günleri düzenlerler. Hatta, yapılan yarışmalarda tasavvuf dalı ödülü Yunus Emre adına verilmektedir.

Bir diğer önemli tasavvuf şairi Hasankaleli İbrahim Hakkı'dır. Çağının bütün bilimlerine ilgi gösteren ve yazdığı *Ma'rifetname* (1757) isimli âbidevî eseriyle tarihe geçen İbrahim Hakkı, önemli bir mutasavvıf şairdir. Eserlerinde dini ve tasavvufi konuları büyük bir maharetle işlemiştir. Dilinin sadeliği ve rahat anlaşılabilir olması, yaşadığı döneme göre önemli bir ayrıcalıktır.

Bir başka tanınmış tasavvuf şairi de Alvarlı Muhammed Lütfi Efendi'dir. Yine oldukça sade bir Türkçe ile dini konulu şiirler yazan Lütfi Efendi, Tanrı'nın yüceliğini ve İslâm akaidini eserlerinde işlemiştir. Onun eserlerinden bir kısmı da Erzurumla ilgilidir:

Erzurum kilidi mülk-i İslâmın
Mevlâya emânet olsun Erzurum
Erzurum derbendi ehl-i imânın
Mevlâya emânet olsun Erzurum

Bu dörtlükle başlayan Erzurum Destanı, şairin Erzurum kültür tarihine bıraktığı muhteşem bir manzume olarak varlığını korur.

Diğer bir ünlü tasavvuf şairi Ketencizâde Rüştü Efendi'dir. Şehirde bulunan Kavak Camii müezzinliği ve Ulu Cami imamlığı da yapmış olan Rüştü Efendi, divanı yanında mevlidiyle de tanınmıştır. Ancak onun asıl tanındığı eser, mizahî bir söyleyişle kaleme aldığı Güz Destanı'dır. Bu eser, evinin ihtiyaçlarını gidermek isteyen bir hanımın, eşine alması gerekenleri söylemesinden oluşur:

Mevsim geldi efendi git pelit al, dal da al,
Çam kavak, sorhun, tezek, saçma dahi her halde al
Tuz, çadır, peynir, güzel yaprak bu günlerde gelir,
Bir kuru tatlı erik, hurma ile yağ, bal da al!..

Erzurum mizah edebiyatının da önemli eserlerinden olan bu destanda şair, hem yerel söyleyişi, hem de ihtiyaçları oldukça veciz bir şekilde ortaya koyabilmiştir.

Tasavvuf edebiyatı bu temsilcileri dışında Noksanî Baba, Kolağası Ali Rıza Bey, Hafız İshak Efendi, İlmî Efendi, İsmail Fennî Efendi, Osman Kemâli, Karazlı Hakkı Bey gibi isimlerle varlığını uzun yıllar sürdürmüştür. Günümüzde, Ummanî mahlasıyla şiirler yazan Hanifi Örs de bu geleceğin bir devamı olarak sayılabilir.

Geleneksel hayattan modernliğe geçişin en önemli etkisi kültür ürünleri üzerinde görülür. Siyasal ve sosyal hayattaki değişimler, bu kültürel yapıyı da etkiler. Epistemolojik anlamda bir değişim süreci geçiren aydınlar, eskiden kopma, yeniye benimseme sürecine girerler. Bu ulusal anlamda olduğu kadar, yerel anlamda Erzurum kültür hayatında da görülür. Ancak, değişimin ve yenileşmenin birden bire değil daha yavaş olduğu göze çarpar. Bu nedenle, Batı medeniyeti çevresine giren Türk kültürünün, merkezden taşraya uzanan gelişim çizgisi içinde, Erzurum incelenmeye değer özelliklere sahiptir. Yaklaşık 135 yıllık basın-yayın hayatı bu çerçevede bize önemli ipuçları vermektedir.⁵ Siyasal anlamda şehrin Türk tarihine yaptığı katkıları, kültürel anlamda, kısmen de olsa başarabildiği görülür. Bu açıdan, çağdaşlaşma sürecinde basına yansıyan edebi faaliyetler, araştırmamızın ikinci bölümünde daha geniş bir şekilde değerlendirilecektir.

II. Çağdaş Edebiyat Dönemi

Kültür tarihi üzerinde çalışanlar, edebiyat-basın ve ideoloji arasında sıkı bir ilişki olduğunu fark ederler. Ulusal anlamda olduğu gibi, yerel anlamda da basının bu faaliyetlerin merkezinde bulunduğu görülür. Bundan dolayı, araştırmamızın bu kısmında, Erzurum'daki basına yansıyan edebiyat hayatının Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi olmak üzere bir genel değerlendirmesini yapmak istiyoruz. Burada yalnızca edebiyat, kültür ve sanatla ilgili süreli yayınlar üzerinde durulacaktır. Ayrıca diğer önemli süreli yayınlara da kısmen temas edilecektir.

⁵ Erzurum basın-yayın tarihi ve bunun kültürel boyutu konusunda geniş bilgi için bk: Halûk Harun Duman, 2000b.

A. Osmanlı döneminde basın ve edebiyat

Tanzimat dönemi diye adlandırılan 1860'lı yıllarda Erzurum'da yalnızca, yukarıda adı geçen *Envâr-ı Şarkıyye* gazetesi çıkarılır. Bu gazete modernleşme sürecine giren Osmanlı Devleti'nin iletişim sektöründeki önemli bir atılımdır. Her şeyden önce merkezden oldukça uzakta bulunan Erzurum ve çevresine ulaştırılacak haberler, bu gazete aracılığıyla verilmeye başlanır. Öte yandan gazetenin iki alfabeli olması, Türkler ve Ermeniler arasında hem siyasal, hem de kültürel yakınlığı güçlendirir.⁶ Bu sayede, o yıllarda Rusya'da çıkmakta olan Ermenice gazetelerin bölge halkı üzerinde fazla etkili olması da önlenir.

Resmî gazete olmasına rağmen, *Envâr-ı Şarkıyye*'nin zaman zaman edebi yazılara yer verdiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Örneğin, Sarıgümrükçüler'den Feyyazzâde Celâleddin Feyyaz'ın Ermenice'den tercüme ettiği *Muhabbet-i Mefhusa* adlı romanın gazetede 53 gün tefrika edilip daha sonra kitap hâline getirildiği söylenmektedir. Yarı edebî sayılabilecek bir diğer eser, Yusuf Ziya (Uludağ)'ın hatıralarıdır. Bu eser Rusya'da geçen esaret yıllarını içerir. Yusuf Ziya ayrıca gazetede edebî ve fennî yazılar da kaleme almıştır. Ne yazık ki bu bilgileri belgeleyecek nüshalar elimizde bulunmamaktadır.

II. Abdülhamid döneminde Türk basını önemli bir gelişme gösterememiştir. Tespitlerimize göre bu yıllarda Erzurum'da *Envâr-ı Şarkıyye* dışında çıkan tek Türkçe süreli yayın *Hadîkatü'l-Ahrâr* 'dır. 1907 yılında, yani II. Meşrutiyet'ten bir yıl önce çıkarılan gazete, maalesef fazla devam etmez. Kısa bir süre yayımlanmasına rağmen, gazetenin yazı dilinde sadeleşme taraftarı olması önemli bir husustur.

Bu dönemde, 1909 yılında çıkarılmaya başlanan Ermenice *Haraç* (Öncü) gazetesi Taşnak Partisi'nin gençlik yayın organıdır. 1914 yılına kadar, o dönem için oldukça uzun sayılabilecek bir süre yayımlanan gazetede, Ermeni gençleri arasında milliyetçilik fikirlerinin yayılmasını sağlayacak yazılar yer alır. Gazetenin yayımlanması aynı zamanda, o yıllarda Doğu Anadolu'da ve Rus toprakları içinde yayıncılık faaliyeti gösteren Ermenilerin basına verdikleri değeri göstermesi bakımından da önemlidir.

⁶ Dört sayfa halinde yayımlanan gazetenin ilk iki sayfası Arap harfleriyle Türkçe, son iki sayfası ise Ermeni harfleriyle Türkçe olarak yayımlanmıştır. Bu ikili yayın 1895'lere kadar sürmüştür. Ermenilerin Türk kültürüne yakınlığını göstermesi bakımından bu oldukça önemli bir husustur. Geniş bilgi için bkz: Halûk Harun Duman, *a.g.e.*, s. 24-25.

24 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet ilân edilir. Bu coşkulu ortam içinde sansür memurları, yayınları sansür etmezler. Takip eden günlerde, bütün yurttan basına karşı büyük bir yumuşama gözlenir. Ne yazık ki bu özgür ortam fazla sürmez. 1911-1922 yılları arasında Türkler uzun bir savaş dönemine girerler. Bu uzun savaş dönemi basın-yayın faaliyetlerini olumsuz yönde etkiler. Mürekkep, kâğıt gibi temel baskı malzemelerinin fiyatı hızla yükselir. Yayıncılar, baskı yapabilmek için gerekli malzemeleri bulamazlar. Bu yüzden gazeteler zaman zaman farklı boyutlarda, hatta farklı renklerde kâğıtlarda yayımlanır. Küçük tirajlı çoğu gazete yayını durdurur. Örneğin II. Meşrutiyet'in ilk yılında (1908) Anadolu'da toplam 36 yeni süreli yayın ortaya çıkmışken, I. Dünya Savaşı ortalarında (1915-16) bu sayı dörde kadar geriler.

1911-1922 yılları arasında, yani Cumhuriyet'in ilânına kadar Erzurum'da yayımlanan süreli yayınların sayısı şimdiki tespitlerimize göre beştir. Bunlar, 1911 yılında yayımlanan *Bingöl-Necat* ve *Sadâ-yı Şark* ile 1912'de *Fârık*, 1913 yılında yayımlanan *Albayrak* gazetesi ve *Mektep Duyguları* dergisidir. Maalesef bunlardan ilk üçü hakkında da ayrıntılı bilgiye sahip değiliz.

Balkan Savaşı yıllarında başlayan *Albayrak*'ın yayın faaliyeti, Millî Mücadele yıllarında da etkisini artırarak devam eder. Yalnız Erzurum'un değil, bütün Doğu Anadolu, hatta bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihinde önemli bir yere sahip olan *Albayrak* gazetesi, ilk dönemde az sayıda yayımlanır. Savaşın yenilgi ile sonuçlanması nedeniyle büyük bir moral çöküntünün yaşandığı bu dönemde *Albayrak*, doğuda yeni fikrî uyanışın bir temsilcisi olarak yayın hayatına atılır.

Erzurum'da faaliyet gösteren basının ulusal edebiyatla olan yakınlığı *Albayrak* gazetesinin çıkışıyla artar. İttihatçı aydınlar okurları motive edici, propagandaya yönelik şiir ve hikâyeler yazarak kamuoyunu etkilemeye çalışırlar. Bu etkileşimde gazetenin sade, anlaşılır bir dille çıkmasının büyük rolü olur. Ayrıca dilde sadeleşme konusunda bilimsel bakış açısıyla yazılan makaleler, millî dil ve edebiyat akımının bölgede güçlenmesini sağlar.

İttihatçılara muhalif olarak doğan Hürriyet ve İtilâfçılar da benzer şekilde basından yararlanır. 1911 yılında yayımladıkları *Sadâ-yı Şark* tanıtım yazısında, gönderilecek edebî ürünlerin dikkate alınıp yayımlanacağı duyurulur. Bu gazetenin de nüshaları bulunmadığı için edebiyatla ne kadar ilgilendiği konusunda fikir sahibi değiliz.

Yine aynı yıllarda yayına başlayan *Mektep Duyguları* adlı dergi ise, Erzurum basınında çıkan ilk dergidir. Erzurum'da öğretmenlik yapan İbnü'r-Reşad Sedad tarafından çıkarılan dergi kültür ve edebiyat ağırlıklıdır. Özellikle lise öğretmenlerinin yazı kadrosunda olduğu dergide, gençlerin aydınlatılmasına yönelik yazılar yayımlanmıştır. Bunun yanında Balkan Savaşı'nın yarattığı faciaya ilişkin şiir ve hikâyeler vardır. Derginin bu yıllarda yaygınlaşan Türkçü fikirleri, genç nesillere edebî yazılar yolu ile aktarması dikkat çekicidir.

B. Cumhuriyet döneminde basın ve edebiyat

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucuları, en büyük desteğin kendilerine basından geleceğini biliyorlardı. Halkın yeniliklere alıştırılması, yeni devletin esaslarının belirlenmesi yanında; cumhuriyet fikrinin bütün kitleye -özellikle de gençlere- aşılması için basın-yayın faaliyetlerine hız verdiler. Mustafa Kemal'in, daha Millî Mücadele'nin ilk yıllarında *İrâde-i Milliye* (1919) gazetesini Sivas'ta, ardından *Hakimiyet-i Milliye*'yi (1920) Ankara'da kurdurması da bu anlayışın bir sonucuydu.

Cumhuriyetin ilk geçiş yıllarında Erzurum'da yayımlanan süreli yayınların toplamı, şu anki bilgilerimize göre yedi adettir. Bu, yeni yönetimin basına karşı sağladığı kolaylıklar ve ülke içinde görülen bir coşkunun eseridir. Özellikle öğretmenler, yalnız dershâne sıralarında değil, okul dışında da gençlere ulaşmak ve onları aydınlatabilmek için küçük dergiler yayınlama yolunu seçerler. Bu hareketleri ile aynı zamanda Anadolu içlerinde başlayan fikrî uyanışın da ilk örneklerini oluştururlar.

Savaş yılları, gazeteler yanında küçük dergilerde de önemli yankı bulur. Bu yıllarda çıkarılan, *Özdilek* ve *Mektep Duyguları*, sayfaları arasında Balkan felâketine geniş yer ayırırlar. Özellikle öğrencilere yönelik çıkarılan dergilerde şiirler ve hikâyeler yayımlanır. Bunlardan büyük kısmı savaş acılarından muzdarip insanların çilelerini dile getirmek için yazılmıştır. Bu da gösteriyor ki Erzurum basını, çok uzakta bulunmasına rağmen, ülkeyi saran savaşın acılarına ortak olabilmıştır. Edebiyatın kolektif bilinci etkileyen gücünden yararlanarak, ülkenin içinde bulunduğu kötü durum karşısında tepkilerini dile getirmişlerdir. Ayrıca, bu dönemdeki edebî yazılarda Osmanlıcılık ve İslâmcılık akımının etkili olduğu görülmektedir.

Tanzimatla başlayan eski-yeni ikilemi, Osmanlı mirasının reddi ile çağdaşlaşma yolunda kesin kararların alındığı bir sürece girer. 1920'li yıl-

lar, aynı zamanda içinde bulunduğumuz Cumhuriyet döneminin de başlangıcını oluşturur. İlk yıllarda Cumhuriyet'in coşkusuyla gelişen ulusal basın hareketleri, öğretmenlerin katkılarıyla Erzurum'da gelişme sürecine girer. Bu yıllarda, görevle Erzurum dışından gelen Ahmet Hamdi Tanpınar, Şevket Süreyya Aydemir gibi edebiyatçılar ilk edebî ürünlerini buradaki küçük dergilerde yayımlarlar.

Bu nedenle 1923-1927 yılları arasında çıkarılan okul dergilerinde, hareketli bir edebî faaliyete girildiği görülmektedir. Özellikle yeni kurulan devleti destekleyen ve cumhuriyet rejiminin ideallerini öven edebî ürünler yayımlanır. Bu ürünlerde artık savaşın acıları yerini Batılılaşma, bir diğer söyleyişle çağdaşlaşmaya bırakmıştır. Bunun yanı sıra bireysel duyguları ve tabiatın şaire ilham veren yönlerinin de şiirlere konu olduğu görülür. Ayrıca yerel şairler dışında Faruk Nafiz Çamlıbel'den şiirler alınması, Heinrich Heine'ye Jean Moréas'dan şiir tercümelemeleri yapılması, şehirde edebî bir faaliyet olduğunu gösterir. Edebiyat tarihi açısından önemli olan bu gelişme, ne yazık ki sonraki yıllarda sürdürülemez.

Edebiyat yoluyla, sosyal anlamda şehirde değişiklikler görülür. Örneğin, kesik saç modasının bayanlar arasında yaygınlaşması şiirle tanıtılır. Erzurumlular'ın "tanko" diyerek eleştirdikleri asrileşen insanlara tepki gösterilmemesi istenir. Doğal olarak bu bir zihniyet değişimine işaret etmektedir. Türk kızlarının, yeni saç modasını benimsemeleri övücü bir şekilde anlatılır. Kıyafetle başlayan bu değişimde Cumhuriyet kadınları, havalarda uçuş ve Avrupa'ya ulaşma isteklerini şöyle dile getirir:

Moda

Kesik saçın modası,

Geldi bizim yörelere,

Her kızın var arzusu,

Dibinden saçını kesmeye

Biz ki asrî kızlarız,

Şabka giydik serâser

Bir siyakda gezeriz

Bütün kızlar hep beraber

Emelimiz var teyyarede

Gök yüzünde gezelim

Acep ne var seyyarede

Avrupa'ya yetişelim

(Hidayet, *Özdilek*, nr. 24, 24 Şubat
1926: 8)

Yine bu yıllarda çıkan dergilerde, o zamana kadar sözlü edebiyatta söylenegele bazı şarkı, türkü ve manilerin de yazıya geçirildiği görülür. Z. Fahri Fındıkoğlu'nun Erzurumlu şairler hakkında hazırladığı biyografik bilgiler, kitap hâlinde yayımlanmadan önce *Muallimler Birliği* dergi-

sinde tefrika edilir. Bu tarz girişimi, Tanzimatla başlayan halka yönelişin ilk yerel örnekleri arasında saymak gerekir. Bu iki dergiyi takiben 1926 yılında, *Bizim Gazata* ve *Türk Çocuğu* adlı iki yeni dergi yayıma başlar. Yukarıdaki dergiler gibi öğretmenlerin öncülüğünde çıkan her iki dergide, yine eğitim ve kültür ağırlıklı yazılar yayımlanır. *Bizim Gazata*, hem yayımladığı Atatürk resimleri, hem de yazıları ile gençlere yönelik yeni ideallerin bir kaynağı olur.

1927 yılında yayımlanan *Karyuvası* ve *Şen Yayla* mecmuaları da diğer dergilerle benzer şekil ve içeriğe sahiptir. Hedef okur kitlesi olarak gençler seçilmiştir. Eğitim, kültür ve edebiyat ağırlıklı olan dergilerden *Karyuvası*'nda bazı anketler ve bilmece yayımlanarak, okurla bir iletişim kurulması yoluna gidilmiştir. Şehirde bulunan bazı özel kuruluşların bu dergilerde reklâmlarının yayımlanması da yerel basın-yayın faaliyetleri açısından bir yeniliktir. *Şen Yayla*'nın imtiyaz sahibi tanınmış yazarlardan Şevket Süreyya [Aydemir] olması, o dönemde Erzurum'a gelen aydınların şehirde boş durmayıp yayıncılıkla ilgilendiğini göstermektedir.

Harf devriminden sonra uzun yıllar basın faaliyetlerinin durması, edebî faaliyetleri de etkiler. Yerel şair ve yazarlar ürünlerini yayımlayamazlar. Bunun etkisi uzun süre devam eder. Nihayet 1940'lardan itibaren, devlet desteğiyle yeni gazete ve dergilerin yayıma başlamasıyla birlikte, edebî canlılık geri dönmeye başlar. Bu yıllarda çıkan dergi ve gazetelerde, yerel konuların işlendiği edebî ürünler yayımlanır. Örneğin Halkevleri'nin öncülüğünde çıkarılan *Yayla Dergisi*, cumhuriyet ideallerini savunan, yerel edebiyatçılara sayfalarında yer verir.

Bunun ardından gelen tek parti döneminde basın yeterince gelişemez. Bunun bir nedeni harf devrimi ise, diğeri de -en az onun kadar önemli olan- tek parti iktidarının baskıcı yönetim anlayışıdır. II. Dünya Savaşı'nın yarattığı tedirginlik ortamında, Cumhuriyet Halk Partisi iktidarda kalabilmek ve ülkeyi olası bir savaş tehlikesinden kurtarmak için yönetimde kontrolü ön plâna çıkarır. Bu da doğal olarak ülkedeki demokratik açılımları engeller ve basın normal gelişimini sürdüremez.

Türk basınında gerçek uyanış ve canlanma çok partili demokratik hayata geçtikten sonra gerçekleşir. Bu siyasal değişim basını olumlu yönde etkiler. Erzurum basını yaşadığı uzun durağanlığı, 1946 yılı sonlarında yaşanan çok partili döneme geçişle terk etmeye başlar. 1960 yılına kadar geçen on dört yıl, Erzurum basınında en fazla süreli yayının ortaya çıktığı dönemdir. Bu atmosfer içinde, 1946-1960 yılları arasında, Erzurum'da

toplam 41 süreli yayın çıkar. Maalesef edebiyat ve kültürle alakalı olanların sayısı oldukça azdır: *Hür Söz* (1955) gazetesi, *Karasu Kenarında* (1958), *Yakutiye* (1959) dergileri bunlar arasında yer alır. Özellikle *Hür Söz* günlük bir gazete olmasına rağmen sayfalarının bir kısmını edebiyat ve sanata ayırmıştır. Yerel yazarlar dışında aralarında Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Mümtaz Turhan, Mehmet Kaplan gibi isimlerin de bulunduğu öğretim görevlilerinin yazılarını da yayımlar.

1960 darbesinin ardından askerî yönetim bir müddet sonra yerini sivil yönetime terk eder. Dolayısıyla siyasî ve sosyal alanda yeniden bir özgürlük dönemi yaşanmaya başlanır. Ancak hem askerî darbenin gölgesi, hem de bu yıllarda artan ideolojik kamplaşmalar bu özgürlüğün boyutlarını daraltır. Özellikle üniversite gençleri arasında yaygınlaşan fikrî bölünme, zamanla yerini silâhlı çatışmalara bırakır ve basın da bundan olumsuz yönde etkilenir. Bu yıllarda Erzurum'da bir yandan *Hür Söz*, *Milletin Sesi*, *Doğu Ekspresi*, *Aziziye* gibi günlük gazeteler yayımlanırken; öte yandan siyasî fikirlere hizmet için çıkarılan *Ülküdaş*, *Büşra*, gibi dergilerin sayısı artar.

1970'li yıllar, siyasî belirsizlikler yanında aynı zamanda ekonomik çöküntünün de yaşandığı yıllar olur. Ardı ardına kurulan koalisyon hükûmetleri, fiyat ayarlaması adı altında, ilk zamları, kâğıt ve mürekkep gibi basın için gerekli olan temel malzemeler üzerine yaparlar. Zamlar gazetelerin sık sık fiyatlarını artırmasına neden olur. Bu aynı zamanda halkı gazete okumaktan soğutan önemli bir faktördür. Yine aynı yıllar, İstanbul ve Ankara basınının doğu pazarını keşfetmesine de sahne olur. Ulaşımındaki yetersizlikler nedeniyle gününde gelemeyen İstanbul gazeteleri, birkaç gün sonra bile olsa, Erzurumlu okurun eline geçmeye başlar. Özellikle şehrin muhafazakâr yapısı nedeni ile *Tercüman* gazetesi başta olmak üzere, diğer İstanbul gazeteleri büyük miktarda satışlar gerçekleştirirler. Bir noktada bu, yerel basının okunma oranını azaltır. Ancak, İstanbul basınının Doğu Anadolu, özellikle de yerel haberlere fazla yer vermemesi, şehirdeki basının yine hayatta kalmasını sağlar.

Bu gelişmelere ek olarak, 1973 yılında Erzurum'da televizyon yayınları başlar. Bu belki de iletişim alanında Erzurum halkının gördüğü ilk büyük mucizevi değişimdir. Büyük kahvehaneler kısa zamanda birer televizyon edinerek bu imkândan halkı yararlandırma yoluna giderler. Zengin aileler de evlerine televizyon almakta gecikmezler. Artık gazete okumak, çok zaman gerektiren, yorucu bir iş hâlini almaya başlar. Zaten şifahî kül-

türle beslenen, geleneksel bir toplum olması sebebiyle halk için televizyon hem eğlence, hem haber, hem de kültür edinme vasıtasıdır. 1970-1980 yılları arasında şehirde çıkan edebiyat ağırlıklı yayınlar arasında *Adımlar* (1970), *Yağmur* (1977), *Büşra* (1978), *Meşale* (1979), *Vahdet* (1979) gibi dergileri sayabiliriz. Bunlar siyasî eğilimli bir edebiyat ve fikir politikasını benimsemiş, üniversiteli gençler veya öğretim üyeleri tarafından hazırlanan kısa ömürlü yayınlar olarak karşımıza çıkarlar.

12 Eylül 1980 askerî darbesinden sonra yerel basın sıkıntılı günler geçirmeye başlamıştı. Zira sıkıyönetim baskı öncesi ve sonrası ağır bir sansür uyguluyordu. Dolayısıyla marjinal fikirlerin veya ilgi çekecek eleştirilerin gazetelerde yayınlanması mümkün olamaz. Bu nedenle yerel basın, yaygın basının çoğunda görüldüğü gibi, idare-i maslahatçı bir hava içerisinde yayın sürdürerek, kendini olası tehlikelerden koruma yolunu seçer. Bütün gelişen baskı teknolojisi ve kültürel birikime rağmen 1980-1990 arasında şehirde az sayıda yeni süreli yayın çıkabilir:

1980: *Ferman, Köz*

1981: *Dergâh, Gönül*

1982: *Genç Kuşak, Kardaş Edebiyatlar*

1985: *Elif, Sancak*

1987: *Hüma Kuşu*

1989: *Mina*

Özellikle *Köz* dergisinde halk edebiyatının akademik çerçevede ele alındığı görülür. *Kardaş Edebiyatlar* ise daha çok Türk dünyasına yönelik bir yayın politikasına sahiptir.

Siyasal tartışmalar ve dalgalanmalar içinde 1990'lı yıllarda yaşanan en önemli gelişme, elektronik medya alanında görülen ilerlemedir. Yönetimin teşvikleri ile Erzurum'un da içinde bulunduğu bütün ülkede özel radyo ve televizyon istasyonları kurulmaya başlanır. Bu yalnız Erzurum'un değil, bütün Türkiye'nin yaşadığı ilk büyük demokratikleşme atılımıdır. Artık gazeteye güçlü bir rakip çıkmış ve teknolojik alt yapıyı hazırlayan herkes, yayıncılıktan anlasa da anlamasa da, bir radyo istasyonu kurmaya başlamıştır.

Yine bu yıllar içerisinde bilgisayarla başlayan masa üstü yayıncılık birkaç yayın evinin açılmasını ve süreli yayınların daha kolay dizilip basılmasını sağlar. Bu da hâliyle kültür ve edebiyat dergilerinin sayısında bir

artışa sebep olur. Söz konusu yıllarda yayımlanan dergilerden bazılarının isimleri çıkış yıllarına göre şöyledir:

1991: *Karçıçeği, Nene Hatun*

1992: *Palandöken, Talebe, Tohum*

1993: *Kalem ve Onur, Kırkgöze*

1994: *Kilim*

1996: *Cemre*

1997: *Gönülden Gönüle Sesleniş, İkra*

Özellikle bu yayınlar arasında İslâmcı bir edebiyat anlayışını yaymaya çalışan dergilerin varlığı göze çarpar.

135 yıllık bir öyküyü oluşturan bu tarihsel gelişimin ardından, Erzurum basınının edebî niteliğini belirlemek için daha ayrıntılı çalışmalara ihtiyaç vardır. Bunu ilerde yapılabilecek geniş kapsamlı araştırmalara bırakarak, Erzurum'da oluşan aydın edebiyatının hangi çevrelerde geliştiğini göstermeye geçebiliriz.

III. Yakın Dönem Aydın Edebiyatı

Aydın edebiyatı diye adlandırdığımız ve yakın dönem içinde etkisini ve işlerliğini sürdüren edebî oluşumlar Erzurum'da üç farklı koldan gelişmiştir. Bunları farklı edebî çevreler şeklinde göstermek mümkündür.

A. Basın çevresi

Basın okuyucuyla yalnız haber, makale veya köşe yazıları yolu ile iletişim kurmaz. Dil ve dile dayanan yazılı ürünler -ki bunun başında edebî yazılar gelmektedir- basın için önemli kaynaklardır. Yukarıda da temas edildiği gibi Tanzimat döneminden başlayarak basın çevresi edebiyatla birlikte gelişimini sürdürmüştür. Özellikle çok partili hayata geçişten sonra süreli yayınlarda edebiyatla ilgili sayfaların arttığı görülür. Yine, şehrin dokusuna uygun olarak mizah edebiyatı da ayrı bir tarz olarak varlığını sürdürür. Bu dönemi ana çizgileri ile şöyle inceleyebiliriz.

1950-70'li yıllarda çıkmaya başlayan *Hür Söz, Millet'in Sesi, Doğu Ekspresi* gibi gazeteler, ağırlıklı olarak günlük olaylardan bahsetmelerine rağmen, belirli sayfalarını kültür ve edebiyata ayırırlar. Yayımlanan edebî ürünlerin çoğunda Erzurum tarihine göndermeler yapılır. Her yıl çoşkuyla kutlanan kurtuluş şenliklerini anmak ve gençlere yansıtmakta şiirin etki-

leyici gücünden yararlanılır. Bunda da doğal olarak kollektif bilinci etkileyecek kodlar kullanılır. Örneğin vatan, millet sevgisi, namus ve din duygusunun önemi sıkça vurgulanır.

Yine bu dönemde çıkan dergiler şunlardır:

1958: *Karasu Kenarında, Saksığan*

1959: *Tarih Yolunda Erzurum*

1960: *Gıdık*

1964: *Hareket*

1966: *Kahramanların Sesi Nene Hatun*

1967: *Kümbet*

1970: *Adımlar*

1977: *Yağmur*

Bu dergiler incelendiğinde yerel edebiyatın niteliği hakkında ayrıntılı bilgi edinmek mümkündür. Öncelikli olarak şiir ve hikâyelerde Erzurum merkezli bir kültürel esinlenme göze çarpar. Örneğin, Bülent Başkirt aşığıdaki şiirinde, yerel kadın adı olan Heno'yu dizeleri arasında işler. Yerel sözcüklerin şiirlerde ve hikâyelerde kullanılması daha sonraki dönemlerde artarak devam eder.

Henom'a şiirler

Gülüşün huzur, yürüyüşün naz

Ellerin beyaz beyazdı

Güzel olmasına güzel değildin ama

Tatlıydın, Henom hoştun

Eşin azdı...

Ezilmiş gül yaprağı gibiydin

Solgun... halsiz...

Kulaklarımda sesin...

Halbuki daha geçen yazdı

Tatlıydın, hoştun Henom.

(*Karasu Kenarında*, nr. 1, Haziran 1958: 4)

Bu yıllarda basında yayımlanan edebi yazılar arasında çevirilerin de önemli yer tuttuğu görülür. Gandhi, Ernest Hemingway gibi tanınmış simaların yazıları çevrilip yayımlanır. Dönemin edebiyatına yansıyan konular arasında, modern medeniyet, gelenekleri yorumlama, işsizlik, mah-

rumiyet ve kültürel geri kalmışlık üzerinde durulur. Bunun yanında, tarihin zenginliklerine giderek, geleceğe daha güçlü bakma gibi hedefler okura sunulur. Edebiyatı gençlere sevdirebilmek için şiir ve hikâye yarışmaları düzenlenir. Burada ödül alanların kalem denemeleri dergilerde yayımlanır.

Daha önce değinildiği gibi basına yansıyan edebî ürünlerde özellikle yöresel dil farklılığından da yararlanılır. Kısa süre yayımlanmalarına rağmen *Saksâğan* ve *Gıdık* adlı yayınlarda, dilin mizah unsuru olarak kullanıldığı görülmektedir. Bir grup gazetecinin çıkardığı tek yapraklık *Saksâğan*'da hem Erzurum'un geri kalmışlığı, hem de Ankara'nın vurdum duymaz tutumu mizah yoluyla eleştirilir. Bunun güzel bir örneğini aşağıdaki metinde görmek mümkündür:

Selâm

Yağlı kuyruklu etlere, karaborsa biletlere, devletin resmi kâğıdıyla yapılan husûsi davetlere, bakımsız memleketlere selâm.

Beşikteki balaya, hem gurbete hem sılaya, hem gedaya hem baya, ramazanda tombalaya selâm.

Kahvelerde garsonlara, hem bunlara hem onlara, küllüplerde kumarlara, hem yarlara hem ağyara, köşebaşlarına işeyen davarlara, tazminatlı davalara, iyi giden havalara, susuz kalan kovalara selâm.

Şu hayatın bezmesine, eski pestil ezmesine, âşıkların gezmesine, sinemacı Refik'in çizmesine selâm.

Boynuzluya kuyrukluya, maviliye sarılıya, partisize partiliye, pırtısıza pırtılıya, saygısıza saygılıya selâm.

Yeşilkent Pastahanesi'nde Şükrü'ye, Merkez Postahanesi'nde Lütfü'ye, Hastahane'de Fikri'ye selâm.

Ankara'da korsana, Erzurum'da Kor Hasan'a selâm.

Vealeykûme's-selâm diyenlere de bir daha selâm. Ves-selâm.

Bu kısa, fakat çarpıcı yazıdan da anlaşılacağı gibi, o dönemde yaşanan sosyal adaletsizlikler, Erzurum'un su sorunu, partili-partisiz çekişmeleri, insanların farklı kamplara bölünmesi ve korsan olarak nitelendirilen Ankara'daki yöneticilere göndermeler yapılmaktadır. Erzurum'un kalkınma sorunu ve şehirdeki monoton hayat değişik şiirlerde espirili bir şekilde dile getirilir. Aslında bu tür örnekler, çok espritüel olan yöre halkının bu potansiyelinin gerçek anlamda değerlendirilemediğini göstermektedir.

Cumhuriyet döneminde, yerel basına edebî yazıları ve şiirleri ile katkıda bulunanların sayısı bir hayli fazladır. Bunlar arasında şu isimleri sayabiliriz:

Cevat Dursunoğlu, Müştak Sıtkı Dursunoğlu, Kemalettin Kamu, Sadettin Akatay, İhsan Coşkun Atılcan, Altan Çiloğlu, Selahattin Daloğlu, Hüseyin Durak, Rıza Ümit, Osman Arı, Halit Ziya Yavuzer, Akdemir Akmut, Muhdes Fırat, Nejat Ünal, Refik Durbaş, Özkan Mert, A. Vahit Yıldırımlar, Cahit Koytak, Fahrettin Tüzün, Mehmet Gökalp, Fahrettin Gülseven, M. Cemal Kırzioğlu, Hüseyin Kotan, İlhami Çiçek, Mustafa Mansuroğlu, A. Nihat Polat, Yaşar Bayar, V. Nafiz Aksu, H. Hadi Kadioğlu, Nurullah Genç, Yalçın Bayar, Şaban Abak, M. Hanifi İspirli, Mehmet Taştan, Orhan Ceylan, İsmail Bingöl, Zekiye Çomaklı...

Burda isimleri sayılan şair ve yazarlardan bir çoğu Erzurum'da doğup büyümüş ve eserlerini yine bu şehirde vermiş insanlardır. Şüphesiz ki bunlar dışında yer alanlar da vardır. İleride yapılacak daha geniş araştırmalarda bunlara da yer verileceğini umarız.

B. Üniversite çevresi

Basın gibi üniversite de edebî gelişimde ön plâna çıkan çevrelerden biridir. 1957 yılında kurulan Atatürk Üniversitesi, öğretim üyeleri ve öğrencileri vasıtasıyla Erzurum'daki edebî hayatı olumlu şekilde etkiler. Çıkarılan edebî dergilerde yayımlanan şiirler, hikâyeler, edebî yazılar ve araştırmaların büyük bir bölümü üniversite mensuplarına aittir. Ancak bu yayınlarda, edebî faaliyetlerin siyasî ortamdan etkilenecek belirli ideojilerin etkisi altında kaldığı görülür.

Bilindiği gibi 1960'lı yıllar aynı zamanda siyasî kamplaşmaların da arttığı bir dönemdir. Bu nedenle edebiyatçılar görüşlerini benimsedikleri dergilerde, ideolojilerine göre edebî faaliyette bulunurlar. 1964 ortalarında çıkan *Hareket* dergisi İslâmcı akımla gelişen edebî ürünleri sayfalarına taşır. *Kümbet*, *Adımlar* ve *Yağmur* dergileri aşırı Batılılaşmaya karşı koyan ve Anadoluculuk fikrini taşıyan edebî ürünleri yayımlarlar. Bu yıllarda,

* Bu şair ve yazarlardan bir kısmının biyografileri için bk.: Hasan Ali Kasır, *Erzurum Şairleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları (Erzurum Kitaplığı), 1999.

politik edebiyat gittikçe güçlenir. Şehrin siyasal yapısına uygun olarak, daha çok millî edebiyat çizgisinde bir yayıncılık yapılıır. 1982 yılında yayına başlayan yukarıda değindiğimiz *Kardaş Edebiyatlar*, Orta Asya'daki Türklere -özellikle Azeriler- yönelik edebî ürünler yayımlarlar. Derginin editörü Yavuz Akpınar'ın ve yayın kurulunun akademisyenlerden oluşması, Türk dünyası edebiyatının Erzurumlu okurlarca tanınmasını sağlar. Şiir, hikâye yanında dil ve edebiyat tarihiyle ilgili ürünlere bolca yer verilir.

Atatürk Üniversitesi mensuplarının şehirdeki edebî faaliyetleri daha çok genç kuşaktan akademisyenler arasında yoğunluk kazanır. Edebiyatı sanat ve estetik boyutuyla algılayıp, edebî eserler üretenler arasında Nurullah Genç, Tacettin Şimşek, Hüseyin Alacaatlı, Selami Ece, Rıdvan Canım, Ali İhsan Kolcu, Abdulkerim Dinç gibi isimleri sayabiliriz.

Tarihî ve kültürel zenginliği yanında, bir üniversite kenti olması bakımından Erzurum, her zaman edebiyat ağırlıklı dergi çıkarmaya uygun ortama sahiptir. Ancak, siyasî kamplaşmalar ve dağıtım organizasyonundaki eksiklikler dolayısıyla bu işler istenildiği gibi yapılamaz. Bazı yayıncıların özel desteğiyle arada bir öğrencilerin çıkardığı edebiyat dergileri kendini gösterir. Bunlar arasında son yıllarda çıkan *Mina* (1989), *Karçiçeği* (1991), *Palandöken* (1992), *Kalem ve Omur* (1993), *Kilim* (1994), *İkra* (1997) gibi dergileri sayabiliriz.

Günümüzde üniversite çevresinde yer alan edebiyatçılar arasında Nurullah Genç yayımladığı romanlar ve şiir kitaplarıyla yalnız Erzurum'da değil bütün Türkiye'de tanınan bir edebiyatçıdır. Aşağıya aldığımız şiirinde Genç'in duygu yoğunluğunu görmek mümkündür:

Biraz

Gecedir biraz...

Dehlizlerde kaybolan,

Lambaların aydınlanma çağıdır.

Kiremit dudaklı yalnızlığımın,

Rüzgârlı şafağında

Bana yürümeyi öğreten sular

Çokça ağlamayı, biraz gülmeyi,

Kinsiz yaşamayı, kansız ölmeyi

Bana büyümeyi öğreten sular...

Kalbim incedir biraz...

Gölgelerden sakınır çocukları

Baktığı her aynada

Yeşil görmeyi sever

Her seher gökleri taşıyıp

Şehre umutla girmeyi sever...

Sararıp solan

Aşkın uyanma çağıdır...

(Nurullah Genç, *İkra*, nr. 1, Ocak 199)

Yine imaj ve çağrışım bakımından zengin şiirler kaleme alan Tacettin Şimşek, özellikle Divan şiiri tadında dizeler yayımlamıştır. Aynı zamanda bir divan şiiri araştırmacısı olan Şimşek, bir şiirinde artık sıradan bir hâlâ gelen ölüm temini şöyle işlemektedir:

Hiç böyle ölmedik

*Hiç böyle ölmedik biz
Ölüm saymadık bu tür ölümleri
Hani biz
Kalbinin incecik bir yanı dağlı
Cehennemî bakışlarla yanık
Acıya yenik savaşıldık
Kendi çapımızda çılgın sürekli
Ölümü sevimli kıldık
Hiç böyle ölmedik biz
Ölüm saymadık bu tür ölümleri*

*Oysa hâlâ
Ellerinde kevsir taşır annemiz
Annemizin ayak izleri cennet
Yasak meyveleri göz uçlarımızda
Sonra yine tavus efsaneleri
Şimdi Babil'de tut ki cehennemiz
Hiç böyle ölmedik biz
Ölüm saymadık bu tür ölümleri...
(Palandöken, nr.9, Ağusto*

Bir diğer akademisyen olan A. İhsan Kolcu yayımladığı *Aşkın Rengi Kırmızıdır* (1999) isimli şiir kitabında lirik şiirin canlı ve etkileyici örneklerini bir araya getirmiştir. Kitaba adını veren şiirin bir parçası şöyledir:

*aşkın rengi kırmızıdır
sana yaman bir veda hazırladım
hançer gibi kalbinde duracak sevdam
ve seni sayıklayan bileklerimizden
ölümcül bir ihanet sunacağım kendime
bir damla hasretim akmayacak yüreğime...⁷*

⁷ Ali İhsan Kolcu, *Aşkın Rengi Kırmızıdır*, Ankara: Sam Yayınları, 1999.

C. Eğitimciler çevresi

Akademisyenler dışında Erzurum'un yerel kültürünü bilen aydınlar, özellikle eğitimciler de şehirdeki edebî faaliyetlere katkıda bulunmaktadır. Bu faaliyetlerin merkezinde belirli çevreler ön plâna çıkmaktadır. Gençlerin yoğun olarak tercih ettikleri farklı kültür çevreleri arasında 1938 yılından beri faaliyetini sürdüren Hemşin Pastahane'sini sayabiliriz.⁸ İstanbul'daki edebiyat çevreleri arasında yer alan Lebon, Nisuaz, Meserret vs. pasta ve kahvehaneleri gibi Hemşin, yalnızca pastahane olarak ünlenmemiş; aynı zamanda edebî ve kültürel faaliyetlerin yapıldığı bir merkez konumunu kazanmıştır.

Özellikle 1960-1980 yılları arasında Cumhuriyet Caddesi'nin ortasında yer alan Hemşin, şehrin ileri gelen aydınları, üniversite çevresi ve eğitimciler için kültürel alışverişin yapıldığı önemli bir merkezdir. İsmail Usta ve Hatem Emi isimli iki yerel aydının yaptığı tarih-edebiyat sohbetleri ve yorumları yalnız gençler değil, bu alanlarla ilgilenen akademisyenler için de yararlı olur. Ardından gelen Ali Karaavcı, Önder Güvener, Yılma Durak gibi isimler ise felsefe, edebiyat ve politika arasında önemli bir kuşağı oluşturur. Akşam başlayıp sabahlara kadar süren sohbetlerde yalnız Türk değil, Doğu ve Batı kültürünün önemli temsilcileri de tartışma konusu yapılır. Gelenlerin Freudcular, Nietzscheciler, Kafkacılar, Marksçılar, Gökalkçiler vs. olmak üzere görüşlerine göre birbirinden ayrılırlar. Özgür bir tartışma ortamının yer aldığı Hemşin, bütün siyasal ve ideolojik kamplaşmalara rağmen bu özelliğini uzun yıllar sürdürmeyi başarır. Günümüzde özellikle üniversite gençlerinin uğrak mekânı olan Hemşin'de bazen edebiyat sohbetleri yanında, canlı musikî örnekleri de verilmektedir. Zaman içinde genç kuşak edebiyatçılar yetiştiren Hemşin'den eğitimci edebiyatçılar da oldukça yararlanırlar.

Bunlardan bazıları akademisyenlerle birlikte çıkardıkları dergilerde şiirler, öyküler ve denemeler yayımlarlar. Bunlar arasında Halûk Güçlü,

⁸ Hemşin'in şimdiki sahibi ve işletmecisi olan Nâil Orhon, 1940 yılında Erzurum'da doğdu. Dedeleri Hemşin'den gelip Erzurum'a yerleşmişler. 1938 yılında babası Hüseyin Efendi, Hemşin isimli küçük bir pastahane açmış. Sonraki yıllarda Nâil Usta pastahaneyi büyütüp geliştirmiş. Eskiden Cumhuriyet Caddesi'nde bulunan pastahane, şehrin ileri gelenlerinin, entelektüellerinin ve üniversite gençlerinin uğrak yeri hâline dönüşür. Bir ara kapanan pastahane, 1993 yılında şimdiki yerine taşınır ve faaliyetini devam ettirir. Hâlen etkin bir kültür merkezi konumunda olan Hemşin, UNESCO tarafından hoşgörü ödülü ile ödüllendirilmiştir.

Mustafa Kutlu, M. Emin Alper, Hanefi İspirli, Mucip Kına, Vedat Aydın, Şahin Torun, Çetin Alpagut gibi isimleri sayabiliriz. Yakın dönemde çıkan dergilerde bu edebiyatçıların şiir veya öykülerine rastlamak mümkündür.

Daha çok bireysel duygu yoğunluğu taşıyan şiirler kaleme alan ve yayımlanmış bir şiir kitabı bulunan Emin Alper aynı zamanda Erzurum'un yerel kültürünü iyi bilmesiyle de dikkat çeker.⁹ Şiiri ideolojiden sıyırması, his ve duygunun yansıtıcısı olarak kullanması bakımından Emin Alper başarılıdır. Diğer şiirlerinde de benzer başarıyı sergilemiştir. Necip Fazıl'ın mistisizmiyle Ahmet Haşim'in sembolizmini birleştiren şair, hayal aleminin zenginliğini sözcüklere taşıyabilmiştir. Aşağıya bir kısmını aldığım *Ağıt* adlı şiirinde, şair Erzurum'a şöyle seslenmektedir.

*Bu akşam
sen ve ben-yalnız ikimiz
körkütük hasret kesilmişiz
seni seyrediyoruz yüzyılların ötesinden
şimdi...
yüreği gurbet olan
ve yaşamak kadar büyük bir yalan
bir zamanın yabancısıyız
hangi uzak rüyanın sancısıyız erzurum...*

Erzurum'daki edebiyat faaliyetleri, elbette yukarıda anlatılanlar kadar değildir. Özellikle roman, hikâye ve tiyatro alanında eser vermiş bazı yazarların da varlığı bilinmektedir. Örneğin, Selahaddin Turgay Daloğlu, Nurullah Genç, Talat Uzunyayla gibi isimler bunlar arasında ilk akla gelenlerdir.¹⁰ Ancak, araştırma sınırlarının dar olması yüzünden şehirdeki

⁹ M. Emin Alper, *Ölmek için Yürüyüş*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1995.

¹⁰ Gazeteci-yazar Selahaddin Daloğlu, şehirde yaşadığı yıllarda basın kadar edebiyatla içli dışlı olmuştur. Kıt imkânlarla yayımladığı trajedi ve romanlarla adından söz ettirmiş ve gençler arasında saygın bir konuma yükselmiştir. Yazdığı tiyatro eserleri ve romanlarından birkaçını örnek olarak gösterebiliriz. Tiyatroları: *Üçüncü Yurdun Karnavalı*, İstanbul: Dilara Yayınları, 1985; *Deniz-Şarap-Kitap*, Ankara: Gurbet Yayınları 1976; *Hamalların Dramı*, Ankara: Gurbet Yayınları, 1977. Romanları: *Çıtri*, Ankara: Doğuş Yayınları, 1978; *Fatsa'da Beş Adam*, Ankara: Gurbet Yayınları, 1981; *Lunapark İnsanları*, İstanbul: Dilara Yayınları, 1984.

Nurullah Genç ise, şiir yanında romanları ile de tanınan bir yazardır. Kaleme aldığı romanlar arasında şu eserler görülür: *Tutkular Keder Oldu*, 2. bs., İstanbul: Timaş Yayınları, 1988.

edebî hayat genel çizgileri ile ortaya konulmaya çalışılmıştır. Sayılan isimler dışında kalan ve bir zamanlar şehrin edebî kültürüne katkı sağlayan insanların da var olduğu muhakkaktır. Bunların ilerde yapılacak daha geniş çalışmalarla ortaya konulacağını umuyoruz.

S o n u ç

Bu araştırma göstermektedir ki Erzurum'da, yerel sınırlar içinde kalmış, nispeten kapalı bir edebiyat etkinliğinden söz etmek mümkündür. Ancak, bu kapalılıkta yerel aydınların rolü fazla değildir. Yıllardır edebiyatı belirli merkezlerle sınırlayan yanlış bir kültür politikasının da bunda etkisi vardır. Örneğin, edebiyat tarihleri incelendiğinde, Anadolu'daki edebî faaliyetlerden hiç bahsedilmediği görülür. Dar görüşlü bir tarih anlayışıyla İstanbul dışında bulunan şair veya yazarlar yok sayılmışlardır. Bu da hemen her alanda olduğu gibi, aynı ülke vatandaşı olduğu hâlde, kültürel anlamda birbirinden kopuk kitlelerin doğmasına neden olmuştur.

Modern iletişim araçlarının artması ve basın-yayın hareketlerinin gelişmesiyle bu olumsuzluğun ortadan kalkması beklenmektedir. Anadolu insanı ürettiği edebî ürünlerle ulusal kültür içinde hakettiği yeri almaya çalışmalıdır. Bu noktada, Erzurum gibi kültür şehirlerinde bulunan aydınlarla büyük görevler düşmektedir. Ayrıca yeni edebiyat ve kültür tarihi yazacak insanlara da belirli merkezlere takılıp kalmama gibi bir sorumluluk yüklenmektedir.

Erzurum, kuşkusuz Türk kültürünün abidevî şehirlerinden biridir. Bu nedenle ünlü yazar A. Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir* adlı eserine Ankara, Bursa, İstanbul, Konya ve Erzurum'u almıştır. Dikkat edilirse, Erzurum dışındaki şehirlerin tamamı, Anadolu'da kurulan Türk devletlerine başkentlik yapmışlardır. Yazar, Erzurum'u bu şehirler arasına alarak, kültürel anlamda şehre bir başkent niteliği kazandırmıştır.¹¹ Tanpınar'ın Erzurum'u anlatmak için kullandığı ifadeler, yazarın şehre hangi gözle baktığını göstermektedir:

Erzurum Türk tarihine, Türk coğrafyasına 1945 metreden bakar. Şehrin macerası düşünülürse, bu yükseklik daima göz önünde tutulması gereken bir şey olur. Malaz-

¹¹ Orhan Okay, *Sanat ve Edebiyat Yazıları*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1997, s. 217.

girt zaferinin açtığı gedikten yeni vatana giren cedlerimiz ilk fethettikleri büyük, merkezî şehirlerden biridir.

Tarihimizin ikinci dönüm yerinde, Milli Mücadele'nin ilk temeli gene Erzurum'da atılır. Her şeye rağmen hür, müstakil yaşamak iradesi, ilkin bu kartal yuvasından kanatlanır. Atatürk, Erzurum'dan işe başlar. Tıpkı ilk fatihler gibi oradan Anadolu'nun içine doğru yürür; oradan başlayarak yurdumuzu, milletimizin tarihî hakları adına yeni baştan fethederiz...¹²

Anadolu'nun diğer şehirleri gibi, Erzurum'un da edebiyat ve kültür alanındaki göstereceği gelişim, Türk kültürünün geleceğinde önemli ölçüde etkili olacaktır. Modernizmin vahşi kuşatıcılığı en açık bir şekilde etkisini kültür alanında göstermektedir. Kültürsüzleşmenin ve kozmopolitleşmenin had safhaya vardığı metropoller dışında, yerel merkezlerin göstereceği direnç, Türk kültürünün devamlılığı konusunda mühim bir gösterge olacaktır.

Aynı zamanda Erzurum gibi sınırlara yakın şehirlerde, Türk kültürünün varlığını devam ettirmesi için özel çaba harcanmalıdır. Bilhassa İran kaynaklı muhafazakâr çizginin şehirde etkinlik kurmaya çalıştığı bilinmektedir. Bu da şehirdeki gelişmeyi engelleyici bir husustur. Tutuculuğun fazla olduğu yerlerde gelişmenin olamayacağı açıktır. Bundan dolayı, Erzurum gibi kültür şehirlerinin, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel anlamda desteklenmesi, güçlendirilmesi gerekmektedir.

---

¹² Tanpınar, *a.g.e.*, s. 209.

“LITERATURE IN ERZURUM FROM TANZIMAT TO REPUBLIC”

Abstract

Erzurum is one of the important cities in Eastern Anatolia, established some 6000 years ago. Because of the geo-political location of the city, Erzurum has gained considerable political, economic and cultural richness. The city also shows the cultural characteristics of the Central Asia and Caucuses mainly due to the geographic proximity. The early entry of the press and publishing to the city made Erzurum an important center for the written literature. Erzurum is also an invaluable source for oral literature.

This article analyses the literary and cultural developments in Erzurum. Although the study concentrates on the post-Tanzimat period, the earlier developments are also included for completeness. The main concern of the study is the literary circles and the movements in the city, poets and writers and their works on press and publishing. This study on the contrary of the previous studies based on Istanbul-centered literature, takes a different approach and tries to bring the rich Anatolian literature into light.

Keywords

Anatolia literature, press and journalism, circule of literature, Erzurum, cty literature.

SOYKIRIM REDDİYESİNDE NE KADAR BAŞARILIYIZ?

Tuncay ÖĞÜN*

CEMALETTİN TAŞKIRAN, *Van'da Ermeni Devleti Denemesi/Belgelerle*, Ankara: Platin Yayınları, 2006, 219 s.

Ermenilerin Türkler tarafından soykırımı uğratıldıkları iddiası, bilimsel ve siyasal çevrelerde yıllardan beri tartışılmaktadır. Bu tartışmanın son yıllarda Türkiye-AB ilişkilerinde de gündeme gelmesi, konuyu daha da popüler hâle getirmiştir. Popülarite arttıkça Türk-Ermeni ilişkilerini çeşitli boyutlardan ele alan kitap, makale ve benzeri yayınların sayısı da artmaktadır. Özellikle, soykırım tartışmalarının iyice alevlendiği Nisan aylarında bu tür yayın faaliyetlerinin bir kat daha hız kazandığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Hâl böyle olunca çok değerli eserlerin yanında harcı-alem denebilecek çalışmalara da rastlanabilmektedir. Bunlardan biri de, *Platin Yayınları* arasında, Nisan-2006'da, Prof. Dr. Cemalettin Taşkiran'ın, *Van'da Ermeni Devleti Denemesi/Belgelerle* (Bundan böyle Kitap olarak ifade edilecek) adlı kitabını yayınlamıştır.

Kitap, 1915 yılında meydana gelen ve Van bölgesinin Türk hakimiyetinden çıkmasıyla sonuçlanan olayları incelemektedir. Günümüze kadar iki farklı açıdan değerlendirilen bu olaylar, bir görüşe göre, Türklerin imha ve sürgün kararına direnmeye çalışan Ermeni toplumunun *nefs-i müdafaa* mücadelesinden ibarettir. Diğer bir görüşe göre ise aynı hadiseler, Ruslarla işbirliği yapan Ermenilerin Osmanlı Devletine karşı başlattıkları *kanlı bir isyan* hareketidir. Buna göre Türk-Ermeni ilişkilerinin önemli düğüm noktalarından birini oluşturan bu tartışmalı mevzunun araştırma konusu olarak seçilmesi, özellikle bilim çevrelerinde büyük ilgi ve merak uyandıracaktır. Arka kapağındaki tanıtım yazısında belirtildiği üzere, asılsız soykırım iddialarına karşı gerçekleri belgelerle ortaya koymak ve

* Yrd. Doç. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
tuncayogun@hotmail.com

Ermenilerin niyetlerini açıklamak amacıyla kaleme alınan bu kitap, Türkiye kamuoyunda daima ilgi gören söz konusu yaklaşım tarzıyla, bilim dünyasının yanında geniş bir okuyucu kitlesinin de ilgisini çekmeye adaydır.

Ancak kitap, eleştirel bir gözle incelendiğinde, ilk bakışta uyandırdığı ilginin yerini maalesef hayal kırıklığı almaktadır. Her şeyden önce ifade etmek gerekir ki daha ilk sayfalarından itibaren sıkça rastlanan yazım hataları ve ifade bozuklukları, eserin özensiz bir şekilde hazırlandığını göstermektedir. Bu durum kitabı, Ermeni sorunuyla ilgili çalışmalar için en uygun sezon olarak kabul edilen Nisan ayı içerisinde piyasaya sürme telâşından kaynaklanmış olabilir. Ancak sebep ne olursa olsun bu telâş ya da özensizlik, birtakım önemli hataların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bir kere eser, incelemeyi amaçladığı konuyu bir bütünlük içerisinde ele alabilecek şekilde plânlanamamıştır. Kaynakların yetersizliği nedeniyle konunun bazı önemli boyutları ihmal edilmiştir. Elde edilen bilgi ve belgelerin yorumlanmasında ciddî mantık hataları yapılmıştır. Hepsinden önemlisi kitapta bir çok çelişkili ifadeye yer verilmiştir. Hâl böyle olunca konunun özgün bir bakış açısıyla incelenip okuyucuya aktarılması mümkün olmamıştır.

Toplam 219 sayfadan ibaret olup, *İçindekiler*, *Önsöz*, *Ekler*, *Kısaltmalar* ve *Kaynakça* dışında dört ana bölümden oluşan kitabın plâni incelendiğinde, konu seçiminde bir kararsızlığın hakim olduğu hemen dikkat çekmektedir. Açıkçası bu kitapta, tehcir kararı ve Ermeni soykırımı iddialarının mı, 1915 Van olaylarının mı, yoksa Ermeni diasporasının çalışmaları mı inceleneyeceğine bir türlü karar verilememiştir. Her ne kadar, kitabın adından da anlaşılacağı üzere Van'daki Ermeni olayları temel konu olarak seçilmiş ise de diğer iki konudan da vazgeçilememiştir. Fakat bu üç konunun bir bütün oluşturacak şekilde ilişkilendirilmesi de mümkün olamamıştır. Bu nedenle bölümler arasında bir uyumsuzluk, hatta ilgisizlik söz konusudur. Öyle ki, *Ermeni Meselesi* adlı *I. Bölüm*¹ ile *Ermeniler Ne İstiyor?* başlıklı *IV. Bölümün*, 1915 Van olaylarıyla neredeyse hiç ilgisi yoktur. Daha da kötüsü, konu bütünlüğünü bozma pahasına kitaba eklenen bu bölümlerde, orijinal bir bakış açısı da ortaya konulamamıştır.

¹ Yine bir özensizlik örneği olarak; kitabın 17-34 sayfaları arasındaki kısmı, *İçindekiler* bölümünde (*I. Ana Bölüm* olarak gösterilirken, metin içerisinde, aynı bölümün başına *Giriş* şeklinde bir ibare eklenmiştir (Kitap, s. 17). Bu durumun herhangi bir karışıklığa neden olmaması için bu yazıda *İçindekiler* bölümündeki tasnif esas olarak alınmıştır.

Örneğin *I. Bölümde* (Kitap, s. 17-34), Osmanlı Devletinin hoşgörülü tutumu sayesinde Müslümanlarla gayrimüslimlerin barış ve güvenlik içerisinde yaşadıkları, Ermeni komitelerinin faaliyetleri nedeniyle bu ilişkilerin bozulduğu, devlete karşı isyan eden Ermenilerin haklı gerekçelerle tehcir edildiği, tehcir sırasında can ve mallarının korunması için mümkün olan her türlü önlemin alındığı, dolayısıyla bir miktar can kaybına uğramalarına rağmen bir Ermeni soykırımından asla bahsedilemeyeceği gibi hususlar, oldukça genel ve bilindik ifadelerle anlatılmıştır. Aslında, bu bölümde yer alan ve yayımlanırken fark edilemeyen “*Şimdi 1915’lerde değiliz. 85 yıl öncesinin olaylarını, bilimsel verileri bir yana atarak...*” (Kitap, s. 31) şeklinde devam eden bir ifade, bu kısır döngünün nedenini yeterince açıklamaktadır. Zira, dikkat edilecek olursa kitabın yayınlandığı tarihte (2006) 1915 olaylarının üzerinden 85 değil, 91 yıl geçmiştir. Demek ki, kitabın bazı bölümleri altı yıl önce kaleme alınmış ve yayına verilirken yeniden gözden geçirilmemiştir.

Kitabın *Ermeniler Ne İstiyor? Başlıklı IV. Bölümü* (Kitap, s. 153-168) ise Ermeni diasporasının 1990’lı yıllardaki bazı faaliyetleri ve Türkiye ile ilgili talepleri gibi tamamen konu dışı hususlardan söz etmektedir. Bu nedenle, konu bütünlüğünü bozmaktan başka bir işlevi bulunmayan bu bölümün içeriği hakkında ayrıca bir değerlendirme yapılmayacaktır. Ancak yeri gelmişken küçük bir hatırlatmada bulunulacaktır. Kitabın Ön-söz’ünde Ermeni soykırımını tanıma kararı alan ülkelerin isimleri sıralanmıştır (Kitap, s. 6). Hatta bu isimler kitabın arka kapağındaki tanıtım yazısına da aynen aktarılarak iyice ön plâna çıkarılmıştır. Fakat bu isimler, dikkatle incelendiğinde listesinin bir hayli eksik olduğu fark edilmektedir. Örneğin, İsveç (29 Ocak 2000), İsviçre (16 Aralık 2003), Slovakya (30 Kasım 2004), Hollanda (5 Aralık 2004) ve Almanya (16 Haziran 2005) parlamentoları da Ermeni soykırımını tanıma kararı aldıkları hâlde bu ülkelerin isimleri zikredilmemiştir. Kitabın tanıtım yazısına konulurken bile bu durumun fark edilememiş olması, Ermeni diasporasının çalışmaları hakkında yeterli bilgiye sahip olunmadığına dair küçük bir işaret sayılabilir. Zira bilindiği üzere parlamentolar, bu kararları Ermeni diasporasının ısrarlı çalışmaları sonucunda almaktadırlar.

Van’da Ermenilerin Yaptığı Katliam ve Zulümler başlıklı *III. Bölüm* (Kitap, s. 113-153), her ne kadar içerik açısından kitabın adıyla uyum içerisinde ise de mevcut yapısıyla daha çok *ekler* bölümünü andırmaktadır. Bu bölümde, Ermeni çetelerinin Van bölgesindeki saldırılarına ve katliamlara

rına tanık olmuş bazı kişilerin ifadelerini ihtiva eden birtakım arşiv belgeleriyle² (Kitap, s. 114-144), yine bu katliamların tanıklarından İbrahim SARGIN'la yapılan bir röportaj (Kitap, s. 144-153), hiçbir değerlendirmeye tâbi tutulmadan aynen yayımlanmıştır. Oysa zaten daha önce yayımlanmış oldukları belirtilen bu röportaj ve belgeleri yeniden yayımlamak yerine, bunlar üzerinde inceleme yapmak ve söz konusu saldırı ve katliamların, bölgenin demografik yapısını değiştirmeyi amaçlayıp amaçlamadığı ya da bir Ermeni devleti kurma projesiyle herhangi bir ilgisinin bulunup bulunmadığı gibi akla gelebilecek bazı soruları, bu belgeler ışığında sorgulamak şüphesiz daha anlamlı olurdu. Bu yola başvurulmadığına göre yapılabilecek en mantıklı şey katliam ve saldırılara örnek teşkil eden bir veya birkaç belgeyi *Ekler* bölümüne ilâve edildikten sonra bu bölümü bütünüyle kitaptan çıkarılabilir.

Böylece kitabın dört ana bölümünden geriye bir tek bölüm kalmaktadır; o da *Van'da Ermeni İsyanı* başlıklı *II. Bölümdür* (Kitap, s. 35-113). 78 Sayfadan oluşan ve diğer bölümlere oranla daha hacimli olan bu bölüm, tüm eksikliklerine rağmen kitabın konusunu teşkil eden Van'daki Ermeni olaylarının incelendiği tek bölümdür. Daha ziyade ATASE Arşivi belgelerine dayanılarak hazırlanan bu bölümde, 1. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte, Ermenilerin Van bölgesinde yoğunluk kazanan isyan hazırlıkları, isyanın başlaması, isyancılar tarafından ele geçirilen Van şehrinin Rus birliklerine teslim edilmesi ve son olarak, şehrin yeniden Türk hakimiyetine alınışı anlatılmıştır.

Bu anlatım sırasında iki hususun ön plâna çıkartıldığı hemen dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi; isyan hazırlıkları sırasında, Osmanlı Ermenileri ile Rus Hükümeti arasındaki yakın işbirliğinin şüpheye yer bırakmayacak şekilde ortaya konulmuş olmasıdır (Kitap, s. 38-54). Bu tespit, 1915 Van isyanının perde arkasındaki yabancı parmağına ışık tutmak açısından son derece önemlidir. Diğer husus ise bu olayların cereyan ettiği dönemde Ermeni çetelerinin bölgenin Müslüman halkına yönelik yağma ve katliamlarına vurgu yapılmasıdır (Kitap, s. 79-113). Bu vurgu, soykırım yapmakla suçlanan bir halkın aslında katliama uğradığını göstermek bakımından önemlidir. Ancak, konuyla ilgisi olmayan bazı belgelerin, hiç gerek yokken, Müslüman ahalinin katledildiğine dair delil olarak gösterilmesi, bu tezin inandırıcılığını zayıflatmaktadır. Örneğin, Fran-

² Aynı belgeler; T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün web sitesinde de yayımlanmaktadır. Bkz. <http://www.devletarsivleri.gov.tr>, Erişim 2006.

sız Askerî Arşivi'nden alındığı belirtilen 28 Nisan 1919 tarihli bir belgeden, Ermenilerin Van ve çevresinde yaptıkları katliamlara delil teşkil etmek üzere uzun bir alıntı yapılmıştır. Ancak bu alıntıda, Ermenileri katliam yapmakla suçlayabilecek en küçük bir ifade bulunmadığı gibi, tam tersine, Müslüman halka yönelik en büyük katliamları gerçekleştiren *Antranik, Dro, Hamazasp ve Keri gibi katillerden milli kahramanlar olarak söz edilmektedir* (Kitap, s. 112-113).

Aynı şekilde, Bitlis valiliğinin 21 Şubat 1915 tarihli bir raporu (Kitap, s. 50-51) ile Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın 25 Şubat 1915 (Kitap, s. 51-52) ve Alman General Bronzart'ın 18 Mart 1915 tarihli emirleri de Ermenilerin halka yönelik katliamlarına kanıt olarak sunulmuştur. Oysa, Ermenilerin isyan hazırlıklarından ve güvenlik güçleriyle girdikleri birtakım çatışmalardan söz eden, bu belgelerin hiç birinde halka yönelik katliamlardan söz edilmemektedir. Nitekim katliam belgesi olarak gösterilen Bronzart'ın emri aynen şöyledir: "...*Küçük bir jandarma müfrezesi Maraş ile Zeytun arasında 30 kişilik bir Ermeni çetesi saldırısına uğrayarak 6 erin şehit olduğu ve iki jandarma koruyuculuğunda Zeytun'a gelmekte olan acemi erlerin Zeytun ahalisi tarafından bir kilisede hapsolüdüğü anlaşıldığından...Ermenilerin yerleşim merkezlerinden geçecek bu gibi müfrezelerin de yeteri kadar kuvvetli teşkili gereği genelge ile duyurulur...*" (Kitap, s. 69-70).

Yine Müslüman halka yönelik katliamlardan söz edilirken abartılı ifadeler kullanılmıştır. Örneğin, "Bu isyan sırasında Van şehrinde(n) 10.000; köy ve kasabalardaki halktan da 20.000 kadar Türk göç etmiş; ancak göç sırasında bunlar, Ermeni çetelerinin kurbanı olmuşlardır." (Kitap, s. 106) şeklindeki bir cümle ile göç edenlerin tümünün Ermeni çeteleri tarafından öldürüldüğü ifade edilmişken, birkaç satır sonra, yine aynı sayfada: "...Sağ kalan Türk göçmenleri hükümet tarafından Siirt, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Antep, Silvan, Siverek, Adana gibi şehir ve kasabalara yerleştirildiler..." denilerek, yukarıdaki ifade ile çelişilmektedir. Van vilâyetinden göç edenlerin sayısı resmî kayıtlara göre 102.808 dir. Hatta göç edenlerin yarısına yakını bu kayıtlara geçirilemediğinden gerçek rakam 200.000³ kişi civarındadır. Bunların da yüzde kırkından fazlası (yaklaşık

³ Osmanlı Devletinin 1914 tarihli nüfus istatistiğine göre Van vilâyetinin Müslüman nüfusu 179.380 dir (Bkz. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni faaliyetleri 1914-1918*, I, Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2005, s. 623' den ATASE Arşivi, BDH, Kls.: 265, Dos.: 1094, Fih.: 2-7). Ancak Van vilâyetinin yerinde yaptığı bir incelemeye göre bu sayı aslında 300.800 dür (Bkz. BOA,

80.000 kişi) Ermeni çetelerinin saldırıları ya da kötü hayat şartları nedeniyle hayatını kaybetmiştir⁴. Tüm gerçekliği ile ortada duran bu trajedinin, bu tür duygusal ve çelişkili ifadelerle şüpheli hâle getirilmesinin soykırım iddialarıyla mücadelede artı puan sayılmayacağı muhakkaktır.

Bölümler hakkında verilen bu izahattan sonra kitabın bazı önemli konuları atladığı daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Van'ın işgal altında kaldığı döneme (1915-1918) hiç temas edilmemesi ve Türklerin çekilmesinden sonra burada kurulan yeni yönetim hakkında verilen bilginin, *hangi kaynaktan alındığı dahi belli olmayan* şu iki paragraftan ibaret olması elbette önemli bir eksikliktir:

“Ashnda, daha Ruslar gelmeden önce, Türklerin Van'ı terk etmelerinden hemen sonra Ermeniler Van'da bir yönetim oluşturdular. Ermeni çetecilerinden Aram bu yönetimin başına geçmişti. Van'ın yeni yöneticisi olan Aram, Rus birliklerinin başında Van'a giren general Nikoleyev'i şehirde karşılamış ve şehrin yöneticisi olarak şehrin anahtarlarını generale vermişti. Bu olaydan iki gün sonra Rus generali Nikoleyev, Van'da Ermenilerin ortaya koyduğu yeni oluşumu, Van Ermeni Vilâyeti Hükümeti ve Aram'ı da bu yeni hükümetin Valisi olarak resmen tanıdı ve ilan etti.” (Kitap, s. 86)

“...Ermeniler, Van isyanının daha ilk günlerinde bir bildiri yayınlayarak askerlikle ilgisi olmayan suçları araştırmak ve incelemek için bir “Adli İşler Komitesi” kurmuşlardı. Bu komite her günün belirli beş saati içinde Karabet Şervanyan'ın evinde, bütün şikâyet ve iddialara bakmaya başlamıştır. Van'daki Ermeniler, yeni bir adli örgüt kurmakla, burada egemenliği üzerlerine almış olduklarına inanmışlardı...” (Kitap, s. 104).

Van'da Ermeni Devleti Denemesi adlı bir kitapta bu konunun yukarıdaki iki paragrafta anlatılmış olması kaçınılmaz olarak şu anlama gelmektedir: *Ya kitabın adı yanlış seçilmiştir, ya da kitabın içeriği seçilen isme göre işlenememiştir.* En azından, yeni yönetimin idarî statüsü (bağımsız bir devlet mi, otonom bir idare mi, yoksa doğrudan doğruya Rus Çarlığına bağlı bir vilâyet mi) açıkça ortaya konulmalı, yönetim anlayışının temel özellikleri belirlenmeli, ne kadar devam ettiği ve hangi nedenlerden dolayı nihayet bulduğu belirtilmeliydi. Yine, bu yönetimin Rus Hükümetiyle

---

DH.SN.THR, Dos. No: 82, Bel. No: 55, Lef. 16, Van Vilâyetinden Dahiliye Nezaretine Telgraf, 3 Teşrinisani 1334).

⁴ Tuncay Öğün, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi/ Vilâyât-ı Şarkîye Mültecileri (1915-1923)*, Ankara: Babil Yayıncılık, 2004, s. 36, 38.

ilişkileri sorgulanmalı ve Büyük Ermenistan projesini, Rusya'nın çıkarları açısından tehlikeli gören Çar yönetiminin Osmanlı Devleti'nden alınan toprakları Ermenilere bırakmamak için bu toprakları Rus Kazaklarıyla kolonize etme projesinin⁵ Van bölgesindeki etkilerinden söz edilmeliydi.

Kitap, *neden Van ve neden Van'da Ermeni devleti denemesi?* gibi çok önemli bir konuda daha sükut etmektedir. Her ne kadar, Van'ın isyan merkezi olarak seçildiği belirtilmekte (Kitap, s. 63, 67) ise de bu durumun hangi nedenlerden kaynaklandığına hiç değinilmemektedir. Hâlbuki, Ermenilerin Van bölgesindeki faaliyetlerini inceleyen kitap ve makalelerin⁶ birkaç tanesi incelenebilseydi, bu vilâyetin şu iki özelliğinden dolayı isyan merkezi olarak seçildiği anlaşılacaktı:

1. Osmanlı ülkesinin diğer kesimlerine oranla daha yoğun bir Ermeni nüfusuna sahip olan Van vilâyeti muhtemel bir isyan için potansiyel oluşturmaktaydı.
2. O zamanlar Rus nüfuzu altında bulunan İran'la komşu olan bu vilâyet, Çar Hükümeti'nce, Kafkasya Ermenileriyle Türkiye Ermenileri arasında bir bağlantı noktası olarak düşünölmektedir.

⁵ Proje hakkında geniş bilgi için bkz. T. Ögün, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi...*, s. 24-31.

⁶ Örneğin; Faiz Demiroğlu, *Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, 1985; *Ermeni Olayları Sempozyumu (Van, Bitlis, Muş 1-2-3 Nisan 1985)*, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayını, 1986; *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu (Van 2-5 Nisan 1990)*, Ankara: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayını, 1990; Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İşyanları (1896-1916)*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1994; Tuncay Ögün, "Van'da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri", *Türk Kültürü*, XXXIX/462 (Ekim 2001), s. 590-606; Aynı Yazar, "1915 Van İşyanı Tehcir Kararının Nedeni mi Sonucu mu?", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, II, Ankara: ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, 2003 (s. 135-144); Hüseyin Çelik, "1915 Görgü Tanıklarınca Van ve Çevresinde Ermeni Olayları", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, (edi. T. Ataöv), Ankara: TBMM Yayını, 2002; Aynı Müellif, *Van'da Ermeni mezalimi : Görenlerin Gözleriyle*, Ankara: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, (tarih yok); Hasan Oktay "Ermeniler ve Van İhtilâl Örgütü (1896-1915)" *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 5 (Bahar 2002), s. 84-137 ; Aynı Yazar, "Taşnak Partisi Van Şubesinin 5. Kongresi", *Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, II/38, Ankara 2001, s. 822-831; Aynı Yazar, "Ermeni Komitacıların Katlettiği Van Valisi Ali Rıza Paşa ve Türküsü", *Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, II/38, Ankara 2001, s. 832-838; Aynı Yazar, "Van Belediye Reisi Kapamacıyan Efendinin Ermeni Taşnak Komitesi Tarafından Katline Dair", *Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, II/38, Ankara 2001, s. 839-845; Şenol Kantarcı, "Van'da Ermeni İşyanları (1896-1915)", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 5 (Haziran 2002), s. 138-167.

Doğu Anadolu üzerinden İskenderun körfezine ulaşmak isteyen Ruslar, bu nedenle 1870'li yıllardan itibaren, Van'daki Ermenileri Osmanlı Devletine karşı örgütlemeye başlamışlardır. Böylece Osmanlı topraklarındaki Ermeni ihtilâl örgütleri ilk defa Van vilâyetinde kurulmuş ve kısa zamanda da önemli bir güce erişmiştir. Van vilâyeti, 1915 yılında işte bu konumu ve Rus-Ermeni ilişkilerinin yaklaşık elli yıllık tarihsel derinliği nedeniyle isyan merkezi olarak seçilmiştir.

Oysa kitap, vilâyetin bu jeopolitik konumundan söz etmek yerine, Van bölgesindeki dağ ve geçit adlarıyla Van gölünün eni, boyu ve yüz ölçümüne ait bazı rakamlardan ibaret bir takım coğrafi bilgiler vermekle yetinmiştir (Kitap, s. 35). Van bölgesindeki ihtilâl komitelerinin 1915 öncesi çalışmalarına ise (1908 II. Meşrutiyet'in ilânından sonraki ara dönem hariç) hiç değinilmemiştir (Kitap, s. 38-54). Hatta 1915 Van isyanının, 1896 tarihli Ermeni isyanından sonraki II. Van isyanı olduğu bile gözden kaçırılmıştır. Hâlbuki, Ermeni literatüründe ihtilâlcilerinin babası olarak anılan 1820 Van doğumlu Mığırdıç Hrimyan'ın 1858 yılında Varak manastırında *Van Kartalı* (Ardzvi Vaspurakan) adlı bir gazete yayımlamasıyla başlayan ve yarım asırdan fazla devam eden bu isyan ve ihtilâl sürecini bilmeden 1915 olaylarını anlamak imkânsızdır. Yine bu olayları doğru algılayabilmek için buradaki Ermenilerle çok sıcak ilişkiler kuran Batılı Hristiyan misyonerlerin de bu sürecin önemli bir parçası olduğunu bilmek gerekir.

Kitabın asılsız soykırım iddialarına karşı gerçekleri belgelerle ortaya koymak amacıyla hazırlandığı yukarıda ifade edilmişti. Böyle bir kitabın, doğal olarak önce bu iddiaları etüt etmesi, bunların hangi kaynaklara dayandırıldığını tespit etmesi ve ardından da belgelerle cevaplandırması beklenirdi. Fakat bu kitapta, 1915 Van olaylarının soykırım iddialarıyla herhangi bir ilgisi var mıdır, şayet varsa bu iddiaları kimler hangi gerekçelerle öne sürmektedirler gibi en basit sorulara bile cevap bulmak imkânsızdır. Oysa, soykırım tezini savunanların kutsal kitabı (!) *Mavi Kitap*'ta⁷ ya da *Morgenthau*'nun anılarında⁸ Van olayları nasıl değerlendirilmiştir, bu hadiseler sırasında Van'da bulunan ABD'li misyoner Clarence D. Ussher'in, *Atom Egoyan*'ın 1915 Van olaylarını acımasız bir Ermeni soykı-

⁷ James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, I (çev. A. Güner), İstanbul: Pencere Yayınları, 2005, s. 183, 242.

⁸ Henry Morgenthau, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü* (çev. A. Tuygan), İstanbul: Belge Yayınları, 2006.

rımı olarak işlediği *Ararat* filmine de esin kaynağı olan anılarında⁹ hangi iddialar yer almaktadır, yine aynı tarihlerde, Van'da bulunan ABD'li misyonerlerin American Board arşivindeki raporlarında neler yazılıdır¹⁰, soykırım tezini savunan Ermeni ya da Batılı bilim adamları Van olaylarını nasıl değerlendirmektedirler. Ermeni diasporasının iddiaları paralelinde konuşan bazı Türk bilim adamları, Van olaylarını hangi nedenlerle Ermeni soykırımının bir parçası olarak görmektedirler gibi, daha bir çok konuya vâkıf olmadan hangi soykırım iddialarına cevap verilmek istenmektedir, anlaşılamamıştır.

Hâl böyle olunca soykırım iddialarına karşı bir antitez geliştirilememiştir. Aynı şekilde, 1915 Van olayları bağımsız bir tez oluşturabilecek tutarlılıkta da ortaya konulamamıştır. Aşağıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere bu durum, eldeki belgelerin yanlış bağlamda değerlendirilmesi, kaynaklardaki farklı verilerin analiz edilememesinden ve bazı kaynaklara tam anlamıyla hakim olunamamasından kaynaklanmaktadır.

Arşiv belgeleri, tarih çalışmalarının en güvenilir kaynakları arasında yer alırlar. Ancak bu belgelerin, bilerek ya da bilmeyerek gerçek anlamlarının dışında yorumlanması bu güveni kaçınılmaz olarak zedeler. ATASE Arşiv belgelerinin sıklıkla referans olarak gösterildiği bu kitapta da söz konusu duruma örnek teşkil edebilecek bazı yaklaşımlar dikkat çekmektedir: Örneğin, Enver Paşa'nın Ermeni Patriğine yazdığı 07.04.1915 tarihli bir belgede "...*Yabancıların kandırmalarına uyan bazı akılsızlar, yazık ki, vardır. Bunların gönüllerindekini meydana çıkarmak için kaba yollara baş vurdıkları meydandadır. Bunlara karşı hükümetçe, terbiye için, sert davranılmamasında, Osmanlı vatanının korunması için, esef olunur ki zorunluluk hasıl oluyor ...*" ifadesi yer almaktadır (Kitap, s. 74). Bu ifadenin ardından ise Paşa'nın görüşünü desteklemek amacıyla şöyle bir gerekçe sunulmaktadır: "...*Ashında, doğrusu Enver Paşa'nın değerlendirmesiydi. 1915 Yılı mart ayı sonlarında Ermenilerin bir tek Van ve civarında değil; Kars, Ardahan bölgesinde, Sivas vilâyetinde büyük olaylara girdiği ve Müslüman bölge halkından on binlercesini katlettiği bir gerçektir...*" (Kitap, s. 74). Bu tespitin ardından da yine bir arşiv belgesinden, Ermenilerin Kars ve Ardahan bölgesindeki katliamlarını gösteren bir alıntı yapılmıştır (Kitap, s. 74). Dikkatle incelendiğinde, bu yaklaşımın Enver Paşa'yı desteklemek yerine aslında suçlamakta

⁹ Clarence D. Ussher, *An American Physican in Turkey*, Boston 1917

¹⁰ American Board (ABCFM) arşiv belgelerinin mikro filmleri Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

olduğu görülür. Çünkü o tarihte *Kars ve Ardahan Rus egemenliği altında* bulduklarından Rus vatandaşı Ermenilerin kendi ülkelerindeki cürümlerinden dolayı, Osmanlı vatandaşı Ermenilerinin cezalandırıldığı gibi hukuk dışı bir durum ortaya çıkmaktadır.

Kitabın birinci bölümünde de benzer bir durum görülmektedir. 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın 3 Temmuz 1915 tarihinde Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya çektiği telgraftaki şu ifade: "...4'ncü Ordu mıntıkları dâhilinde göç ettirilen Ermenilerin mal, can ve namuslarının tamamen muhafazasını temin için tarafımdan lâzım gelenlere en kat'î emirler verilmiştir. Diğer mıntika ve vilâyetlerde de meseleye lüzumu kadar ehemmiyet verdirmek ve göç ettirilen Ermenilerin güvenliklerinin sağlanması ve her türlü tecavüzden korunmalarını temin için bilhassa taraf-ı devletinizden kesin ve şiddetli emirler verilmesini istirham eyerim..." Osmanlı yöneticilerinin göç sırasında titiz davrandıklarına dair delil olarak sunulmaktadır (Kitap s. 25). Oysa Paşa, bu ifadeyle göç ettirilen Ermenilerin güvenliklerinin sağlanması hususuna diğer bölgelerdeki yöneticilerin kendisi kadar önem vermediklerine dikkat çekmektedir. Dolayısıyla Cemal Paşa'nın hassasiyetini gösteren bu belgenin, Osmanlı yöneticilerinin tümüne teşmil edilmesi doğru bir yaklaşım değildir. Zaten, Paşa anılarında, bu konudaki görüşlerini şüpheye yer bırakmayacak şekilde belirtmiştir:

"...1915 Tehciri esnasında yapıldığını duyduğum cinayetler cidden nefrete şayandır. Fakat Ermenilerin ihtilâl esnasında Türk ve Kürtler aleyhine yaptıkları cinayetler de alçaklık ve fecaatte bundan aşağı değildir. Bütün bu cinayetlerin sebebi her ne olursa olsun bunların menine çalışılması icap ederdi. Hükümet Ermeni cinayetlerinden Türk ve Kürt ahaliyi ve Osmanlı ordusuyla Osmanlı siyâsi mevcudiyetini korumak için tehciri acil ve müessir bir çare gibi telakki etti. Fakat bunun neticesinde Kürt ve Türk cinayetlerine sebepler hazırladı. Acaba bunun başka çaresi yok muydu? Tehcir sırasında muhacirlerin tecavüzden korunması mümkün değil miydi? Bunu tehcire karar verenlerle onu idare edenlerin açıklamalarından anlayacağız. Her hâlde ben iddia ediyorum ki, Kendi ordumun mıntikasından Ermenilerin geçmesi sırasında bazı tek tük vakalar müstesna olmak üzere muhacirlere tecavüz edilmesine katiyen müsaade etmedim..."¹¹

Kaynaklardaki verilerin ciddî bir analize tabi tutulmamasından kaynaklandığı anlaşılan çelişkili ifadeler de rastlamak mümkündür. Birkaç örnek vermek gerekirse:

¹¹ Cemal Paşa, *Hatırat* (haz. M. Martı), İstanbul: Arma Yayınları 1996, s. 372.

Van'ın Türk hakimiyetinden çıkışına dair üç farklı tarih verilmiştir. Önce, 17 Mayıs 1915 günü isyancı Ermenilerin eline geçen şehre 20 Mayıs'ta Rus askerlerinin hakim olduğu belirtilmiştir (Kitap s. 86). Daha sonra "...*Van'da kalan az sayıdaki halk ve asker ancak mayıs ayı sonuna kadar tutunabilmiş, Mayıs sonunda Van şehri düşmüştür...*" (Kitap s. 101) denilerek Mayıs ayının sonunda karar kılınmıştır. Ancak birkaç sayfa sonra vazgeçilerek, "*16 Mayıs 1915'de Rus birlikleri Van'a girmiş ve hem gönüllü Ermeniler hem de isyan eden Anadolu Ermenilerinin yardımıyla Türk halkının göç ettirildiği Van'ı ele geçirmişlerdir. 20 Mayıs 1915'de ise Van ve civarının Ruslar tarafından işgali tamamlanmıştır...*" ifadesine yer verilmiştir (Kitap s. 106). Dikkat edilecek olursa kararsızlık sadece Van'ın ele geçirildiği tarih konusundan ibaret değildir. Kaynak gösterilmeden verilen yukarıdaki malumata göre şehrin ilk önce Ermeniler tarafından mı yoksa Ruslar tarafından mı ele geçirildiği konusunda da netlik yoktur.

Şehrin, ilk önce Ermeniler tarafından ele geçirildiği gibi herkesin ittifakla kabul ettiği bir hakikatin, herhangi bir kaynağa atıfta bulunmadan tartışılır hâle getirilmesi, yanlış çıkarımlara yol açabilecek türden bir hatadır. Zira, etrafı surlarla çevrili Van kalesi gibi müstahkem bir mevkiin isyancı Ermeniler tarafından ele geçirilebilmiş olması, burada iyi organize edilmiş bir isyan hareketinin mevcudiyetini göstermektedir. Şehrin, Rus birliklerinin yardımları sayesinde ele geçirildiği gibi gerçek dışı bir iddia ise isyancı Ermenilerin cürümlerini gizleme gayreti içerisinde olanlardan başka kimsenin işine yaramayacaktır

Van şehrindeki isyancı Ermeni güçlerinin miktarı hakkında da birbirinden çok farklı rakamlar verilmiştir. Önce, Van valisinin 20-21 Mart 1915 tarihli bir yazısına istinaden vilâyet genelindeki isyancıların 2.000 kişiden fazla olduğu belirtilmiş (Kitap s. 71), ardından bu defa kaynak belirtilmeden, 15 Nisan 1915'ten itibaren çevredeki çetelerin de gelmeleri üzerine şehir merkezindeki isyancı sayısının 10.000'leri aştığı gibi çok genel bir rakam verilmiştir (Kitap s. 81). Bundan iki sayfa sonra ise *Mavi Kitap*'ın Fransızca çevirisine atıfta bulunularak: "...*Van kalesini kuşatan Ermeni çete reisi Aram'ın emrindeki kuvvetlerin 30.000'den fazla olduğu tahmin ediliyor...*" (Kitap s. 83) şeklinde daha kesin bir rakam verilmiştir. Bu ifadeden birkaç satır sonra ise şehirde 700 isyancının bulunduğu belirtilmiştir. Üstelik, önceki sayılardan çok farklı olan bu rakam, o sırada isyancılara karşı şehri korumakta olan Van Valisi Cevdet Bey'in 22-23 Nisan 1915 tarihli raporundan şu şekilde aktarılmıştır: "...*Daha önce de bildirildiği gibi,*

kaleye hücum için şehrin ve köylerin en savaşçı bireylerinden seçildiği anlaşılan ve 700 kadar tahmin edilen iç şehir ihtilâlcileriyle bizzat uğraşmak üzere kaleye gittim...”

Ancak rakamlar arasındaki bu tutarsızlık fark edilememiştir. Hâl-buki, verilen sayılar, kitabın 55. sayfasında da yer alan 1914 tarihli nüfus istatistiği ışığında analiz edilseydi; Van şehrinde 30.000 isyancının bulunamayacağı kolayca anlaşılabilirdi. Zira, bu istatistiğe göre Van ve Hakkari sancaklarından oluşan Van vilâyetindeki toplam Ermeni sayısı 67.792 dir. Bunların yarısının erkek, erkeklerin yarısının da çocuk ya da yaşlı olduğu farz edilecek olursa vilâyet genelindeki toplam yetişkin erkek sayısının yaklaşık olarak 17.000 kişi olduğu görülür. Gerçekten de, Türkçe çevirisi de yayımlanmış olan *Mavi Kitap* incelendiğinde, bu kitaptaki iki farklı belgede geçen 30.000 rakamının isyancılarla ilgili olmayıp, şehirdeki tüm Ermenilerin sayısını ifade etmek üzere kullanıldığı görülmektedir¹². Yine aynı belgelerde isyancıların sayısı hakkında ise şu üç kayıt bulunmaktadır: (1) 300 kadar tüfeğe sahip, eğitilmiş 1.500 kişi, (2) 300'ü silâhlı ve az çok eğitim almış, geri kalanı tabanca ve basit silâhları olan siviller olmak üzere 700 kişi (3) İyi durumda 400 tüfeğe ve bu sayının iki katı kadar çeşitli silâhlara sahip ...¹³ Görüldüğü gibi bu rakamlar Cevdet Bey'in raporundaki sayıya da oldukça yakındır.

Gönüllü Ermeni birliklerinin sayısına dair verilen rakamlarda da dikkat çekici tutarsızlıklar vardır. İlk başta bu birliklerin dört taburdan ibaret oldukları ve sayılarının da 25.000'den fazla olduğu yazılmıştır (Kitap s. 36). Buna göre her taburun ortalama mevcudu 6.250 kişidir. Ancak ilerleyen sayfalarda aynı konuya yeniden değinildiğinde bu kez de birliklerin 1.000'er kişiden oluştuğu ifade edilmiştir (Kitap s. 57). Daha sonra ise mevcut iyice düşürülerek taburların 300-400 kişiden ibaret oldukları belirtilmiştir (Kitap s. 60). Böylece başlangıçta 25.000 kişiden oluştuğu belirtilen Gönüllü Ermeni Birliğinin toplam mevcudu en sonunda 1.400 kişiye kadar düşmektedir. Türk topraklarından Rusya'ya kaçan Ermenilerin teşekkül ettikleri bilinen bu birliklerin sayısı, Osmanlı Ermenilerinin Ruslarla yaptıkları işbirliğinin, hangi boyutlarda olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

¹² J. Bryce-A. Toynbee, *age.*, I, 189, 191, 207.

¹³ *Aynı Eser*, s. 189, 224, 237. Aşırı duygusal üslubuyla dikkat çeken başka bir belgede ise 13.000 kadar Ermeni gencinin gece-gündüz silâh altında bulunduğu ifade edilmiştir. Bkz. *Aynı Eser*, s. 207-208.

Bu tür tutarsızlıkların yanında kitapta birtakım bilgi hatalarına da rastlanmaktadır. Örneğin, Ermeni tehcirinin 23 Mayıs 1915 tarihinde başladığı ifade edilmektedir (Kitap s. 22). Yani buna göre tehcir emri Van'ın Rus işgaline uğramasından sonra verilmiştir. Oysa Osmanlı arşiv belgeleri tehcirin, Van'daki çarpışmaların şiddetle devam ettiği 9 Mayıs 1915 tarihinde, Talat Paşa'nın Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetlerine gönderdiği birer şifre emirle başladığını göstermektedir¹⁴. Ermeni sorunuyla ilgili tartışmaların daima merkezinde yer alan tehcir uygulamasının hangi tarihte başladığı bilinmeden, doğal olarak bu kararın hangi nedenden ötürü alındığı da kesin olarak tespit edilemez. Nitekim uygulamasının Van'ın işgalinden sonra başladığı zannedildiğinden, tehcir emrinin Van vilâyetinde ne ölçüde uygulanabildiği ya da o sırada devam etmekte olan isyanın gidişatı üzerinde nasıl bir etki yarattığı üzerinde durulmamıştır.

Kaynaklar hakkında yeterince bilgi sahibi olunmaması başka hatalara da yol açmıştır. *Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilâliyesi/İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra* adlı çok bilinen bir kitabın kullanım şekli bu konuda ilginç bir örnek oluşturmaktadır. 1916 Yılında İstanbul'da basılan bu kitap¹⁵, 1917 yılında da Fransızca'ya çevrilerek yayımlanmıştır¹⁶. Eserin her iki nüshası da kitabın kaynakçasında yer almaktadır. Ancak bu nüshaların aynı eser olduğu anlaşılmadığından iki farklı kaynak gibi kullanılmışlardır. Bu nedenle, eserin Fransızca nüshasından Türkçe'ye çevrilen bazı alıntılarının yanına Fransızca metinlerini de koymak gibi tuhaf bir durum ortaya çıkmıştır (Kitap, s. 87-95, 101-104). Belki de, batı dillerindeki eserlerin daha fazla rağbet göreceği düşüncesiyle, eserin Türkçe orijinal nüshası dikkatlice incelenmemiş ve sonuçta bu durum ortaya çıkmıştır. Nitekim, eserin Fransızca çevirisine birçok kez atıf yapılırken, Türkçe baskısı sadece bir kez referans olarak gösterilmiştir¹⁷.

¹⁴ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, 1995, s. 14'den BOA. DH. ŞFR, nr. 52/282.

¹⁵ Bu kitabın transkribe edilmiş ya da günümüz Türkçe'sine aktarılmış farklı baskıları da mevcuttur. Bkz. *Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilâliyesi-İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra* (haz. H. E. Cengiz), Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983; *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilâl Hareketleri- Meşrutiyetten Önce ve Sonra* (haz. M Kanar), İstanbul: Der Yayınları, 2001.

¹⁶ *Aspiration et Agissement Revolutionnaires des Comites Armeniens Avant et apres la Proclamation de la Otoman*, İstanbul 1917.

¹⁷ Kitabın ismi, *Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı Milliyesi* (doğrusu=İhtilâliyesi) şeklinde yazılmış olup baskı yeri ve tarihiyle ilgili de iki farklı kayıt bulunmaktadır. (Kitap, 43-217).

Orijinal Türkçe metnin önce Fransızcaya, ardından tekrar Türkçeye çevrilmesi gibi bilimsel araştırma tekniklerine aykırı olan böyle dolambaçlı bir yolun takip edilmesi, çeviri hatalarından kaynaklanan bazı bilgi yanlışlıklarına yol açmıştır: Örneğin, eserin Türkçe nüshasında; Osep isminde bir öğretmenin yakalanması üzerine *Van'ın Çatak kazasında başlayan isyanın önce Gevaş'a, oradan da Van şehir merkezine* sirayet ettiği belirtilmektedir¹⁸. Oysa, eserin Fransızcasından yapılan çeviriye göre; Osep'in Çatak ilçesinde tutuklanması üzerine *Van'da başlayan isyan, kısa süre sonra Van'ın Gevaş ilçesine* de sıçramıştır (Kitap, s. 70). Böylece aslında civar kazalarda başlayarak şehir merkezinde odaklanan isyanın, şehir merkezinde başlayarak çevre kazalara yayıldığı ifade edilmiştir. Yine bu kitaptan alınan bazı bölümlerde, Rumî ve Miladî takvimler arasındaki 13 günlük farkın dikkate alınmaması kronolojik bir karmaşaya yol açmaktadır. (Kitap, s. 87-89).

Son olarak, kitabın *Ekler* ve *Kaynakça* bölümlerindeki bazı teknik aksaklıklardan da kısaca bahsetmek gerekmektedir. Bilindiği gibi bilimsel çalışmalarda, bilginin kaynağını belirtmek temel kuraldır ve kaynağı belli olmayan bilgiye asla itibar edilmez. Kitabın *Ekler* bölümünde bu temel kurala riayet edilmediği görülmektedir. *Van Ermeni İsyanına ait Bazı Belgeler* alt başlığıyla verilen *Ekler-1* kısmına (Kitap s. 169-200) transkripsiyonlarıyla birlikte birtakım Osmanlıca belgeler konulmuştur. Ancak, bu belgelerin hangi kaynaktan alındığı belirtilmemiştir. Gerçi, biraz dikkatle incelendiğinde bu belgelerin, *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi'nin* çeşitli sayılarında yayınlanmış olan ATASE arşivi belgelerinden aynen kopya edilerek alındığı fark edilmektedir¹⁹. Ancak tüm okuyucuların bunu fark etmesi de beklenmemelidir. *Ekler-2* Bölümüne ise *Ermenilerin günümüzdeki isteklerini gösteren Fransızca bazı yayınların fotokopileri* ibaresi altında yine kaynağı belirtilmeden bazı Fransızca metinler konulmuştur (Kitap s. 201-212). Nereden alındıkları ya da kime ait oldukları anlaşılamayan bu metinlerin mevcut hâliyle hiçbir değer ifade etmeyeceği açıktır.

¹⁸ "...Şatak (Çatak)'da... Oseb isminde bir muallimin der-desti sebebiyle zuhûr eden isyân Gevaş kazâsına da sirâyet etdi...Gevaş, Şatak, Havasur, Timar'daki isyânlar dolayısıyla ta'kibât için vilâyet merkezinden kuvvet ifrâz olduğunu bilen ihtilâlciler Van'da da – Hâmid Ağa Kışlası'nda- bulunan müstakil bölüğe ve Ermeni mahallelerini muhât olan jandarma ve milis karakollarına ateş açtılar..." Bkz. *Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilâliyesi-İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra* (haz. H. E. Cengiz, Ankara 1983, s. 262.

¹⁹ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Sayı: 81 (Aralık 1982) , 84 (Mart 1984) , 86 (Nisan 1987).

Kaynakça bölümüne bakıldığında, ATASE ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinin önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Burada, orijinal arşiv kayıt numaraları ile birlikte sıralanmış toplam altmış adet arşiv belgesi yer almaktadır (Kitap s. 214-216). Ancak, küçük bir inceleme yapıldığında bu belgelerin de (belki gözden kaçan birkaç tanesi dışında), tıpkı *Ekler* bölümündekiler gibi, kitabın basıldığı tarihten yıllar önce transkribe edilerek yayınlanmış oldukları anlaşılmaktadır²⁰. Belgelerin daha önce yayınlanmış olduklarının belirtilmesi teknik açıdan bir zorunluluk olduğu hâlde, sanki bu durum özellikle saklanmaktadır. *kitap, dergi ve makalelerle* ilgili bölüme metin içerisinde atıfta bulunulmayan, dolayısıyla dipnotlarda da yer almayan bazı eserler ilâve edilmiştir (Kitap s. 217-218)²¹. Bazı kitaplar ise, kitap künyelerinin yazımında uygulanan farklı metotlar nedeniyle tekrarlanmıştır. Örneğin, *Mavi Kitap*'ın Fransızca çevirisi iki farklı eser gibi gösterilmiştir:

1. le Traitement des Armeniens dans l'Empire Ottoman (1915-1916). Livre Bleu du Gouvernement Britannique, Paris, 1987
2. Livre Bleu du Gouvernment Britannique, Paris, 1987.

Tabii ki, her iki yazım şeklinin de doğru olmadığını söylemeye gerek yoktur²².

Sonuç olarak kitabın bütünü hakkında bir değerlendirme yapılacak olursa bu eserin, Ermeni sorunun çözümüne ya da soykırım iddialarına

²⁰ ATASE Arşivi belgeleri için bkz. *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, 81 (Aralık 1982), 83 (Mart 1983), 84 (Mart 1984), 86 (Nisan 1987); *Arşiv Belgeleriyle Ermeni faaliyetleri 1914-1918*, I, II, Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2005. Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri için bkz. *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi*, I, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, 1995 (Bu eser daha sonra farklı isimle yayınlanmıştır: *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919)*, I, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, 2001); *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, 1995. Bu kitaplar, T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün web sitesinde de yayınlanmaktadır. Bkz. <http://www.devletarsivleri.gov.tr>, Erişim 2006.

²¹ Örneğin, Lepsius, Johannes, *Deutschland Und Armenien 1914-1918*, Postdam 1919; Özçelik, İsmail, *Ermeni Sorunu ve Gerçekler*, Ankara 2005; Özgiray, Ahmet, "1915 Yılında Haziran-Temmuz aylarında Ermenilerin Van'da kurduğu Otonom Cumhuriyet", *Belgelerin Işığında Ermeni Meselesi Semineri*, Balıkesir Üniv. Sos. Bil. Ens. Yay. Mart 2004.

²² Doğru yazılışı: *Livre bleu du Gouvernement britannique concernant le Traitement des Arméniens dans l'Empire ottoman (1915-1916)*, Paris, 1987 şeklindedir.

karşı yürütülmekte olan bilimsel çalışmalara fazla bir katkı sağlayamayacağı söylenebilir. Aslında Ermeni sorununa dair çalışmaların bir bölümü için de benzer şeyler söylemek mümkündür. Bu durum, bu alandaki çalışmaların, soykırım iddialarına endeksli yapay bir gündemin ürünü olmalarından kaynaklanmaktadır. Soykırım iddiaları dış politika alanında sıkıntı yarattıkça, daha fazla yayın yapılarak sorunların çözüleceği zannedilmektedir. Böyle tepkisel bir yaklaşımla hazırlanan eserler, genellikle yetersiz, kendi içerisinde bile tutarsız ve içerik açısından birbirinin tekrarı olabilmektedir. Hatta bu yaklaşım tarzı, değerli çalışmalarıyla tanınan Sayın Taşkiran gibi deneyimli ve çok saygın bilim adamının bile yukarıda belirtilen umulmadık hatalara düşmesine neden olabilmektedir. Zaten, Sayın Taşkiran'ın kitabı hakkındaki bu eleştiri yazısının öncelikli amacı da şahısları hedef almak değil, bu bakış açısının neden olduğu sorunlara dikkat çekmektir.

Türk bilim adamları öz eleştiri yaparak, Ermeni sorunun çözümüne fazla bir katkı sağlayamayan bu yanlış politikadan bir an önce vazgeçmelidirler. Türkiye'nin kendi tezini dünyaya duyurabilmesi için belki sayıca az ama nitelik açısından daha ikna edici çalışmalara ihtiyacı vardır. Hatta konu çok boyutlu olduğundan aralarında farklı disiplinlere mensup uzmanların da yer alacağı çalışma grupları oluşturulmalıdır. Elbette bu tür ekip çalışmalarının da başarılı örnekleri vardır. Türk Tarih Kurumunun yayınladığı *Ermeniler: Göç ve Sürgün*²³ adlı kitap tüm eleştirilere²⁴ rağmen dikkate şayandır. Çalışmaların bu ivme ile sürdürülmesi Türkiye'nin geleceği açısından şüphesiz daha yararlı olacaktır.

²³ Hikmet Özdemir-Kemal Çiçek-Ömer Turan-Ramazan Çalık-Yusuf Halaçoğlu, *Ermeniler Sürgün ve Göç*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayları, 2005.

²⁴ Bkz. Taner Akçam, "Bir Kitap Ya da Bir Cinayetin Anatomisi", *Resmi Tarih Tartışmaları I*, (edi. F. Başkaya), Ankara : Özgür Üniversite Kitaplığı, 2005, s. 137-171.